

10. TÜRKİYE LİSANSÜSTÜ ÇALIŞMALAR KONGRESİ

● KONYA

Bildiriler Kitabı - III

(İletişim Bilimleri, Tarih ve
Mimarlık & Şehircilik)

ilem
ilmi etüdler derneği

10. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi

Bildiriler Kitabı - III

(İletişim Bilimleri - Mimarlık ve Şehircilik - Tarih)

İstanbul, 2022

ilem
ilmi etüdler derneği

İLMİ ETÜDLER DERNEĞİ (İLEM)

Adres: Aziz Mahmut Hüdayî Mah., Türbe Kapısı Sok., No:13, 34672 Üsküdar, İstanbul/Türkiye
Telefon: +90 (216) 310 43 18 • Fax: +90 (216) 310 43 18 • E-Posta: bilgi@ilem.org.tr

Editörler

Talha Erdoğan
Binazir Haşimzade

Tashih

Egemen Kurtulmuş
Nurcan Bayram
Rabia Kevser Mumcuoğlu
Zeynep Düzen

Tasarım ve Uygulama

Abdullah Fuad Kılınçlı
Beyza Nur Onurcan

ISBN: 978-605-7824-22-6 (Tk) - 978-605-7824-25-7 (3.c)

Düzenleyen Kurumlar

İlmi Etüdler Derneği | Necmettin Erbakan Üniversitesi | Konya Büyükşehir Belediyesi

Onur Kurulu

Abdulkadir Macit, Doç. Dr., İlmi Etüdler Derneği (İLEM) Yönetim Kurulu Başkanı
Uğur İbrahim Altay, Konya Büyükşehir Belediyesi Başkanı
Cem Zorlu, Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Rektörü

Düzenleme Kurulu*

Murat Çemrek, Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi (Eşbaşkan) | Talha Erdoğan, Ar. Gör., Sakarya Üniversitesi (Eşbaşkan) | Ahmet Köroğlu, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi | Burak Yuvalı, İlmi Etüdler Derneği (İLEM) | İbrahim Halil Üçer, Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi | Latif Karagöz, Ar. Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi | Taha Eğri, Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi | Yunus Çolak, Ar. Gör., Kırklareli Üniversitesi | Yusuf Temizcan, İlmi Etüdler Derneği (İLEM)

Sekreteryaya

Burak Yuvalı, İlmi Etüdler Derneği

*İsme göre alfabetik sırada

Bilim Kurulu*

A. Celil Çakıcı, Prof. Dr., Mersin Üniversitesi | **Abdulkadir Baharççek, Prof. Dr., İnönü Üniversitesi** | **Abdulkadir Macit, Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi** | **Abdullah Karaman, Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi** | **Abdülkadir Yıldız, Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi** | **Adem Bölükbaşı, Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi** | **Adem Levent, Dr. Öğr. Üyesi, Uludağ Üniversitesi** | **Ahmet Ayhan Koyuncu, Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi** | **Ahmet İğdi, Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi** | **Ahmet Saban, Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi** | **Ahmet Şimşek, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi** | **Ahmet Türkkan, Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi** | **Akif Pamuk, Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi** | **Alev Erkillet, Doç. Dr., İstinye Üniversitesi** | **Ali Aktan, Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi** | **Ali Çançelik, Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi** | **Ali Meydan, Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi** | **Ali Osman Karaoğlu, Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi** | **Alparslan Nas, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi** | **Alpay Doğan Yıldız, Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi** | **Alper Aslan, Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi** | **Arif Bilgin, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi** | **Arif Sarıçoban, Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi** | **Ayhan Ak, Doç. Dr., Samsun 19 Mayıs Üniversitesi** | **Azmi Yalçın, Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi** | **Banu Güner, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi** | **Bekir Buluç, Prof. Dr., Gazi Üniversitesi** | **Berat Açı, Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi** | **Betül Sinan Nizam, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Şehir Üniversitesi** | **Bilal Kemikli, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi** | **Bilgehan Atsız, Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi** | **Bilgin Güngör, Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi** | **Birol Bulut, Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi** | **Büyüamin Bezci, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi** | **Canan Özte Eği, Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi** | **Cemil Osmanoğlu, Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi** | **Cemil Öztürk, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi** | **Cengiz Dönmez, Prof. Dr., Gazi Üniversitesi** | **Ercan Alkan, Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi** | **Ercan Şen, Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi** | **Erdoğan Gavcar, Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi** | **Eren Yürüdü, Prof. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi** | **Erhan Tecim, Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi** | **Erol Yıldırım, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi** | **Ertan Özensel, Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi** | **Ertuğrul Ökten, Doç. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi** | **Faruk Taşçı, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi** | **Faruk Yasıçimen, Dr. Öğr. Üyesi, İbn Haldun Üniversitesi** | **Fatih Savaşan, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi** | **Fatih Yiğit, Dr. Öğr. Üyesi, Medeniyet Üniversitesi** | **Feruh Ağca, Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi** | **Furkan Yıldız, Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi** | **Gökhan Bozbaş, Dr. Öğr. Üyesi, Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi** | **Gökhan Tuncel, Doç. Dr., İnönü Üniversitesi** | **H. Asena Demirer, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi** | **Hakan Hemşinli, Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi** | **Haluk Alkan, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi** | **Haluk Songur, Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi** | **Hamdi Çilingir, Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi** | **Handan Deveci, Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi** | **Hasan Bahar, Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi** | **Hayrettin Nebi Güdekli, Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi** | **İbrahim Halil Üçer, Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi** | **İbrahim Tüzer, Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi** | **İhsan Fazlıoğlu, Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi** | **İsa Korkmaz, Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi** | **İsmail Aydoğuş, Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi** | **İsmail Taş, Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi** | **Kadir Ulusoy, Prof. Dr., Mersin Üniversitesi** | **Kamuran Gökdağ, Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi** | **Levent Çıtak, Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi** | **Lütfi Sunar, Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi** | **Mahmut Bilen, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi** | **Mahmut Hakkı Akin, Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi** | **Mehmet Alıcı, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi** | **Mehmet Cüneyt Kaya, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi** | **Mehmet Güneş, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi** | **Mehmet Özturan, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi** | **Mehmet Selim Ayday, Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi** | **Mesut Aytekin, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi** | **Muhammed Göçgün, Dr. Öğr. Üyesi, İbn Haldun Üniversitesi** | **Muhammed Hüseyin Mercan, Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi** | **Muhammed Veysel Bilici, Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi** | **Muhsin Kar, Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi** | **Murat Çemrek, Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi** | **Murat Kacıroğlu, Prof. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi** | **Musa Öztürk, Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi** | **Mustafa Cüneyt Özşahin, Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi** | **Mustafa Kömürçüoğlu, Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi** | **Mustafa Tekin, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi** | **Necati Anaz, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi** | **Necmettin Kızılkaya, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi** | **Nihat Erdoğan, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi** | **Osman Çalışkan, Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi** | **Osman Samancı, Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi** | **Osman Yılmaz, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi** | **Ömer Türker, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi** | **Rahim Acar, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi** | **Rahile Kızılkaya Yılmaz, Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi** | **Ramazan Turгут, Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi** | **Serhan Afacan, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi** | **Serhat Anıktar, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi** | **Süleyman Güder, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi** | **Şefika Gülin Beyhan, Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi** | **Taha Eğri, Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi** | **Turгут Akyüz, Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Üniversitesi** | **Ümran Ay, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi** | **Yunus Kaplan, Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi** | **Yunus Kaya, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi** | **Yusuf Alpaydın, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi** | **Yusuf Sayın, Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi** | **Yusuf Ziya Gökçek, Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi** | **Ziya Polat, Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi**

*İsme göre alfabetik sırada

Organizasyon sürecinde destekleri için
Meryem Beyza Gümişşoş, Rümeysa Altındış, Sümeyye Cinişli ve Şeyda Karabatak'a teşekkür ederiz.

İlmi Etüdler Derneği (İLEM)

2002 yılında kurulan İlmi Etüdler Derneği, geleneğin birikiminden yeni bir düşüncenin inşasına fikrini paylaşan ilim insanlarının yetişmesine zemin oluşturacak ve insanlığın sorunlarına çözüm üretecek çalışmalar gerçekleştirme gayretindedir.

İLEM, düşünce dünyamızda müspet gelişmelere yol açabilmesi için akademik çalışmanın mahiyet ve gayesi üzerine yeniden düşünmenin gerekliliğine inanmakta ve ilmi çalışmalarını bu yönde şekillendirmektedir. Bu kapsamda kurulduğu günden bugüne İlsans ve İlsansüstü düzeyde çalışmalar yürüten araştırmacılara yönelik akademik çalışmalar gerçekleştirilmektedir. İlsans düzeyindeki katılımcılara medeniyetimizin kadim birikimi ve düşünce mirası yanında çağdaş dünyayı da tanımlarını sağlayan ve onlara bu yönde perspektif katan üç kademeden müteşekkil İLEM Eğitim Programı uygulanmaktadır. Bu eğitimle gençlere düşünme, analiz etme ve yöntem becerileri kazandırılarak ilmi üretkenlikleri artırılmakta ve akademik hayata hazırlanmaktadır. Bu programın yanında İlsansüstü düzeydeki araştırmacıların istifade ettiği ve kendi çalışma alanlarında derinleşmelerine imkân sunan; bünyesinde çeşitli seminer, okuma grupları, sunum ve atölye çalışmalarını barındıran İLEM Çalışma Merkezleri faaliyetleri yürütülmektedir. Bilgiye ulaşma, bilgiyi bir değerler sistemi etrafında üretme ve paylaşma gibi temel kaygılar programın temel çerçevesini belirlemektedir. İhtisas programı ile özellikle sosyal bilimler alanındaki konuların kuşatıcı, külli bir perspektif ve özgün alternatifler sunacak şekilde çalışılması hedeflenmektedir. Yine İlsansüstü düzeyinde verilen akademik eğitimlerle katılımcıların bilimsel araştırma yöntemlerine vakıf olmaları ve akademik disiplini özümseyerek düşünce üretmelerine imkân sağlanmaktadır. İLEM, akademik/disipliner hususların yanında çeşitli toplumsal meselelere özgün bir yaklaşımla bakmak ve bu istikamette alternatif çözümler üretmek gayesiyle çeşitli konu başlıkları altında ulusal ve uluslararası kongreler, yaz okulları, konferanslar, paneller, anma toplantıları ve seminerler düzenleyerek kamuoyunun istifadesine sunmaktadır. Bu çerçevede, yürüttüğü çeşitli düzeydeki faaliyetlerin çıktılarını ve diğer akademik çalışmalarını yayına (kitap, dergi, rapor vs.) dönüştürmektedir. Bu kapsamda hakemli akademik dergiler olan ve ESCI başta olmak üzere uluslararası indekslerce taranan “İnsan ve Toplum” ve “Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi” yayımlanmaktadır. Bunların yanı sıra “İslam Ahlak Projesi”, “İslam Düşünce Atlası”, “İslamcı Dergiler Projesi” ve “İslam Siyaset Düşüncesi Projesi” gibi araştırma ve yayın projeleriyle ilmi geleneğimizi anlamaya yardımcı, geçmişimize ışık tutarak günümüzü anlamlandıracak ve böylelikle geleceğimize şekil verecek çalışmalarına da devam etmektedir.

SUNUŞ

Lisansüstü eğitim düzeyinde araştırmacılar, bilginin eleştirilsi ve yeniden üretiminin gerçekleştirildiği bir sürecin parçası haline gelmektedir. Bu aşamada araştırmacı, üniversiteler aracılığıyla bilgiye ulaşma yetisinin kazanıldığı ve bilgi üretim süreçlerine katılımın başlangıç adımı olarak görülen lisans düzeyinin ötesine geçmektedir. 10. yılını geride bırakan Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi (TLÇK), genç araştırmacıların bu dönüşüm sürecinde kamuoyu ile temasını mümkün kılan önemli akademik etkinlikler arasında kendisine yer bulmuştur.

Lisansüstü çalışmalar bağlamında, sosyal bilimlerdeki farklı disiplinler arasında yaşanan irtibat sorunlarının çözüme kavuşturularak yeni bir zemin oluşturulması güncelliğini sürdüren bir ihtiyaçtır. Türkiye’de akademik çalışma yürüten genç araştırmacılara yönelik ulusal bir kongre olarak TLÇK, sosyal bilimler alanında disiplinler arası çalışmaları teşvik etme ve nitelikli, özgün akademik üretime katkı sağlama hedeflerini kendisine gaye edinmiştir. Ayrıca TLÇK, genç akademisyenlere çok yönlü iletişim ve tecrübe aktarımı imkânı sunarak lisansüstü çalışmaların niteliğini artırmayı ve bilim dünyasına kazandırılmasını amaçlamaktadır. Türkiye’de yaşanan özgün akademik üretim sorununu aşmak için disiplinler arası yaklaşımları teşvik ederek ortak dil ve yöntem geliştirilmesine imkân sağlamaktadır.

“Genç Akademisyenler Buluşması” adıyla 2007-2011 yılları arasında gerçekleşen bir dizi akademik gayretin mirasını devralan TLÇK, ilk defa 2012 yılında Türkiye’nin farklı üniversitelerinden genç akademisyenleri Konya’da bir araya getirmiştir. Yıllar içinde sırasıyla Bursa, Sakarya, Kütahya, Isparta, Muş, Burdur, Malatya illerine misafir olan Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi 10. yılında, 3-6 Kasım 2021 tarihleri arasında Konya Büyükşehir Belediyesi’nin destekleriyle İlmi Etüdler Derneği, Necmettin Erbakan Üniversitesi iş birliğinde yeniden Konya’da gerçekleştirildi.

Kongrede, 120’nin üstünde farklı üniversite ve kurumdan yapılan 650’den fazla başvuru içersinden bilim kurulu tarafından seçilen bildiriler bu kitaba dahil edildi. Edebiyat, Eğitim, Felsefe, Hukuk, İktisat, İlahiyat, İletişim, Mimarlık & Şehircilik, Psikoloji, Sanat, Siyaset Bilimi,

Sosyal Politikalar, Sosyoloji, Tarih ve Uluslararası İlişkiler disiplinlerinde bildiriler yer almaktadır. 10. TLÇK Bildiriler Kitabı, kongreye kabul edilen tebliğlerden hazırlanmış kapsamlı bir derlemedir. Kongreye kabul edilen 68 bildiri kongre sonrasında hakemlik ve editörlük süreçlerinden geçirilerek 5 ciltlik bir kitapta toplanmıştır. Elinizdeki bu cilt, kongre kapsamında Felsefe, Hukuk ve İktisat alanlarında sunulan 18 bildiriden oluşmaktadır.

10. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi'nin gerçekleştirilmesi için başından beri yoğun çaba sarf eden Sayın Rektör Prof. Dr. Cem Zorlu şahsında Necmettin Erbakan Üniversitesi'ne, Sayın Büyükşehir Belediye Başkanı Uğur İbrahim Altay şahsında Konya Büyükşehir Belediyesi'ne ve İLEM'in kıymetli mensuplarına içtenlikle teşekkür ederiz. Ayrıca, bildirilerin kabul ve değerlendirme sürecinde katkılarını bizden esirgemeyen bilim kurulu üyelerine müteşekkirimiz. Kuşkusuz, en büyük teşekkür çalışmalarıyla kongreye ve bu kitaba katkı veren genç akademisyenlerdir. Kongre sonuçlarının yer aldığı bu çalışmanın akademik camiaya özgün katkılar sunmasını, lisans ve lisansüstü çalışmalarına kaynak teşkil etmesini temenni ediyoruz.

Talha Erdoğan & Binazir Haşimzade

10. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı Editörleri

İÇİNDEKİLER

İLETİŞİM BİLİMLERİ

Eda İleriok

Göstergebilim Yönteminin Reklam Analizinde Kullanılması ve Manipülasyona Etkisi 13

Esra Nazlı

Türkiye'nin Dönemsel Değişimleri ile Değişen Ekran Yüzü "Kuran'ı Kerim'i Güzel Okuma Yarışması Örneği" 35

Gül Nihal TÜRKMEN

Dr. Öğr. Üyesi Tamer KAVURAN

Teknoloji Bağımlılığı ve Bağımlılığın Tükettiği Kimlikler 49

Özlem Örçen

Güncel Sanatta Yemeğin Görünümleri 65

MİMARLIK & ŞEHİRCİLİK

Evrin Solhan

Hasan Fathy Mimarlığının Modernizm Eleştirisinin Malzeme Üzerinden Değerlendirilmesi 89

Zehra Namlı

Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Sosyo-Ekonomik Kalkınmaya Olan Etkileri:
Doğu Marmara Kalkınma Ajansı ve Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı Örneği 105

TARİH

Büşra Yıldırım

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası.....131

İmam Bal

Emevî Devleti Halifelerinin Dinî ve Tabîî İlimlere Olan Yaklaşımı Üzerine Genel Bir Bakış145

Kübra Karaköz

Eski Mezopotamya İnancında Metamorfoz Arketipi ve Tanrısal Dönüşümler.....167

Nurcan Gül Arslan

Sultan Melikü'z-Zâhir Berkuk Döneminde Sır Kâtipliği Görevi.....187

Samet Sazak

Mehmet Namık Paşa'nın Londra Sefâreti ve Sefâretnâmesi (1832-1833).....207

Şeyma Deniz

Osmanlı Devleti Kuruluş Dönemi'nde Önemli Bir İlim Adamı: Molla Yegân.....235

İLETİŞİM BİLİMLERİ

Göstergebilim Yönteminin Reklam Analizinde Kullanılması ve Manipölasyona Etkisi

Eda İleriok*

Öz: Reklamlar hayatımızın her alanında oldukça önemli bir yer kaplamaktadır. Reklamlar bir ürünün tanıtımını en iyi ve en çarpıcı şekilde yapmaktadır. Bu tanıtımlar yapılırken bireyleri etkilemek için birçok farklı teknik ve yöntem kullanılmaktadır. Reklamlarda belirlenen müzikler, renkler, kişiler, olaylar her zaman bir amaç ve bir anlam taşımaktadır. Reklamların herkes tarafından algılandığı düz anlamların yanında Barthes'in belirttiği yan anlamlarda kullanılmaktadır. Kullanılan bu yan anlamda reklamların gösterilen olarak belirlenen özellikler aslında neyi anlatmak istediğini vurgulamaktadır. Gösterilen olarak ayrılan bu anlamda manipölasyon tekniği oldukça fazla kullanılmaktadır. Reklamlara yerleştirilen ve doğal akışta dikkat çekmeyen öğeler bireylere fark ettirmeden etki etmektedir. Araştırmada incelenen on farklı reklam içeriği ile reklam filmlerinde anlatılmak istenen temel fikirler açıklanmaktadır. Araştırmada "Arko Men tıraş kremi, Vandex , Weet, Sensodine, Atasay, Vodafone, Emotion, Renault, Türk Telekom ve Teknosa" reklamları incelenmekte ve Barthes'in göstergebilim tekniğinden yararlanılarak gösterge, gösteren ve gösterilen ayrımında incelenmektedir.

Kullanıcılar hangi yönden etkilenmek isteniyorsa reklamların alt metinleri bu çerçevede çizilmektedir. Çalışmanın amacı reklamlar üzerinden yapılan manipölasyonu göstergebilim yöntemi ile açıklamaktır. Çalışmada yöntem olarak göstergebilim tekniği kullanılmaktadır. Bir reklamın aslında neyi gösterirken neyi anlatmak istediği tek tek açıklanmakta ve manipölasyon tekniklerine göre incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Söylem, Göstergebilim, Reklam, Manipölasyon, Kitle İletişim Araçları

Giriş

Gündelik hayatta kullanılan ifadelerin ya da görsellerin taşıdıkları anlamlar bireylerin görüş, düşünce ve tutumlarına göre değişiklik göstermektedir. Bir ifadenin barındırdığı ilk anlamı ve bireylerin ifade etmek istediği anlamları arasında farklılıklar görülebilmektedir. Bu farklılıklar ifadelerin düz ve yan anlamlarına göre değişiklik göstermektedir. Bireylerin kullandığı ifadeler, görseller, jest ve mimikler göstergebilim olarak tanımlanmaktadır. Göstergebilim yönteminde düz ve yan anlam olarak belirtilen göstergeler metnin çözülmesini ve daha kolay açıklanabilmesini sağlamaktadır. Bu göstergeler özellikle reklam alanında ol-

* Uzm. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Gazetecilik Anabilim Dalı, Kocaeli eda.ileriok@gmail.com.

dukça fazla kullanılmaktadır. Reklamın yazıldığı andan itibaren izleyiciye ulaştığı ana kadar birçok anlamı içerisinde taşımaktadır. Bu anlamlar düz ve yan anlam olarak ayrılmakta, düz anlamda sadece nesneler belirtilirken yan anlamda reklamın ne anlatmak istediği metnin içeriği belirtilmektedir. Reklamlarda kullanılan bu yan anlam ile bireylere istenilen etki sağlanmaya çalışılmaktadır. Reklamlar bu etkiyi manipülasyon tekniği kullanarak oluşturmakta ve bireyleri istedikleri şekilde etkilemektedir. Reklamlarda kullanılan renkler, müzikler, uzman kişiler bireyleri etkilemekte ve bu etki ile satın alma davranışı göstermektedir.

Göstergebilim Serüveni

Söylemler, sosyal alanda konumlandırılmış bilgi biçimlerinden oluşmaktadır. Temelinde gerçeklik barındırmaktadır. Bu durum belirlenen gerçeği oluşturan olayların bilgisini bünyesinde barındırmaktadır. Olaya kimin dâhil olduğunu, ne olduğunu, nerede ve ne zaman gerçekleştiğini belirtmektedir. Bunun yanı sıra bir dizi ile ilgili değerlendirme, amaç ve yorum içermektedir.¹

Dilbilim çalışmalarının temel olarak gelişimi Saussure tarafından sağlanmaktadır. Saussure'ün çalışmaları modern dilbiliminin kaynağı olarak kabul edilmektedir. Saussure 20. Yüzyılın dilbiliminde izlenecek yolları çalışmalarında ele almaktadır. Yapısalcılık kuramlarında Saussure'ün söylemleri yer almaktadır. Avrupa'da Cenevre Okulu ve Prag Dilbilim çevresi ile Kopenhag Okulu bu araştırmaların yapıldığı en önemli okulları tanımlamaktadır. Bu okullarda Saussure'ün çalışmaları temel anlayış olarak kabul edilmektedir. Guillaume, Tesniere ve Martinet gibi araştırmacılar Saussure'ün söylemlerine bağlı kalarak araştırmalarını yürütmektedir.²

Bireylerin birbirleri ile iletişim kurmak, anlamak için başvurdukları doğal diller, görüntüler, levhalar, filmler, afişler, edebi eserler gibi birçok bildirim amacı taşısın ya da taşımamasın her türlü anlam içeren bir sistem göstergebilim olarak tanımlanmaktadır. Bu sistemlerin oluşturduğu birim gösterge olarak adlandırılmaktadır. Anlamli olan gösterge sistemlerini açıklamak için göstergelerin birbirleriyle kurdukları bağlantıları değerlendirmek gerekmektedir. Göstergeleri ve gösterge sistemlerini kategorize etmek için bireylerin ve doğanın arasındaki bağı ve etkileşimi açıklamak gerekmektedir. Bu amaçla "bilgikuramsal, yöntem-bilimsel ve betimsel" olarak tutarlı bir sistem sunan göstergebilim alanı önem taşımaktadır.³

1 Xu, D. (2016). *A Social Semiotic Analysis of the Multimodality of an Advertisement*, Nanjing Normal University, Nanjing, China. 3.

2 Soydaş, H. (2014). *Eric Emmanuel Schmitt'in Nuh'un Çocukları (L'enfant De Noe) Adlı Hikâyesine Göstergebilimsel Bir Yaklaşım*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum,6

3 (<https://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6stergebilim>).

Guiraud'e göre (2016, s.21): Gösterge, en sade haliyle bireylerin kendi kavramları ile diğer kavramlar arasında açıklamasını ifade etmektedir. Gösterge, birçok farklı kavramın kendisi yerine kullanılmasını sağlamaktadır. Bu evrede göstergeler belirlediği kavramları kendi anlamları dışında farklı anlamlarda da kullanılmaktadır. Göstergeler ile bireylerin tutum, davranış ve görüşleri kolayca iletilmektedir.⁴

Dilbilimsel araştırma alanlarının ortaya çıkmasıyla beraber 1930 yılından sonra Göstergebilim bir çalışma alanı olarak araştırma sahasında yer edinmeye başlamaktadır. Roland Barthes ve diğer araştırmacılar İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kendini güçlü şekilde hissettiren propaganda çalışmaları ve siyasal sistemler sonucunda bireylerin makineleşme ile değişen bu sistem içerisinde soruların önüne geçmesi amaçlamaktadır. Gelişen bu siyasal sistemler ve kitle iletişim araçlarının meydana getirdiği yeni göstergeler farklı disiplinlerde araştırılarak göstergebilim alanına önem kazandırmaktadır.⁵

Belirlenen göstergeler bireyler veya gruplar tarafından özel ifadeler içeren basit bir yapıdan oluşmaktadır. Bir nesne tek başına anlam ifade etmemektedir. Bireylerin gündelik yaşamda birbirleri ile iletişim içerisinde bulunmak için doğal diller, jestler, reklam afişleri, işaretler gibi çeşitli ifadeler kullanmaktadır. Bu ifadeler ile oluşturulan dizgeler "gösterge" kavramını tanımlamaktadır. Gündelik hayatta ise gösterge, gösterenden nesne ve onun anlamı olarak kabul edilen gösterilenden meydana gelmektedir.⁶

Göstergebilim diğer bir ifadeyle bireylerde ve toplumlarda iletişimi gerçekleştiren birçok göstergenin oluşumunu, işleyişini ve algılama biçimlerini inceleyen bir bilimi kapsamaktadır. Bu bilim bireylerin gösterge oluşturmasıyla birlikte geliştirilen iletişimi incelemektedir.⁷

Araştırmalarında Saussure, göstergeyi, zihinsel bir işlem unsuru olarak belirtmekte ve dış dünya ile olan ilişkisi hakkında tanımlama yapmamaktadır. Bu tanım ile başka bilim çalışmalarının ilgilenmesi gerektiğini savunmaktadır. Saussure araştırmalarında her şeyin bir kavramla başladığını ve bu kavramın meydana gelmemesi ile sözcüklerin oluşamayacağını belirtmektedir. Kavramlar ve sözcükler birbirinden ayrı değerlendirmeye alınamamaktadır. Saussure, bu nedenle göstergeyi kendi içerisinde bütün olarak kabul etmektedir.⁸

4 Yılmaz, A. (2020). *İnsan Ticaretinin Kamu Spotu Reklamlarında Sunumu: Roland Barthes'ın Mit Olgusu Üzerinden Göstergebilimsel Analiz*, Göç Araştırmaları Dergisi, Cilt 6 Sayı 1 Ss. 8-34, 15

5 Yıldız, G. (2021). *Sinema Sanatında İkonik Simgelerin Göstergebilimsel Çözümleme Modeline Örnek Ve Uygulama*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul, 15.

6 Başer, A. (2015). *Logo-Marka İlişkisinde Form ve Renk Anlayışının Göstergebilimsel Açısından İncelenmesi* Yüksek Lisans Tezi Akdeniz Üniversitesi, Antalya, 73.

7 Demir, S. (2009). *Göstergebilim, Umberto Eco Ve Yapıtları Bağlamında Göstergebilime Katkıları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 15.

8 Başer, A. (2015). *Logo-Marka İlişkisinde Form ve Renk Anlayışının Göstergebilimsel Açısından İncelenmesi* Yüksek Lisans Tezi Akdeniz Üniversitesi, Antalya, 75.

Bir göstergenin anlamlandırılabilmesi için toplumsal bir anlam taşıması gerekmektedir. Öğrenilen ve ortaya çıkan her bilgi sebep-sonuç ilişkisine dayanmaktadır. Pierce'ye göre bir enformasyon tümevarım, tümdengelim ve varsayıma bağlı olarak şekillenmektedir. Elde edilen varsayımda bu süreç yorumlama olarak kabul edilmekte ve diğer göstergelerle bilgi edinilmektedir. Pierce ve Saussure bu şekilde bireylerin zihninde göstergelerin işlendiğini savunmaktadır.⁹

Göstergebilimde düz anlam göstergenin neyi ifade ettiğini, yan anlam ise göstergenin nasıl ifade edildiğini göstermektedir. Düz anlamların farklı ya da yanlış anlaşılması gibi bir konu söz konusu değildir. Bütün olarak incelendiğinde evrensel ve bireylerin zihinlerinde ortak paydada çözümlenmektedir. Fakat birçok iletişim dizgelerinde düz anlamın yanı sıra, yan anlamlar bulunmaktadır. Bu yan anlamlar kültürlere ve topluma bağlı olarak tüm bireylerin zihninde farklılıklar yaratarak çözümlenebilmektedir.¹⁰

Barthes ise Saussure'ün tanımlamalarına karşılık olarak "biçim, işitim" kavramını "içerik" olarak tanımlamaktadır. Gösterge, gösteren ile gösterilen arasında bir ilişki bulunmaktadır ve bu ilişkinin kurulması ile beraber "anamlama" meydana gelmektedir. Göstergebilim yönteminde "anamlama" kavramı barındırdığı düz anlam ve yan anlam olarak ele alınmaktadır.¹¹

Barthes'ın göstergebilim anlayışını Saussure'den ayıran bir başka düşünce ise göstergenin ifadesinden oluşmaktadır. Barthes'a göre gösterge, Saussure'ün ifade ettiği gibi, düz anlamdan meydana gelmektedir ve gösteren direkt olarak bir nesneyi ifade etmektedir. Göstergeler bunun dışında kültürel olarak anlamlara ve yan anlamlara bağlanmaktadır. Bu anlamda bakıldığında bir nesne sadece düz anlam ifade etmemekte kültürel olarak belirlenmiş sağlam üst dereceli ifadeler barındıran yan anlamları içermektedir. Belirlenen bir gösterge, diğer bir göstergenin yan anlamı olmakta ve ikinci dereceden bir göstergenin göstereni olarak ifade edilmektedir. Bu anlamda gösterge toplumdaki yeri ve kültürel etkisi ile yan anlamda "gösterge taşıyıcısı" olarak ifade edilmektedir.¹²

Barthes'a göre görsel unsurların bir araya gelmesi ile "düz anlam ve yan anlam" meydana gelmektedir. Görsel öğeleri tanımlamak için birinci düzlem "dizisel" boyuttur. Bu evrede nesneler belirlenmektedir. İkinci düzlem ise "dizimsel" boyuttan oluşmaktadır. Bu evrede ise belirlenen öğeler anlamlandırılmakta ve bütün oluşturulmaktadır. Barthes araştırmalarında

9 Demir, S. (2009). *Göstergebilim, Umberto Eco ve Yapıtları Bağlamında Göstergebilime Katkıları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 50.

10 Karaman, E. (2017). *Roland Barthes ve Charles Sanders Peirce'in Göstergebilimsel Yaklaşımlarının Karşılaştırılması*. İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi Sayı, 34 Ss. 25-36, 31.

11 Bircan, U. (2013). *Roland Barthes Ve Göstergebilim*, Yıl / Year 13, Sayı / Issue 26 (Güz / Autumn 2015/2) Ss. 17 – 41, 19.

12 İlkdoğan, H. (2017). *Göstergenin Toplum Düzlemindeki Yeri: Toplumsal Göstergebilim*, İdil Dergisi, Cilt 6, Sayı 39.

çözümleme evresinde dört temel ilkeye göre hareket etmektedir. Bir yapıtı anlamlandırmak için “biçimselleştirme, yayıncılık, çoğulluk ve işlemsellik” ilkeleri sırası ile yapıtı kavramak için kullanılmaktadır. Birinci adımda yapıtın biçimi incelenmekte, ikinci adımda metnin anlamı ve çağrışımları temel alınmakta, üçüncü adımda metnin çağrıştırdığı bütün olası anlamlar incelenmekte ve son evrede metnin üç aşamada çözümlemesi ile değerlendirme yapılmaktadır. Kullanılan bu dört evre ile metnin tüm anlamıyla okunması amaçlanmaktadır.¹³

Yan anlam görüntüsel bir boyuta dayanmakta ve kültürle göre değişiklik göstermektedir. Bir çocuk fotoğrafının bireylere geçmiş zamanı anımsatması görüntüsel bir göstergeyi betimlemektedir. Bu durum aynı zamanda duyguların da güdülenmiş bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴

Reklam Kavramı ve Reklamda Göstergebilim

Araştırmalara göre reklam Eski Yunan ve Roma imparatorluğuna kadar dayamaktadır. Mısır, Babil, Yunan ve Roma gibi çeşitli uygarlıklarından günümüze kadar gelen bazı belgeler bu dönemlerde eski yöntemler içerse de reklamların varlığı görülmektedir. İlk ve orta çağı kapsayan dönemde reklamlar çoğunlukla ses ile yapılmaktadır. Bu durum ise reklamlarda yetenek, espri ve en önemlisi hitap gücü gerektirmektedir. Bu dönemlerde çığırkanlar ve tellallar aracılığı ile halka ulaştırılan reklamlar, günümüzde radyo reklamcılığının en temel ve en eski örnekleri arasında yer almaktadır.¹⁵ Bu temelde bakıldığında reklamlar çok eski tarihlerden günümüze kadar varlık göstermeye devam etmektedir.

Reklamlar gazetece, dergi, radyo ve televizyon gibi geleneksel medyada oldukça önemli bir konumda yer almaktadır. Günümüzde ise oldukça fazla popüler olan ve kullanılan sosyal mecralarda da kendisine yer edinmeyi başarmaktadır. Reklamlar üzerinden yapılan ürün tanıtımları göstergeler ile hedef kitleyi birebir olarak etkisi altına almayı başarmaktadır.

Reklama ait özellikler şu şekilde sıralanmaktadır¹⁶:

1. Reklam, pazarlama konusunu içerisinde barındırmaktadır.
2. Reklam, önceden belirlenen bir ücret karşılığında yapılmaktadır.

13 Karaman, E. (2017). Roland Barthes ve Charles Sanders Peirce'in Göstergebilimsel Yaklaşımlarının Karşılaştırılması. İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi Sayı,34 Ss.25-36, 31.

14 Özgür, A. (2006). Göstergebilim. Erişim adresi: http://www.ahmetozgur.com/akademik/gostergebilim_2006.pdf. Erişim tarihi, 12, 2017, 39.

15 Kırıl, Ş. (2010). Reklam ve Reklam Oluşumundaki Genel Kriterler, Bu Kriterlerin Toplumsal-Kültürel Etkileri Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi, İstanbul, 4.

16 Topsümer F., Elden M., (2015). Reklamcılık Kavramlar, Kararlar, Kurumlar, İletişim Yayınları, İstanbul, 16-17.

3. Reklam, üreticiden tüketiciye doğru yönelerek ilerlemektedir.
4. Reklam, bir kitle iletişim ürünüdür.
5. Reklamın yapıldığı kurum ve kuruluşlar bellidir.
6. Reklam ile kullanıcılar etkilenmekte ve ikna edilmektedir.
7. Üretilen reklam mesajlarında sorunları çözmeye yönelik vaatler bulunmaktadır.
8. Reklamlar, işletmelerin belirlediği stratejiler doğrultusunda pazarlama hedefine ulaşmayı amaçlamaktadır.

Reklamların bilgilendirici olması, inandırıcılık barındırması, ortalama zekâyâ seslenmesi, dikkat çekebilmesi, tüketiciye karar sağlaması ve alım kararını eyleme geçirmesi gerekmektedir¹⁷

Reklamlarda bireylerin sadece ne alabileceği, ne giyebileceği değil aslında ne düşüneceği ve ne hissedeceği nasıl bir tutum sergileyeceği de belirlenmektedir. Reklamlar bireylere sadece yiyecek, içecek, giyim tarzları üzerinden etki etmemekte bireylerin duruş, tutum ve davranışlarına da etkide bulunmaktadır. Reklamlarda kullanılan içerikler ile bireylere bir şey yedirmek, içirmek, satın aldirmek gibi faaliyetler etkin şekilde kullanılmaktadır. Bu faaliyetler bireyleri ikna etmek için başvurulan yöntemlerden oluşmaktadır. Reklamların sağladığı yaşam anlamı tüketimin içselleştirilmesi ile gerçekleştirilmektedir. Satın alma davranışını etkilemek isteyen üreticiler sadece tanıtıma önem verirken yeni reklamcılık anlayışında ise üretici satın alma davranışını yaşamın bir parçası haline getirmeyi hedeflemektedir. Bu gerçeği ise bireylere kabul ettirmek asıl amacı oluşturmaktadır. Günümüzde reklamlar tanıtımadan anlamlandırmaya yönelmektedir ve bu anlamlandırma ile bireyler sunulan içerikleri içselleştirmektedir.¹⁸

Reklam alanında düz anlam Barthes'ın tanımlamasına göre anlamlandırmanın birinci adımını oluşturmaktadır ve açık anlama gönderme yapmaktadır. Yan anlamda ise kullanıcının duygu, düşünce, fikir ve kültürel değerlerini ön planda tutmakta, ideolojik görüşlerini kapsamaktadır. Düz anlam incelendiğinde açık bir biçimde anlaşılan mesajları içermektedir. Yan anlam ile karşılaştırıldığında yoruma daha az açıktır. Ortak olarak kabul edilen görüşler üzerinden net bir biçimde anlaşılabilir. Yan anlam ise buna göre daha karışık ve yoruma açık şekilde değerlendirilmektedir. Kullanıcının o an görüş ve düşünceleri yorumlamada etkili olmaktadır.

17 Karaca, Ş. (2007). *Reklam ve Açık hava Reklamları*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, 5-8.

18 Çetin, N. (2012). *Roman çözümleme yöntemi*, Ankara: Öncü Kitap. Devellioğlu, 565-566.

19 Tosyalı, T. (2014). *Reklam: Göstergebilimsel Çözümleme Ve Markalaşma* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 44.

Reklamlarda dikkat çeken unsurların kullanılması bireylerin katılımını etkilemektedir. Reklamlarda arka plan kontrastı, boyut, renk, keskinlik gibi unsurlar ayarlanarak konular ön plana çıkarılmaktadır. Diğer bir temel unsur ise “çerçevelemeden” oluşmaktadır. Çerçeveleme kullanarak gösterilen resim ile okuyucu arasında bağ oluşturulmaktadır. Kullanılan çerçevenin çerçevesi ne kadar güçlü olursa temsil ettiği bilgi birimi de o kadar fazla alanı temsil edilmektedir.²⁰

Reklamlarda dikkat çeken bu unsurları kullanan firmalar markaları için reklam hazırlarken temel amaç olarak belirlenen hedef kitleyi ikna etmeyi hedeflemektedir. Bu nedenle hedef kitleyi etkileyecek mesajlar üretmektedir. Firmalar reklamlarda kullandıkları mesajlar ile geniş kitlelere erişim sağlayarak ürünler hakkında hedef kitlede olumlu bir imaj yaratmaktadır. Oluşturulan reklamların genel ve özel amaçlarına bakıldığında belirlenen ürünün hedef kitle üzerinde olumlu bir etki yaratması beklenmektedir. Ürünü satın alan tüketici ise bu sayede satın alma alışkanlığı kazanmaktadır. Tüketici memnun olduğu ürün hakkında geri bildirim sağlamak ve firmalar arası rekabet gelişmektedir. Rekabet ortamında büyüyen firmalar ise yeni pazar alanlarına ulaşmakta ve geniş kitlelere erişebilmektedir.²¹ Bu nedenle reklamlar bir ürünün pazarlanmasında imaj olarak oldukça önemli bir konumda yer almaktadır.

Reklamlarda iletişim süreci tarafsız bir şekilde değil aksine üretici tarafından belirlenen yönlendirilmiş ve biçimlendirilmiş şekilde gerçekleşmektedir. Reklamlardan beklenen etki ile üreticinin sunduğu içeriklerin satın alınmasını sağlamak ve talepleri arttırmaktır. Reklamların kendi içerisinde oluşturdukları amaçlar kısa vadeli ve uzun vadeli olarak ikiye ayrılmaktadır. Kısa vadede reklam kullanıcıları mutlu etmekte ve kısa bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmektedir. Uzun vadede reklamlar ise kullanıcıya ürünlerin avantajlarını anlatmakta ve sürekli olarak talep oluşturma amacı taşımaktadır.²²

Manipülasyon

Bursten (1972), Manipülasyon kavram olarak bir bireyin diğer birey ya da bireyleri gizli ve yanıltıcı şekilde yönlendirmesi ve etki altına alarak görüş, düşünce ya da davranışlarını kendilerine yarar sağlama amacı ile değiştirmek şeklinde tanımlanmaktadır. Manipülasyona başvuran birey etkilemek istediği topluluğun dış etkenlere açık olması ile amacına kolayca ulaşabilmektedir. Bu durum manipülasyonun en belirleyici özellikleri arasında yer almaktadır.²³

20 Xu, D. (2016). *A Social Semiotic Analysis of the Multimodality of an Advertisement*, Nanjing Normal University, Nanjing, China. 5.

21 Kaya, H. (2019). *Reklamlarda Kullanılan Reklam Çekicilikleri Üzerine Bir Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, Ankara, 8-9.

22 Topsümer F., Elden M., (2015). *Reklamcılık Kavramlar, Kararlar, Kurumlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 23.

23 Köse, H. (2019). *Üniversite Öğrencilerinin İnsan İlişkilerinde Manipülasyon Ve Kendini Sabotaj Düzeyleri İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 2.

İletişim sürecinde ise kullanılan bu manipülasyon kitle iletişim kanalları aracılığı ile oldukça fazla kullanılmaktadır. İletişim sürecinde yığınlar karşımıza çıktığında manipülasyonun meydana getireceği etkinin kitlesel bir etki olduğu bilinmektedir. Bu anlamda “manipülatif enformasyon” akışının etkisi altında olduğu kitlelerin verdiği tepkiler toplumsal olarak verilecek bir tepki olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴

Kitle iletişim araçlarında manipülasyon teknikleri ise ideolojik amaçlar taşımaktadır. Gerçeği çarpıtma, gerçeği değiştirme temel manipülasyon ilkelerini oluşturmaktadır. Manipülasyondan yararlanacak olan bir kitle iletişim aracı, kullanıcıya verdiği mesaj ile kullanıcıyı özel olduğuna inandırmayı hedeflemektedir. Bunun yanında okuyucu veya izleyicinin reklam yolu ile satın aldığı şeyler hakkında seçme şansına ve iradesine sahipmiş izlenimi yaratılmak istenmektedir. Reklamalarda bu izlenim tarafsızmış gibi gösterilerek elde edilmektedir. Özellikle reklamcılık sektöründe sınıf çatışmaları ve ayrımlar yokmuş gibi davranılmaktadır. Reklamı yapılan ürünler herkes için yapılmış izlenimi uyandırmaktadır. Uygulanan manipülasyon tüm kitle iletişim araçlarında aynı şekilde verilmekte bu da reklamların çoğulcu olduğunu düşündürmektedir. Fakat bilindiği üzere farklı yayın alanları aynı sermaye grubuna ait olabilmekte ve farklılaşmayı zor bir hale getirmektedir.²⁵

Kitle iletişim araçları ile ihtiyacımız olmadığı halde birçok ürünün kullanıcı tarafından satın alınması sağlanmaktadır. Reklamlar üzerinden gerçekleşen kullanıcıları yanlış yönlendirme ile satın almaya teşvik etmek manipülasyon olarak kabul edilmektedir. Yayınlanan reklamlarda manipülasyon metin çerisinde ve afişlerde gizlenerek kullanılmaktadır. Kullanıcı reklamları izlerken oluşturulan bu gizli kodlarla bu ürünü kullanırsanız daha iyi olacaksınız, ihtiyacınız var, en güzel siz olacaksınız gibi söylemler kullanıcıya aşılanmaktadır. Kullanıcılar ise bu kodlarla beraber ürünü kullandıklarında daha iyi bir yaşam süreçlerine inanmaktadır. Kullanılan manipülasyonun medya aracılığı ile yayılması bu manipülasyonun geniş kitlelere ulaşmasını ve yanlış yönlendirmesini kolaylaştırmaktadır. Kitle iletişim araçlarının yaygın olarak kullanılması ve bireylerin kitle iletişim araçlarına güvenmesi ile bireyler kolayca manipülasyon edilebilmekte ve kitleler istenilen şekilde hareket ettirilmektedir.²⁶

Güneş'e göre (1995, s.102): medya sunduğu içerikler ile kullanıcılara tamamen seçme şansı bırakmamaktadır. Medya kanallarında ne izleneceği, neler olacağı, hangi dergide hangi içeriğin olacağını medya belirlemekte be bireyleri seçimleri hakkında

24 Eryılmaz, H. (1999). *Bir Kitle İletişim Aracı Olarak Haber Fotoğrafı ve Manipülasyon*, Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 22.

25 Altuntaş, D. (2019). *Fotoğrafta Gerçeklik Ve Manipülasyon: Türk Basınından Karşılaştırmalı Bir Analiz* Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 44.

26 Apak, S. (2018). *Afişlerde Kullanılan Manipülasyon Fotoğrafların Afişe Olan Etkisi ve Analizi* Yüksek Lisans Tezi, Arel Üniversitesi, İstanbul, 101-102.

özgürlük sağlamamaktadır. Medya, hedef kitlesini belirleyerek kullanıcıları manipüle etmekte ve kullanıcıların bağımlılık ilişkilerini güçlendirmeyi hedeflemektedir.²⁷

Kitle iletişim araçları etkilemek istediği hedef kitlesini gerçeklik olgusunu kendi fikirleri doğrultusunda değiştirerek bireylerde manipülasyona neden olmaktadır. Kitle iletişim araçları bireylerin görüş ve düşüncelerini manipüle ederek değiştirmeyi başarmaktadır. Kitle iletişim araçları hedef kitlesi olarak belirlediği bireyleri yaşadıkları çevreye ve bakış açılarına ya da gerçek yaşamlarına müdahale edebilmektedir. Kitle iletişim araçları elinde tuttuğu manipülasyon gücü ile bireylere toplumsal ve kültürel yönden egemen olan bakış açısı yerine belirlenen bakış açısını kabul ettirmektedir. Manipülasyon ile bireylerin gerçeklik algısı yeniden üretilmekte ve reklamlar, tanıtımlar sayesinde bu yeni üretilen algı diğer görüşlere ayrıcalık tanımaya yönlendirmektedir.²⁸

Reklamda ise manipülasyonun başlangıcı reklam görseline ait taslağın tasarlanması ile başlamaktadır. Reklamda manipülasyon yaratıcı bir fikir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Reklamda manipülasyon seçme ve yönlendirme işi olarak da kabul edilmektedir. Bu süreçte reklamcı kendisi için oluşturulan özgürlük çerçevesinde bu sürece yardımcı olacak ana ve yardımcı kompozisyon ürünlerini seçerek kendi görüş, düşünce ve fikirlerini çekime aktarmaktadır.²⁹

Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde göstergebilim yöntemi ile reklam filmleri incelenmekte ve incelenen bu reklam filmleri gösterge, gösteren ve gösterilen olarak tablolar halinde gösterilmektedir. Reklamların hangi manipülasyon tekniklerini kullandığı ve asıl olarak ne anlatmak istediği araştırmanın bulgular kısmında incelenmektedir. Elde edilen göstergelere göre reklamlar yorumlanmaktadır.

Reklam Kampanyalarında Kullanılan Manipülasyon Teknikleri

Reklam senaryoları oluşturulurken birçok farklı metot denenmektedir. Pazarlanan ürünler kullanım amacına, özelliğine, kullanım şekline ve hitap ettiği kitleye göre belirlenmekte ve bu yönde etki yaratmak amaçlanmaktadır.

27 Avcıoğlu, G. (2013). *Bilginin Küreselleşmesinde Kitle İletişim Araçlarının Manipülatif Rolü*, Selçuk Üniversitesi/Selçuk University Edebiyat Fakültesi Dergisi/Journal Of Faculty Of Letters Sayı 29, Sayfa 21-34, 29.

28 Fıratlı, E. (1999). *Televizyonda Manipülasyon ve Gerçeklik Olgusu (Özel Kanallardaki Haberlerde Gerçeklik Üzerine Saptamalar)*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 11-12.

29 Kaymakcioğlu, T. (2016). *Reklam Fotoğrafçılığında Manipülasyon Uygulamaları: Uygulamalı Örnekleri Ve Göstergebilimsel Analizleri* Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 99.

Reklamlarda Cinsel Etki Yaratacak İçerikler Sunulur

Ürünler kullanım alanlarına göre kadınlar ve erkekler için ayrılmaktadır. Bu ayrım da reklamda karşı cinsin her zaman beğenisine hitap edecek ürünler sunulmaktadır.

Kaynak: <https://www.campaigntr.com/bir-opucuk-asla-yetmez/>

Arko Tıraş Kremi Reklamı

Gösterge	İnsan	Mekân	Konu
Gösteren	Kadın, Erkek	Ev, Banyo	Temizlik, Bakım
Gösterilen	İdeal evlilik, Mutlu çift	Mutlu yuva	Ürünü kullanmanın verdiği mutluluk, Beğeni, Hoşlanma

Arko reklam örneğinde görüldüğü üzere aslında erkek kullanıcı sadece tıraş olmamakta olan anlam içererek bu ürünü kullanan erkeklerin eşleri tarafından beğenileceği algısı yaratılmaktadır. Karşı cinsler arasında beğeni algısı oluşturmakta ve ürün pazarlaması beğeni üzerinden yapılmaktadır.

“Cause Marketing” Tekniği

Reklamlarda Cause Marketing tekniği kullanılarak bireylerin yardım duygusuna vurgu yapılmaktadır. Kullanıcılara büyük bir yardımlaşma hareketinin bir parçası olma şansını verdiğini hissettirmektedir.

Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=VdAFgqxCFRQ>

Fenerbahçe Yandex Reklamı

Gösterge	İnsan	Mekân	Konu
Gösteren	Futbolcu, Ünlü	Cafe	Yandex arama motoru
Gösterilen	Yardımseverlik, Takım ruhu, Dostluk	Herkese açık alan, herkes kullanabilir ve gidebilir	Yandex kullanılarak klübe yardım yapılması, seçimi kullanıcıya bırakmak

Fenerbahçe Yandex reklamında kulübü destekleyen sıradan kullanıcılar Yandex üzerinden arama yapmakta ve kulübe hangi futbolcuyu isterse getirebilecekleri belirtilmektedir. Birlik olunduğunda ulaşılamaz olarak görülen oyuncuların kolay şekilde gelebileceği gösterilmektedir ve bunun için sadece arama yapmak yeterlidir.

Bireylerin Vücutları İle İlgili Algıları Şekillendirmek

Reklamı izlerken eğer sizi rahatsız hissettiriyorsa, yapılmak istenen başarılmış demektir. Bireylerin kendi vücutlarının ürünü kullanarak reklamda oynayan modellere benzeyeceği algısı yaratılmaktadır.

Kaynak: <http://www.sebibebi.com/2014/05/veet-yeni-naturals-serisi.html>

Weet Reklamı

Gösterge	İnsan	Mekan	Konu
Gösteren	Ünlü Manken, Güzel, Bakımlı	Sokak, Deniz kenarı, Restoran	Bakımlı olmak, Temiz olmak, Kendine bakmak
Gösterilen	Herkes tarafından beğenilen popüler ve güzel bir manken, Gözler hep üzerinde olan ünlü bir model	Gündelik yaşam, Sıradan insanların Gittikleri yerler	Adriana kadar bakımlı olmak ve beğenilmek için bu ürünün kullanılması

Weet reklamında gözler sürekli üzerinde olan ünlü bir manken kullanılmakta ve gittiği her mekanda sürekli gözler bu modelin üzerinde olmaktadır. Weet ürününü kullanarak bu kadar bakımlı olduğunu belirtmektedir. Kullanıcıların ise model gibi güzel ve bakımlı olması için bu ürünü kullanması gerektiği algısı yaratılmaktadır.

Reklamlar Bilimsel Veri Ve İçerik Kullanarak Bireylerde Güven Uyandırır

Konuyla ilgili bilim insanları bilimsel veri sunarak kullanıcılara güven hissi uyandırmaktadır. Bir doktorun ve ya bir uzmanın tavsiye ettiği ürün daha güvenilir bulunmaktadır.

Kaynak: <https://www.sensodyne.com.tr/urunler/dis-macunu/onarim-ve-koruma.html>

Sensodyne Diş Macunu Reklamı

Gösterge	İnsan	Mekan	Konu
Gösteren	Uzman, bilirkişi	Hastane, sağlık merkezi	Ağız sağlığı ve bakımı, ürün tanıtımı
Gösterilen	Güvenilir bir kaynak, konuya hakim kendinden emin doktor	Herkesin iyileşmek için geldiği bir klinik, başvuru alan güvenli alan	Alanında uzman bir doktorun bu ürünü tavsiye ederek güven uyandırması

Sensodyne diş macunu reklamında uzman bilirkişi bu ürünü tavsiye ederek reklamda ürün için güven uyandırmaktadır. Kullanıcılar özellikle sağlık alanında bu işin uzmanlarına daha çok güvenmekte ve bir doktorun tavsiyesini dikkate almaktadır. Bu nedenle ürünle ilgili yapılan tanıtım reklamlarında güvenilir bir kaynak seçilmektedir.

Kullanıcılara Farklı Duygular Hissettirilir

Tanıtımı yapılan ürünlerle kullanıcılara kendilerini özel hissettirmek amaçlanmaktadır.

Kaynak: <https://www.atasay.com/kilometre-taslari>

Atasay Pirlanta Reklamı

Gösterge	İnsan	Mekan	Konu
Gösteren	Kadın, erkek, çift, sevgili	Restoran	Akşam yemeği, romantik evlilik teklifi
Gösterilen	Birbirini çok seven evliliğe hazırlanan bir çift	Romantik bir yer, şık ve lüks bir restoran	Evlilik teklifi için gerekli olan her şeyin düşünülmesi, planlanması, kusursuz bir an

Reklamda evlilik teklifi edecek kişi her şeyi planlamakta ve her şeyin kusursuz olmasını istemektedir ancak reklamın sonunda teklifi alan kadın “şu kadarlık bir şey yeterdi” demektedir ve bir yüzüğün tutuş şeklini göstermektedir. Reklam filminin sloganında ise “Tek taşsız evlilik teklifi mi olur?” ifadesi yer almaktadır. Bir teklif yapacaksanız eğer mutlaka değerli bir taş içeren yüzük olmalı ve bu pahalı ürünü tanıtımı yapılan marka ile kolayca alabilirsiniz algısı yaratılmaktadır. Özel bir anda özel bir kutlamada mutlaka değerli bir hediye alınmalıdır algısı oluşturulmaktadır.

Renkler Hisleri Ortaya Çıkarmak İçin Kullanılmaktadır

Tanıtılan bir ürünün tasarımında ya da logosunda hangi renk kullanılırsa reklamlarda yer alan diğer ürünlerde bu renge benzer renkte seçilmektedir.

Kaynak: <https://www.bedavagb.com/vodafone-faturasiz-3lu-paketler-tarifeler/>

Vodafone "Yok Artık Tarifesi" Reklamı

Gösterge	İnsan	Mekan	Konu
Gösteren	Kadın, erkek, aile	Oda, ev, yaşam alanı	Temizlik, anneyi oyalama
Gösterilen	Uyumaya çalışan evin genç oğlu, sabah temizlik yapan bir anne	Genç odası, salon güvenli alan, benzer renklerle döşenmiş alanlar	Odasında uyumaya çalışan bir gencin annesini internet ile oyalayıp uyumaya devam etmesi

Reklamın açılışında annenin giydiği terlik, süpürge, genç odası, çocuğun tişörtü elindeki telefonun renginin kırmızı olduğu görülmektedir. Tanıtımı yapılan markanın logo rengi kırmızıdır ve kırmızı reklamda birçok alanda kullanılmaktadır. Amaçlanan olay ise rengi gördüğümüzde bu markanın akla getirilmesini sağlamaktır.

Doğru Koku Güçlü Etki Yaratır

Koku hafızası olarak adlandırılan limbik sistemde her konunun ayrı yeri bulunmaktadır. Kokular insanları, çiçekleri, ürünleri ve daha fazlasını kategorize etmemize yardımcı olmaktadır.

Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=iluyITYTBXY>

Emotion Reklamı

Gösterge	İnsan	Mekan	Konu
Gösteren	Kadın, erkek	Ev, sokak, cafe	Deodorant kullanımı, güzel koku, bakımlı olmak
Gösterilen	Genç güzel bakımlı bir kadın ve etrafını saran yakışıklı genç erkekler	Gündelik yaşamda herkesin bulunduğu sıradan ortamlar	Ürünü kullandığınızda dikkat çekersiniz ve herkes size hayran olur

Reklamda güzel bir kadın tanıtılan ürünü kullanmakta ve tüm erkekler ondan ve çekici kokusundan etkilenmektedir. Yapılan reklamda bu ürünü kullanırsanız reklamdaki kadın gibi çekici ve etkileyici olabilirsiniz algısı yaratılmaktadır. Kadınların çekici olması için bu ürünü kullanmalıdır algısı oluşturulmaktadır.

Doğru Müzik Kullanımı Sattırır

Reklamlarda kullanılan müzikler kullanıcıyı etkiler ve hafızında yer bırakır. Popüler ve çok kullanılan müzikleri reklamlarda kullanmak müziği her duyduklarında reklamda kullanılan ürünü hatırlamalarına neden olmaktadır.

Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=UalyXPigals>

Renault Kadjar Reklamı

Gösterge	İnsan	Mekan	Konu
Gösteren	Kadın, erkek, topluluk	Sinema salonu, şehir, sokak, arazi, doğal yaşam	Araba tanıtımı
Gösterilen	Arabayı beğenen ve yakından görmek isteyen heyecanlı topluluk	Sinema salonunda etkisi verilerek topluluğun aslında canlı olarak izlediği bir alan	Dönemin popüler müziği eşlinde bireyleri heyecanlandırarak arabaya ilgi çekmek

Reklamda dönemin popüler müziği kullanılarak araba tanıtımı yapılmaktadır. Müziği başka yerde duyan bireyler reklamdaki ürünü kolayca hatırlayabilmektedir. Hareketli müziklerin ya da popüler müziklerin tercih edilmesi aynı zamanda reklamın izlenme sayısını da arttırmaktadır.

Reklamda Maskot Kullanmak Dikkat Çeker

Reklamlarda kullanılan maskotlar markaların birbirinden ayrılmasını sağlamaktadır. Reklamda yer alan maskotları başka bir yerde gördüğümüzde hangi markaya ait olduğu belirlenebilmektedir.

Kaynak: <https://digitalage.com.tr/turk-telekomun-yeni-reklam-yuzu-tekno-tekir/>

Türktelekom Tekno Kedi Reklamı

Gösterge	İnsan	Mekan	Konu
Gösteren	Kadın, kedi	Ev, salon	Tanıtım, yeni özellikler
Gösterilen	Evde işlerini halle- den bir kadın ve bir anda beliren marka- nın maskotu	Yaşam alanı, en çok vakit geçirdiğimiz yer	yeni özelliklerin se- vimli şekilde anlatıl- ması, akılda kalıcılık, kolay kullanım

Türk Telekom reklamında kullanılan maskot ile tanıtım yapılmakta ve akılda kalıcılık sağlanmaktadır. Ev kedisi şekilde oluşturulan sevimli maskot ürün özelliklerini saymakta ve sempati kazandırmaktadır.

Reklam Acil Durumlarda Kullanıcıyı Hareket Geçirir

Kullanıcılar sınırlı sayıda üretilen ve belirli bir süre için geçerli ürünleri almakta daha dikkatli ve istekli davranmaktadır.

Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=eFNjklc5YMU>

Teknosa Reklamı

Gösterge	İnsan	Mekan	Konu
Gösteren	Seslendirme yapan bir erkek	Bilgisayar ortamında hazırlanan görüntüler	Teknosa'dan bilgisayar alındığında araba kazanma şansı
Gösterilen	Tanıtım yapan kendinden emin ve heyecan içerisindeki seslendirmen	Logonun ve bilgilerin net şekilde görüldüğü tasarımdan oluşan reklam filmi	Bu ürünlerden birini edindiğinizde kolay bir şekilde başka bir şeye ihtiyaç olmadan arabanız olabilir

Reklamda çekiliş ile kolayca arabaya sahip olunacağı bilgisi verilmektedir. Kullanıcılar tarafından bir bilgisayar olarak kolay bir şekilde araba sahibi olabilecekleri izlenimi verilmektedir. Markanın sloganı "herkes için teknoloji" olarak belirlenmektedir ve herkes bu teknolojiye erişebilir algısı yaratılmaktadır.

Sonuç

Gündelik hayatta hem geleneksel medya yolu ile hem de sosyal medya yolu ile reklamlarla oldukça fazla karşılaşmaktadır. Bu nedenle reklam yapımcıları kullanıcıları etkilemek için farklı birçok teknik kullanmaktadır. Çalışmada belirtildiği gibi kullanılan renklerden müziğe, bilirkişilere kadar birçok farklı yola başvurulmaktadır.

Reklamlarda gösteren olarak adlandırdığımız herkesin gördüğü ve algıladığı nesneler ya da düşüncelerin yanında gösterilen olarak adlandırılan ve alt metinde yatan fikirler bulunmaktadır. Bu fikirler göstergebilim yöntemi ile kolayca açıklanabilmektedir. Yan anlamlardan oluşan içerikler ile kullanıcılara aslında fark ettirmeden bir fikir aşılanmaktadır. Bu fikir aşılanması ise manipülasyon tekniği kullanılarak hissettirmeden gerçekleştirilmektedir.

İncelenen reklam filmlerinde görüldüğü üzere kullanıcılara güven uyandırmak, kendini tek ve özel hissettirmek, renklerle ve maskotlarla kalıcılık sağlamak, popüler müzikler ile ilgi çekmek gibi çeşitli teknikler kullanılmaktadır. Bu tekniklerin kullanılması reklamların akılda kalıcılığını arttırmaktadır. Bir reklamın kullanıcıyı ne derece etkilediği, aklında nasıl yer ettiği ürünün daha fazla satılmasını etkilemektedir. Çalışmada birbirinden farklı reklam içerikleri incelenmektedir. Her reklamın kendine ait bir metin içeriği ve manipülasyon tekniği bulunmaktadır. Arko men reklamında bireyleri özel hissettirmek ve beğeni algısı yaratmak amaçlanmaktadır. Yandex reklamında ise ünlü biri kullanılmakta ve takım için yardım konulu bir metin hazırlanmaktadır. Bu da bireyleri harekete geçirmek için kullanılan bir teknik olarak karşımıza çıkmaktadır. Veet reklamında ise ünlü bir model gibi olmanız ve görünmeniz için bu ürünün kullanılması gereklidir algısı yaratılmaktadır. Sensodyne reklamında ise kullanıcıların sorgulamadan güvendikleri doktorlar ön plana çıkmaktadır bu yöntem ile kullanıcılara ürün hakkında güven aşılanmakta ve ürünün alımını arttırmak hedeflenmektedir. Atasay reklamında bir evlilik teklifinde yüzük olmadan diğer yapılan tüm şeylerin önemsiz olduğu algısı yaratılmaktadır. Özel günlerde özel bir hediye alınmalı mesajı ile bireyler etkilenmektedir. Vodafone reklamında ise renklerin gücü kullanılmaktadır. Reklamın logosu hangi renk ise reklamın genelinde o renk baskın olarak kullanılmakta ve bireylere hatırlatma yapılmaktadır. Emotion reklamında güzellik algıları baştan yaratılmaktadır. Veet reklamında da olduğu gibi beğeni ön plana çıkmaktadır. Renault reklamında ise dönemin popüler müziği kullanılmakta ve bireyler bu müziği her duyduğunda reklamla bağdaştırması beklenmektedir. Satış anlayışında ise popüler müziğin sürekli olarak çalınması ve reklamın hatırlanması bu ürünün akılda kalmasını sağlayacaktır. Türk Telekom reklamında maskot kullanılarak reklamın akılda kalıcılığı arttırılmaktadır. Teknosa reklamında ise bireylere hediye ürün algısı yaratılmaktadır. Yapılan çekiliş ile bir ürün alındığında başka bir ürün kazanma imkânı verilmektedir. Yapılan bu çalışma ile bireylerin dikkati ürünlere çekilmektedir.

Kullanıcılara tanıtılan ürünleri kullanırsanız rol model olarak belirlenen kişilere benzeyebilirsiniz algısı dayatılmaktadır. Kullanıcılarda hayranlık hissi yaratılmaktadır. Bunun yanında sağlık veya kozmetik alanlarında reklamlar uzmanlara yer vererek güven aşılacaktır. Bi-reyler güvendikleri kişilerin önerdiği ürünleri her zaman daha fazla kullanma dürtüsü ile hareket etmektedir. Bu nedenle reklamlar kullanıcılara göre manipülasyon teknikleri belirlemekte ve bunları fark ettirmeden kullanılmaktadır.

Kaynakça

- Altuntaş, D. (2019). *Fotoğrafta Gerçeklik ve Manipülasyon: Türk Basınından Karşılaştırmalı Bir Analiz Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.*
- Apak, S. (2018). *Afişlerde Kullanılan Manipülasyon Fotoğrafların Afişe Olan Etkisi ve Analizi Yüksek Lisans Tezi, Arel Üniversitesi, İstanbul.*
- Avcıoğlu, G. (2013). *Bilginin Küreselleşmesinde Kitle İletişim Araçlarının Manipülatif Rolü, Selçuk Üniversitesi/Seljuk University Edebiyat Fakültesi Dergisi/Journal Of Faculty Of Letters Sayı 29, Sayfa 21-34.*
- Başer, A. (2015). *Logo-Marka İlişkisinde Form ve Renk Anlayışının Göstergebilimsel Açısından İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya.*
- Bircan, U. (2013). *Roland Barthes Ve Göstergebilim, Yıl / Year 13, Sayı / Issue 26 (Güz / Autumn 2015/2) Ss. 17 – 41.*
- Çetin, B. (2014). *Yeniden Anlamlandırma Aracı Olarak Reklam, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic Volume 9/5 Spring 2014.*
- Çetin, N. (2012). *Roman çözümleme yöntemi, Ankara: Öncü Kitap. Devellioğlu.*
- Demir, S. (2009). *Göstergebilim, Umberto Eco ve Yapıtları Bağlamında Göstergebilime Katkıları, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.*
- Enginün, İ., Kerman, Z., (2008). *Günlükleri ışığında Tanpınar'la Başbaşa, İstanbul: Dergâh Yayınları.*
- Eryılmaz, H. (1999). *Bir Kitle İletişim Aracı Olarak Haber Fotoğrafı Ve Manipülasyon, Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.*
- Fıratlı, E. (1999). *Televizyonda Manipülasyon Ve Gerçeklik Olgusu (Özel Kanallardaki Haberlerde Gerçeklik Üzerine Saptamalar), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.*
- İlkdoğan, H. (2017). *Göstergegen Toplum Düzlemindeki Yeri: Toplumsal Göstergebilim, İdil Dergisi, Cilt 6, Sayı 39.*
- Karaca, Ş. (2007). *Reklam ve Açık hava Reklamları, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.*
- Karaman, E. (2017). *Roland Barthes ve Charles Sanders Peirce'in Gösterge bilimsel Yaklaşımlarının Karşılaştırılması. İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi Sayı, 34 Ss. 25-36.*
- Kaya, H. (2019). *Reklamlarda Kullanılan Reklam Çekicilikleri Üzerine Bir Değerlendirme, Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, Ankara.*
- Kaymakcioğlu, T. (2016). *Reklam Fotoğrafçılığında Manipülasyon Uygulamaları: Uygulamalı Örnekleri Ve Göstergebilimsel Analizleri Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.*
- Kıral, Ş. (2010). *Reklam ve Reklam Oluşumundaki Genel Kriterler, Bu Kriterlerin Toplumsal-Kültürel Etkileri Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi, İstanbul.*
- Köse, H. (2019). *Üniversite Öğrencilerinin İnsan İlişkilerinde Manipülasyon Ve Kendini Sabotaj Düzeyleri İlişkisi, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.*
- Kubilay, Aktulum. (2004) *Göstergebilim, Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt 5 Sayı 7 Ss. 1-12.*
- Özgür, A. (2006). *Göstergebilim. Erişim adresi: http://www.ahmetozgur.com/akademik/gostergebilim_2006.pdf. Erişim tarihi, 2017 ,12.*

Sağlam, N. (2006). "Abdullah Uçman'la Yeni Türk Edebiyatı Tarihinin Bazı Meseleleri Üzerine", TALİD, Cilt 4, Sayı 8, 479-496.

Soydaş, H. (2014). *Eric Emmanuel Schmitt'in Nuh'un Çocukları (Lenfant De Noe) Adlı Hikâyesine Göstergebilimsel Bir Yaklaşım*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Tosyalı, T. (2014). *Reklam: Göstergebilimsel Çözümleme e Markalaşma* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Topsümer F., Elden M., (2015). *Reklamcılık Kavramlar, Kararlar, Kurumlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ufuk, B. (2015). *Roland Barthes ve Göstergebilim*. SBARD, Sayı 13 Issue 26, Ss.17-41.

Yıldız, G. (2021). *Sinema Sanatında İkonik Simgelerin Göstergebilimsel Çözümleme Modeline Örnek Ve Uygulama*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul.

Yılmaz, A. (2020). *İnsan Ticaretinin Kamu Spotu Reklamlarında Sunumu: Roland Barthes'ın Mit Olgusu Üzerinden Göstergebilimsel Analiz*, Göç Araştırmaları Dergisi, Cilt 6 Sayı 1 Ss. 8-34.

Xu, D. (2016). *A Social Semiotic Analysis of the Multimodality of an Advertisement*, Nanjing Normal University, Nanjing, China.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6stergebilim>

Video Linkleri

<https://www.youtube.com/watch?v=eFNjklc5YMU>

<https://www.youtube.com/watch?v=uXlpltES69I>

<https://www.youtube.com/watch?v=iAlQljZQ3kg>

<https://www.youtube.com/watch?v=tPz4UV6TTXk>

<https://www.youtube.com/watch?v=g0CFuHabBbc> <https://www.youtube.com/watch?v=t-dCtS4JRJO>

<https://www.youtube.com/watch?v=Tw2Z6lpPtIs>

<https://www.youtube.com/watch?v=eFNjklc5YMU>

<https://www.youtube.com/watch?v=qnxV0TeP8nU>

Türkiye'nin Dönemsel Değişimleri ile Değişen Ekran Yüzü “Kuran'ı Kerim'i Güzel Okuma Yarışması Örneği”

Esra Nazlı *

Öz: Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ile iletişim biçimlerinde değişimler yaşanmış, insan-insan şeklinde gerçekleşmekte olan iletişim biçiminin yerini makine-insan iletişim biçimi almıştır. Bu araçlar, kontrolünü elinde bulunduranlar açısından kendi ideolojilerini ve düşünme biçimlerini geniş kitlelere yayma olanağı sunmuştur. İçeriklerine müdahale edebildikleri, istedikleri gibi yönlendirebildikleri aletler olması ve izleyenlerinin özgürlüklerini kısıtlaması en büyük handikapları olmuştur. Türkiye’de bu araçlardan en yaygın olan televizyonun ve devlet kanalı olması dolayısıyla TRT’nin bu çerçevede en açık örnekleri sunduğunu söyleyebiliriz. Devlet kanalı olan TRT’nin dini içerikli programlarının değişen politikalara paralel olacak şekilde dönemsel olarak yoğunlaştığını veya seyredildiğini gözlemleyebilmekteyiz. Bu programlardan, günümüzde yayınlanan ‘Kur’an’ı Kerim’i Güzel Okuma Yarışması’ ise dini yayınların yoğunluğunun en üst örneği olmaktadır ki programa dönemin Cumhurbaşkanı’nın bizzat katılımı bunu göstermektedir. Çalışmamız, bu dini yayınların Türkiye’deki tarihsel seyrini ve yaşanan siyasi değişimler ile ekranların dini içerikli yayınlar etrafında nasıl değiştiğini ortaya koymak amacı ile hazırlanmıştır. Bunu yaparken programın, Türkiye’nin resmi kanalı olan TRT’de yayınlanan dini içeriklerinin ülkenin dönemsel politik değişikliklerine paralel olarak değişmesi, doküman incelemesi yöntemi ile ortaya konmuştur. Belirlenen programın ise 2020 Ramazan ayında yayınlanan bölümlerinin içeriklerinin izlenmesi ve programa dair yapılan eleştirilerin de ortaya konulması yolu izlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Medya, Dini İçerikli Yayınlar, TRT, Kur’an’ı Kerim’i Güzel Okuma Yarışması, Türkiye’nin Değişen Yüzü.

Giriş

İletişim esas olarak simgeler aracılığıyla bir kişiden ya da gruptan diğerine veya diğerlerine bilginin, fikirlerin, tutumların veya duyguların iletimidir. İki yüze yakın iletişim tanımından bahseden Mutlu’ya göre iletişim; *“Mesajlar aracılığıyla gerçekleştirilen toplumsal etkileşimdir.”* İletişimin yaygınlaşması kitle iletişim araçlarının gelişmesi ile gerçekleşebilmiştir. Bu

* Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, Doktora Programı. İletişim: esranaz3@gmail.com

1 Erol Mutlu, *İletişim Sözlüğü*, Ankara: Sofos Yayıncılık, 2012, İletişim maddesi, s.148.

araçların dünyayı küçük bir köye dönüştürdüğü² ve aynı andan birçok insana ulaşan mesajların varlığı, büyük bir gelişme olarak görülürken bir yandan da iletilen mesajın kontrollü ve yönlendirilebilmesi problemi ile yüzleşmek durumunda kalınmıştır. Kitle iletişim araçlarının kontrolünü elinde bulunduran güçlere, bu araçları kendi ideolojilerinin gerektirdiği şekilde kullanma hakkı vermiş adeta bunların kendi ideolojileri için birer araç haline gelmelerine sebep olmuştur. Yöneticilerinin ideolojilerine göre kitle iletişim araçlarının da yüzlerinin değiştiği ülkelerde medyanın araç haline gelişini en açık örnekleri ile görmek mümkün olmaktadır. Türkiye’de sürecin, en yaygın kullanıma sahip olan kitle iletişim araçlarından televizyon ve devlet kanalı olan TRT üzerinden takip edildiği zaman bu resmi görmek daha kolay olacaktır. TRT ekranlarında değişimin en belirgin örneği ise dini yayınlar üzerinden gerçekleşmektedir. Dini yayınların dönemsel olarak azalıp arttığını veya içeriklerinin yaşadıkları değişimleri gözlemlemek mümkündür. Devlet ideolojisi ve bu ideolojinin ekrana olan yansımasının en yoğun biçimini ise günümüzde görebilmekteyiz.

Araştırmamızda bu görüntünün en yoğun hali olarak karşımıza çıkan ve TRT ekranlarında yayınlanan “Kur’an’ı Kerim’i Güzel Okuma Yarışması” programı üzerinden değerlendirmelere yer verilecektir. Bu programın farkı, yalnızca dini içerikli bir yayın olması değildir aynı zamanda ülkenin Cumhurbaşkanı’nın bizzat programa katılması ve desteklerini sunmasıdır. Format ve içerik gibi birçok yönden programın Türkiye tarihinde bir ilk olması ve devlet yöneticilerinin ideolojileri ve medya arasındaki yoğun ve açık irtibatın ilk örnekleri olması açısından önemlidir. Çalışmamızda öncelikle medya ve iletişim, televizyon ve işlevleri, Türkiye televizyonlarında dini yayınların tarihine yer verilecektir. Medya okuryazarlığı hakkındaki bilgilerin ardından 2020 yılı Ramazan ayında yayınlanan; “Kur’an’ı Kerim’i Güzel Okuma Yarışması” programına dair format ve değerlendirmelere yer verilecektir. Çalışmamız, program ile ilgili yapılan eleştirilere de yer vermenin yanında, bir dönemin ekranlardaki yansımasına bakarak dönemin ideolojik yapısına ışık tutmak amacı ile hazırlanmıştır.

Çalışmamızın temel çıkış noktası olan Türkiye’de ekranın değişen yüzüne dair ülkenin resmi kanalı olan TRT’de yayınlanan dini programların tarihi seyrine yer vererek bir çerçeve oluşturulmuştur. Bunun yanında programın bölümleri incelenmiştir. Çalışmaya konu olan programın TRT kanalının kendi sitesi üzerinden 2018 Ramazan ayında yayınlanan tüm bölümleri izlenmiştir. Kaynaktan elde edilen mesajlar, dönemin tüm özelliklerini, siyasi olarak kazanımlarını, geçmiş yayınlardan farklarını açık bir şekilde ortaya koyacak veriler sunmaktadır. Elde edilen veriler ve yayınlandığı dönem yapılan tartışmalara da yer verilerek çalışma sonlandırılmıştır.

2 Merih Zillioğlu, *İletişim Nedir*, İstanbul: Cem Yayınevi, 2014, s.22.

Medya ve İletişim

Yaşadığımız çağ için en önemli tanım bu zamanın 'iletişim çağı' olduğu kavramlaştırmasıdır. Mutlu'ya göre iletişim, mesajlar aracılığıyla gerçekleştirilen toplumsal etkileşimdir, böylece iletişim, bireyin veya bireylerin aktarımı yoluyla gerçekleşen bir etkinliktir ve bu etkinlikte bireyin başka insanlarla ilişkisi önemli olmaktadır.

İletişimin gerçekleşmesi için iki sistem gereklidir. Bunlar; iki insan, iki hayvan, iki makine, ya da bir insan ile bir hayvan, bir insan ile bir makine (televizyon, bilgisayar vs.) şeklinde olabilir.³ Bu sistemlerden, insan ve makine arasındaki iletişiminin adı olan medyanın etkinliğinin yaşanan teknolojik gelişmelerle beraber zirvede olduğunu söyleyebiliriz. Medyayı, somut göstergeleri bakımından yazılı basın, radyo ya da televizyon gibi iletişim araçları olarak tanımlamanın yanında, bu teknolojilerden bir veya daha fazlasını büyük sayıda insanla iletişim kurmak (kitle iletişimi) üzere kullanan geniş ölçekli organizasyonlar toplamı biçiminde de ifade etmek mümkündür.⁴ Böylece medya, insan ve makinenin iletişiminin ötesinde makine ve insan topluluklarının iletişimi haline dönüşmektedir.

Medya Okuryazarlığı

Medya araçlarının keşfi ve yoğun kullanımı ile medya okuryazarlığı kavramı hayatımıza girmiş oldu. Medya okuryazarlığı, yazılı ve yazılı olmayan farklı formatlardaki (televizyon, video, sinema, reklamlar, internet vs.) iletilere erişim, onları çözümleme, değerlendirme ve iletme yeteneği olarak tanımlanmaktadır.⁵

Medya okuryazarlığı eğitimcileri, gerçekliğin medya ile inşa edildiğini ve bunu yaparken de etkili olan üç önemli faktörden söz ederler. Bunlar; üretim süreci (teknolojik, ekonomik, bürokratik ve hukuksal sınırlamaları içerir), içerik ve izleyici/alıcı/kullanıcı unsurlarıdır. Eğitimciler, ayrıca medya hakkında temel bazı gerçeklikleri bilmek gerektiğine vurgu yaparlar.⁶ Bunlar;

- Medya, inşa edicidir ve gerçeklik inşa eder.
- Medyanın ticari uygulamaları bulunmaktadır.
- Medyanın ideolojik ve politik uygulamaları bulunmaktadır.

3 Üstün Dökmen, *İletişim Çatışmaları ve Empati*, 31. Basım, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2005, s.19.

4 Marshall Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü* (çev.: Osman Akinhay, Derya Kömürçü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999, s.484 (medya md.).

5 Melda Cinman Şimşek, Nurçay Türkoğlu (Ed.) *Medya Okuryazarlığı*, İstanbul: Pales Yayınları, 2016, s.19.

6 Patricia Aufderheide, *National Leadership Conference on Media Literacy, Forum Report Media Literacy*, Washington, D.C.: 1992, s.10.

- Biçim ve içeriği her biri kendine özgü bir estetiğe, kodlara ve usullere sahip olan her bir araçla ilişkilidir.
- Alıcılar medyanın kendisinde anlamı ararlar.

Medyanın gerçekliği yeniden inşası, politik, ideolojik veya ticari olarak etkilerinin bulunması onun izleyenlerde oluşturduğu anlamlar hakkında dikkatli olunması gerektiği fikrini doğurmaktadır. Bu bağlamda medya okuryazarlığıyla ilgili yapılan başka bir tanıma göre;

“Televizyondaki reklamdan, CD'deki müziğin sözüne, gazete yazısından, bir tişörtün üstündeki slogana kadar farklı biçimlerde kodlanan ve farklı kanallardan ulaştırılan medya mesajları karşısında bireylerin farkındalığını sağlamak amaçlanmak” olduğu vurgusu ile bu farkındalığa dikkat çekilmektedir.⁷

Televizyon ve İşlevleri

Kullanıcılarına medyanın, insan ile makine iletişimini en yoğun yaşattığı aleti olan televizyon icadından itibaren günümüzde de hala en yaygın kullanım aracı olarak hayatımızın her alanını etkilemektedir. Televizyon hakkında enformasyon, edebi eleştiri ve hatta saç biçimi tercihlerimize kadar hayatımızın hemen her alanını kapsayan bir etkinlik olduğu şekliyle tanımları bulunmaktadır.⁸ Bunun yanında televizyon için; ‘eğlendirici’, ‘ağrı kesici’, ‘israf diyarı’, ‘yalnızların yoldaşı’, ‘aptal kutusu’, ‘beyaz gürültü’, ‘zaman hırsızı’, ‘dünyaya açılan pencere’ ve daha birçok tanımlamalar da uygun görülmüştür.⁹

Televizyonun; haber verme, eğitim gibi insanlar için faydalı işlevleri bulunmaktadır.¹⁰ Bu işlevlerinin yansırı, siyasi gücün televizyonu kullanım biçimi iktidar aracılığıyla kamu olarak adlandırılan devlet yayıncılığını doğrudan veya dolaylı kontrolü altında tuttuğu ve bu kullanım biçimiyle de öncelikli ve görünen amacı iktidarı elde tutmak, siyasi gücü meşrulaştırmak olduğu ifade edilmektedir. Televizyon yayıncılığının ilk yıllarında pek çok ülkede yaygın olan bu kullanım biçimi günümüzde gelişmiş ülkelerde büyük ölçüde terk edilmekteyse de gelişmekte olan ülkelerde hâlâ süregelmektedir.¹¹ Bununla ilgili televizyonun kullanım alanı ve etkilerine dair şu ifadeler kullanılmaktadır;¹²

“En ufak çocuklar dahi televizyon izlemekten menedilmezler. En berbat yoksulluk bile televizyondan vazgeçmeyi gerektirmez. En yüce eğitim sistemi bile televizyonun belirleyiciliğinden kurtulamaz. Ve en önemlisi, kamuoyunu ilgilendiren hiçbir konu (politika, haber,

7 Şimşek, Türkoğlu, a.g.e.

8 John Fiske, *İletişim Çalışmalarına Giriş*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003, s.15

9 Erol Mutlu, *Televizyon ve Toplum*, Ankara: TRT Genel Sekreterlik, 1999, s.11.

10 Dr. Sedat Cerci, *Büyülü Kutu Büyülenmiş Toplum*, İstanbul: Şule Yayınları, 1992, s.13.

11 Oğuz Ünlüer, “Türkiye’de Televizyon Yayıncılığı Tarihine Analitik Bir Yaklaşım”, *Kurgu Dergisi*, s:17, s.45-54.

12 Neil Postman, *Televizyon Öldüren Eğlence*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014, s.91.

eğitim, din, bilim, spor) televizyonun ilgi alanının dışında kalmaz. Yani, halkın bu konuları kavrayış biçimi tamamen televizyonun yönelimleriyle şekillenmektedir. Televizyon, "üst-araç" (meta-medium) statüsüne; yalnızca dünyaya ilişkin bilgimizi değil, aynı zamanda bilme yollarına ilişkin bilgimizi de yönlendiren bir araç statüsüne yükselmiştir."

Televizyon, günümüzde her evin vazgeçilmez bir unsuru olarak varlığını koruyor ve en çok tercih edilen boş zaman aktivitesi olarak görünüyor olsa dahi, Aldous Huxley'in, '*Cesur Yeni Dünya*' adlı eserinde yer alan geleceğin projesini andırması ile bir yandan distopik bir yönünün de varlığını düşündürmektedir. Bu proje hakkında kitapta; yazarın, insanların mutluluk sorunu diğer bir deyişle insanlara köleliklerini sevdirmeye adına önerilerinden birinde; alkol ve diğer uyuşturucuların yerini alacak, daha az zararlı, ama aynı zamanda cin ya da eroinden daha fazla keyif verecek bir maddeden söz etmektedir.¹³ Bu madde özellikle televizyonun öldüren eğlence aracı, aptal kutusu, ağrı kesici gibi olumsuz tanımlanmasının ardında yatan onun izleyenlerini pasif kıldığı ve özellikle bu pasifliği teşvik edici yönüne dikkat çekilmektedir. Televizyonun kültürel-enformasyonel aygıtlar tarafından yıllardır yapılmakta olduğu gibi mitlerin halkın bilincine ustaca yerleştirilmesi ve insanların manipüle edildiklerinin farkına varmasının imkânsızlaştırılmasından söz edilir.¹⁴ Dolayısıyla televizyon gibi aletler sayesinde mitlerin gücüne güç katılmış olur.

Televizyon günümüzde hemen her evde bulunan, internet gibi yeni kitle iletişim araçlarının varlığına rağmen hâlâ popülerliğini koruyan bir araç olmaktadır. Hakkında yapılan tüm olumlu ve olumsuz değerlendirmeler onun incelenmesi ve içeriklerinin denetlenmesinin ne kadar önemli bir konu olduğunu bizlere tekrar hatırlatmaktadır.

Türkiye'de Görsel Medyada Dini Yayınların Tarihi

Türkiye'de dini yayıncılık ilk olarak radyo ile başlamıştır. Bu yayınlar, 1950'li yıllarda Demokrat Parti'nin iktidara gelişi ve radyoda her cuma sabahı okunan Kur'an ile Ankara Radyosu'nda başlamıştır.¹⁵

Değişen iktidarlar ile TRT müdürleri de değişmekte dolayısıyla yayın politikası da değişmektedir. Nevzat Yalçıntaş döneminde özel Ramazan programı ve ilk kez ezan yayını ekrana gelmiştir. Şaban Karataş döneminde; '*Rabia, Kuran Okuma Yarışması, Fetih*' gibi bazı programlar ile '*Türk Büyüklerini Anma*' programları yayınlanmıştır. Demokrat Parti dönemindeki;

13 Aldous Huxley, *Cesur Yeni Dünya*, İstanbul: İthaki Yayınları, 1999, s.16.

14 Herbert Schiller, *Zihin Yönlendirenler*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1993, s.50.

15 Bu yayınlara dair yazar, kitabın farklı yerlerinde yapılan bu yayınların İslam dininin yalnızca Sünni mezhebi-ne dair bilgileri içerdiğini, diğer mezheplere veya dinlere ait bilgilere yer verilmediğine vurgu yapar. Bu tavrı eşitlikçi bulmadığını da özellikle belirtir. Özden Cankaya, *Bir Kitle İletişim Kurumunun Tarihi TRT*, Ankara: İmge Kitabevi, 2015, s.48-49.

Kur'an ve Mevlit yayınlarıyla İslami unsurlar içeren programların yayınına çalışılmıştır. Kültür yayınlarının ilerleyen yıllarda; Din ve Ahlâk Yayınları, Tarih Yayınları ve Ekonomik ve Sosyal Yayınlar gibi bölümler altında düzenlenmesi, dini programların ayrı bir bölüm olarak kabul edilmesi, siyasi güçlerin kültür politikalarının bir sonucu olmuştur.¹⁶

Türk İslam sentezinin yayınlara yansımaları, 1980'li yıllara gelindiğinde, daha gelenekçi bir radyo yayıncılığının ortaya çıkmasına neden olmuştur. 12 Eylül 1980 yılı ile birlikte Devlet Başkanı Kenan Evren'in her konuşmasında İslam dinine dayanan örnekler vermesi, sözlerini hadislerle bağlaması ile Türkiye'nin değişen yüzü görülmektedir. 1990'lı yıllar ise Türkiye'de özel televizyonculuğun başladığı yıllardır. Türkiye çapında dini yayın yapan ilk TV kanalı TGRT, 22 Nisan 1993'te Huzur TV logosuyla medya dünyasına adım atmıştır. Huzur TV'nin ardından TRT'ye alternatif olacak birçok dini yayın yapan kanallar açılmıştır. Televizyon yayınlarının yapıldığı ilk yıllarda; dini yayınlar yetersiz bulunuyor ya da din aleyhtarlığı yapıldığı ileri sürülüyordu. Cemaatlerin ilk dönem tepkilerinin yanı sıra, Diyanet İşleri Başkanlığı da TRT'yi uyararak, yapılan yayınları eleştirmiş ve kendileriyle işbirliği yapılmasını sert bir şekilde dile getirmiştir.¹⁷

Televizyondaki dini programların kronolojisinin çizilmesinin ardından bu programların içeriği ve dini anlamda yeterliliği sorunu akla gelmektedir. Bu programlarda sunucu; konukları ve ortamı yönlendiren kişi konumundadır. Programlardaki bu sunucular, farklı konuların uzmanı olan misafirlerle aynı konunun uzmanı gibi konuşabilmektedirler. Konu 'Din' olunca alandaki uzman yelpazesinin de genişlediği görülmektedir. Yelpazenin geniş olması hataların artmasına sebep olmaktadır. Medya, din konusundaki hatalarını gösteren birçok örneğe tanık olmuştur.¹⁸ Medyada, dini bilgilerde hatalar yapılmasında veya dindar tiplemesinin çizilmesinde belirleyici olan sadece bu kişilerin önyargıları değildir. Bu konuda öne çıkan bir başka yaklaşım ise bu bilgi eksikliğinin, medya çalışanları tarafından giderilme çabasının dahi olmaması yani bu kişilerin vurdumduymazlıkları olarak gösterilmektedir.¹⁹ Bu başıboş ve hatalı tavırlara rağmen bu programlar yayınlanmakta ve yoğun bir izleyici kitlesine de

16 Beybin Kejanlıoğlu, *Türkiye'de Medyanın Dönüşümü*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2004s.183-187. Yazar yayınlarda yaşanan bu değişimleri aynı şekilde popülist politikaların bir parçası olarak görmektedir. Benzer ifadeler için bk. Cankaya, a.g.e. s.114.

17 Cankaya, a.g.e.

18 Fatih Altaylı'nın, 21 Nisan 2013 yılında Haber Türk'te yayınlanan 'Altaylı ile Türkiye Gündemi' isimli programda mezheplere dair ayrıntılı bilgisini göstermeye çalıştığı, cami çıkışında polisin göstericiler ile cami cemaatini ayırt etmek için sorduğu ögüle namazı kaç rekât sorusuna; "Şafii mezhebinde dört, Hanefi mezhebinde beş rekâttir. Bunu bilmeyen polis nasıl ayırt edecek?" şeklindeki yorumu; <https://www.youtube.com/watch?v=xA9bhLZDM3A> erişim, 3 Mart 2020 veya "Hac Bu Sene Kurban'a Denk Geldi!" başlıklı haberler medyanın dini bilgilerinin yetersizliğine örnek olarak gösterilebilir.

19 Yusuf Özkır, "Medyanın Din Bilgisi", Mete Çamdereli, Betül Onay Doğan ve Nihal Kocabay Şener(Ed.), *Medya ve Din* içinde, (13-33), İstanbul: Köprü Kitapları, 2014, s.17.

sahip olmaktadır. Bu konuda; *"Devrin kurlsız ve başıboş olarak hizmet eden televizyon yayınlarındaki programlar da sinagog, camii ve kilise gibi dini bilgi kaynağı olarak algılanabilmektedir."* ifadeleri kullanılarak televizyonun izleyicilerin dini hayatlarındaki yerine vurgu yapılmaktadır.²⁰ Dolayısıyla televizyonlardaki dini yayınlar ve bu yayınlarının sunumları da oldukça önemli hâle gelmektedir.

Bu programlar ile ortaya çıkan sonuç; zamana ayak uyduran ve bu doğrultuda izlenilirlikleri olan yayınlar ile karşılaşmamız olmaktadır. Kitabî (Kur' anî) İslam, geleneksel (volk) İslam, tercüme İslam ve siyasi İslam kavramlarının yanına son zamanlarda medyadaki dini içerikli tartışmalar, sosyoloji literatürüne yeni bir kavram daha kazandırma yolundadır. O da 'Medyatik İslam!'dır.²¹ Dini konular bu doğrultuda günümüzde sadece Ramazan ayı geldiğinde yoğun olarak televizyon ekranlarında yer almakta, diğer gün ve aylarda ise konuşulmaması gereken, küs olduğumuz bir konu olarak yayın akışlarında hemen hiç gözükmemektedir.²² Televizyonun nihayetinde ticari bir araç olduğunu düşündüğümüzde; arz talep dengesini göz önünde bulundurması gerektiğini varsayabiliriz. Böyle olunca insanların dini duygularının zirvede olduğu ay olan Ramazan ayı, bu dengeye göre dini programların en yoğun yayınlandığı zamanlar hâline gelmektedir. Sonuç olarak ramazan ayı diğer aylara oranla daha çok dini yayının yapıldığı ay olması dolayısıyla bu yayınların içeriklerine dair incelemelerin yapılması ayrıca önemli hale gelmektedir.

TRT Kur'an Okuma Yarışması Formatı

TRT ekranlarında her Perşembe haftada bir gün olarak yayınlanan program, Ramazan ayı boyunca ise her akşam yayınlanmaktadır. Kadir gecesinde büyük finalin yapıldığı yarışmada birinci, ikinci ve üçüncüler belirlenmektedir. Mustafa Cihat'ın sunuculuğunu yaptığı yarışma programında; Mehmet Ali Sarı, Osman Egin ve Halil Necipoğlu jüri olarak bulunmaktadır.²³ Programda seyirciler bulunmakta ve bu seyirciler de puanlamaya katılmaktadır. Seyirci ve jüri puanlarının ortalaması ile yarışmacılar sıralanmaktadır. Seyircilerin yarışmacılara verdiği puanlar ve jürinin tilavetlere yorumlar yaptığı yarışma, jüri ve yarışmacıların muhabbeti ile devam etmektedir. Yarışmanın katılımcılarının tümüne birer tam altın, günün galiplerine 3 tam altın, haftanın galiplerine 5 tam altın, yarı final galiplerine 10 tam altın ve büyük final galibine ise 50 tam altın ödülleri verilmektedir.

20 Zengin, a.g.e., s.17.

21 Ramazan Buyrukçu, "Dini Konulu Tartışma Konuları", 2. Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5-7 Kasım 2004, 271-306.

22 Nüket Elpeze Ergeç, "Dini Didaktik Sohbet Programları", 2. Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5-7 Kasım 2004, 239-262.

23 Yarışma formatı ve yarışma hakkında bilgiler için bkz. <https://www.trt1tilavet.com/> erişim, 1 Ocak 2020.

Stüdyonun merkezinde büyükçe bir rahle bulunmaktadır, yarışmacılar bu rahlenin arkasında oturup Kur'an'ı Kerim tilavetini yapmaktadırlar. Yine arka fonda büyükçe bir "Allah" yazısı bulunmaktadır. Yarışmacılar, Kur'an'ın Arapçasını okudukça ekranda okudukları ayetlerin mealleri verilmektedir. Gerek yarışmacılar gerekse de jüri üzerine yansıtılan ışıklandırmalar, geçişlerde kullanılan müzikler ve ses sistemi ile ulvi bir hava oluşturmaya çalışılmıştır.

Prime time zamanında yayınlanan yarışmanın, toplamda %52.90 olan reyting oranının TRT 1 kanalının Ramazan ayına denk gelen nisan ayında; %2.52 oranına sahip olduğu belirlenmiştir. Bu zaman dilimine ait en yüksek oranın ise %9.22 ile TV 8 kanalında olduğunu görebilmekteyiz.²⁴

Yarışma Programı Hakkında Değerlendirmeler-Tartışmalar

Yarışma programı yayınlandığı ilk tarih olan 2017 yılı Ramazan ayında, birbirine zıt görüşlerin çıkmasına sebep olmuştur. Kur'an'ı Kerim'in artık ekranlarda görülmesini, bunun için yarışmaların düzenlenmesini olumlu bulanlar ile yarışmayı gerek formatı bakımından gerekse Kur'an'ı Kerim'in bir araç olarak kullanılması yönü ile eleştirenler olmuştur.²⁵ Tüm eleştirilere rağmen program 2021 yılı itibari ile beşinci kez yayınlanmış ve ciddi bir yankı bulmuştur.

Yarışmanın ilk yayınlandığı tarih olan 2017 yılında Diyanet İşleri Başkanı olan Mehmet Görmez'in eleştirilerinin aksine 2020 senesi finaline katılan bugünkü Diyanet İşleri Başkanlığını yürüten Ali Erbaş; *"Yarışmaların en hayırlıсындаyız. En hayırlınız Kur'an'ı öğrenen ve öğretenlerinizdir... Bu Kur'an yarışması da Hızır gibi yetiştirdi..."* ifadelerini kullanmıştır.²⁶ Benzer biçimde program yayınlandığı tarihten itibaren Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından da desteklenmektedir. Desteklerini, stüdyoya bizzat gelip yarışmacılara ödülleri sunarak gerçekleştirmektedir. 2020 senesinde düzenlenen yarışmaya bizzat katılamamış, görüntülü olarak programa bağlanıp desteklerini sunmuştur.²⁷ Aşağıdaki görsel de yarışmanın ilgili bölümünden alınmıştır.

24 <http://tiak.com.tr/tablolari> erişim, 1 Ocak 2020.

25 Dönemin Diyanet İşleri Başkanı olan Mehmet Görmez'in eleştirileri için bkz. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/gormezden-trtnin-kuran-yarismasina-sert-elestiri-40482654> (02.06.2020). Programa en büyük destek ise Recep Tayyip Erdoğan'dan gelmiştir. Yarışmanın yayınlandığı ilk tarih olan 2017 yılında finale bizzat katılarak Mehmet Görmez'in eleştirilerini kast ettiği konuşmasında; *"Birileri, bazı kendilerine göre eleştiriler getirmiş olabilir, bunlara hiç kulak asmaya gerek yok. Biz ne yaptığımıza bakacağız, nasıl yaptığımıza bakacağız ve bu yarışmanın içeriğinde neler var ona bakacağız. Hele hele bu Kur'an olduktan sonra, Kur'an'ı Kerim'in okunması olduktan sonra akan sular durur..."* ifadelerini kullanmıştır. Bu konuşma için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=QAdP-8pSWpJA> (02.06.2020).

26 <https://www.youtube.com/watch?v=h4rGb3iXHa8> erişim, 2 Ocak 2020.

27 İlgili video için bkz.; <https://www.youtube.com/watch?v=UxRXOTvnjjw> erişim, 2 Ocak 2020.

Programda, bu yarışmanın faydalı olduğu ve izleyicileri açısından dini anlamda onları geliştirecek çalışmaları içerdiği ve Türkiye'nin değişen yüzüne işaret ettiğine dair olumlu ifadeler yer verilmiştir. Programın diğerlerine göre yaşı büyük olan üyesi, Mehmet Ali Sarı program hakkında; *"Alakayla seyrediliyor. Kur'an'ı Kerim kapalı alanlarda tilavet ediliyordu genelde, şimdi elhamdulillah hanelerimize girdi..."* ifadelerini kullanmıştır. Benzer bir ifade de yine jüri üyelerinden olan Halil Necipoğlu tarafından da kullanılmıştır; *"...Bu Ramazan-ı şerifi Kur'an farkındalığı üzerine inşallah zevkle yaşamaları burada çok ciddi gayretler sarf ediliyor..."*²⁸ Sosyal medyada yarışmanın önemli ve faydalı olduğunu savunanların, genelde bu iki nokta üzerinden ilerlediğini gözlemek mümkündür. İçeriğin izleyenlere dini anlamda faydasının olması, onların manevi anlamda gelişimlerine katkı sağlaması ve Türkiye'nin değişen yüzüne işaret etmesi noktalarına dikkat çekilmektedir.

İfade edilen tüm olumlamların yanında televizyonun yapısı gereği belki de en tehlikeli yanı onun herkes için ortak ve seçilmiş içerikler sunması yönü olmaktadır. Sanders'ın ifadesi ile *"Herkes aynı programı seyrettiğinde yani ülke çapındaki büyük kanallar amaçlarına ulaştığında, herkes aynı şekilde eğitilmiş olur."*²⁹ Kitle iletişim araçlarından özellikle televizyonun insanları tek tipleştirici özelliği en çok eleştirilen yönü olmaktadır. Böylece içeriği ne olursa olsun televizyon özelinde tüm kitle iletişim araçları dönemin ideolojik fikirleri doğrultusunda içerikler sunan birer araçlar haline gelmektedir. Bir diğeri de içeriklerine, bu araçları

28 18 Mart 2020 tarihinde yayınlanan bölümde bu ifadeler kullanılmıştır. <https://www.youtube.com/watch?v=5KD8ZgIVJU> erişim, 3 Mart 2020.

29 Barry Sanders, *Öküzün A'sı*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017, s.67.

ellerinde bulunduranların karar vermesi ve izleyenlerine bir özgürlük alanı sunmamasıdır. Tüm olumlu ifadelerle rağmen sonuç olarak medya araçlarını ellerinde bulunduranlar kendi ideolojilerinin dışında kalan insanları dışlayacak ve kendilerine benzeyen bir kitle yaratma gayretinde olacaklardır.

Yarışmanın bir diğer eleştirilen noktası, televizyonun seyirlik eğlence aracı olduğu ve televizyon ile sunulan tüm içeriklerin eğlence ve tüketim aracı olduğunun düşünülmesidir. Dolayısıyla dini içeriklere, bu anlamda ekranlarda yer verirken bu noktanın unutulmaması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Kutsal kabul edilen bir kitabın bir eğlence aracı haline getirilmesi noktası en büyük endişelerden olmaktadır.

Özellikle Kur'an'ı Kerim yarışmasının yayınlanan diğer ses yarışmaları formatında sunulması da bir diğer eleştiri konusu olmuştur.³⁰ Benzer eleştirilerini sürdüren Bardakçı bir yandan da geleneğin değiştirilmesi ve gittikçe Mısır ve Arap ağzına ve okuyuşuna sahip olunmasına şu sözleriyle değinmektedir; *"TRT'deki yarışmanın bahsedilmeyen ve üzerinde hiç durulmayan menfi tarafı işte burada: Yarışmacıların tamamına yakını izlerken fark ettim, müsabaka sanki Türkiye'de değil Mısır'da, Kahire Televizyonu'nda yapılıyordu! Hâfızlar Türk ama tavır genellikle Mısır, daha doğrusu Mısır taklidi idi ve asıl tuhaflik jürideki hocalardan birinin bile bu işe ses çıkarmaması, "Evlâdım, şöyle bir Üsküdar yak bakayım" dememesiydi!"*³¹

Yarışma programı ile alakalı olarak, Kur'an'ın okunması karşılığında ücret almanın caiz olup olmadığı noktasında tartışmaların gündeme geldiğini de görmekteyiz. Bunun nihayetinde bir yarışma olduğu ve karşılığında bir ödülün olması noktasında değerlendirip bunun doğruluğu üzerinden yorumlar da yapılmaktadır. Ancak Kur'an'ı Kerim'i okumak gibi ulvi bir işin rekabete dökülmesi ve bunun ekranlarda gösterilmesi noktasında değerlendirenlerin ifadelerinin doğru olmadığını belirtilmektedir.³² Ancak gerek Diyanet İşleri Başkanlığının; *"Kur'an okuma karşılığında ücret almak caiz midir?"* sorusu çerçevesinde ve gerekse de özel olarak sorulan; *"Kur'an'ı Kerim yarışmalarından ödül olarak alınan paralar caiz midir?"* gibi sorulara da bunun caiz olduğu yönünde cevaplar verdiği görülmektedir.³³

30 <https://www.yenisafak.com/yazarlar/omerlekesiz/hatali-tartistigimizda-hatayi-tartisamayiz-2038294> erişim, 3 Haziran 2020.

31 <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/1524447-istanbul-tavri-kurana-trt-sayesinde-el-fatiha> erişim, 3 Mart 2020.

32 <https://www.ihvanlar.net/2017/06/16/trt-kuran-okuma-yarismasi-hakkinda/> erişim, 3 Haziran 2020. Kur'an'ı Kerim'i bir ödül karşılığında okumayı eleştiren Atay şu ifadeleri kullanmaktadır; *"Biraz daha Aşr-ı Şerif ile hemhal olun! diyen hocalar var yahu bu çocuklar nasıl dile gönü bağlasın?! Karşılarında Allah nızası için huşu ile onları dinlemeye gelmiş bir cemaat yok ki. Tilavete âmin demeye değil performansa oy vermeye gelmiş seyirciler var."* Tayfun Atay, *Görünüyorum O Halde Varım*, İstanbul: Can Yayınları, 2017, s.220.

33 Diyanet İşleri Başkanlığının; *"Kur'an okuma karşılığında ücret almak caiz midir"* sorusu ile alakalı bkz.<https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/790/kur-an-okuma-karsiliginda-ucret-almak-caiz-midir-?enc=QisAbR4bAkZg-1HlMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d> erişim, 3 Haziran 2020. *"Kur'an'ı Kerim yarışmalarından ödül olarak*

Sonuç

İletişim, iki insanın karşılıklı etkileşimleri sonucu gerçekleşen bir eylemdir. İletişimin bilinen eski tanımına günümüzde yaşanan teknolojik gelişmelerle bir yenisinin daha eklendiğini görebilmekteyiz ki bu makine insan etkileşimini ifade etmektedir. Kitle iletişim araçları arasından da en yaygın olanı ve yaklaşık neredeyse 60 yılı aşkın bir zamandır evlerimizin başköşesinde duran televizyonlarımız olmaktadır. Televizyon, yapısı itibari ile tek elden yönetilen, içeriklerine devletin müdahale edebildiği bir yapıya sahip olan bir araç olmaktadır. Bu yönü onun hareket kabiliyetini kısıtlamaktadır. Devletin içeriklere müdahalesi ise televizyonun görünen yüzünün devletin başında bulunan kişi veya kişilerin ideolojiler ile değişimi sonucunu doğurmaktadır. Özellikle Türkiye tarihinde bunu devlet kanalı olan TRT üzerinden görebilmek mümkündür. Dönemin iktidarlarının dine yaklaşımlarının en açık göstergesi TRT ekranlarında yayınına izin verilen dini programlar olmaktadır. Dönem dönem azalan dini içerikli programların dönem dönem ise arttığını görebilmekteyiz. Bunun en uç örneği ise TRT ekranlarında yayınlanan "Kur'an'ı Kerim'i Güzel Okuma Yarışması" olmaktadır. Zira bu programa devletin başında bulunan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan yayınlandığı ilk tarih olan 2017 yılında bizzat katılmıştır. 2020 yılında ise canlı olarak bağlanarak desteklerini sunmuştur. Türkiye tarihinde daha önce de ekranlarda liderlerin dini söylemlerine tanık olunmuştur ancak bizzat bu denli bir katılımın ilk olduğunu söyleyebiliriz. Bu katılım ile devletin resmi kanalı olan TRT'nin dönemsel değişimlerinin zirvesini yaşadığını söylemek mümkündür. Sonuç olarak TRT'nin tarihi devletin siyasi-ideolojik tarihine tanıklık edebileceğimiz en açık örnek olabilmektedir.

Devlet erkânı tarafından yoğun bir destek almasına rağmen yayınlandığı ilk dönemde Diyanet camiasını ikiye bölmüştür. Program, dönemin Diyanet İşleri Başkanı tarafından ve birçok gazeteci tarafından, eleştirilmiştir. Özellikle televizyonun bir eğlence aracı olduğu ve ekranlara yansıyan her şeyin bu seyirlik eğlence aracının birer malzemesi olduğu noktasında eleştirilere maruz kalmıştır. Olumsuz eleştirilerin yanında programa dair olumlu eleştiri yapanların söylemlerinin iki nokta üzerinde birleştiğini görebilmekteyiz. Bunların ilki ekranlara yansıyan dini görünümün geçmişe göre bir kazanım olduğu, ikincisi ise bunun seyirciler açısından fayda sağladığı olmuştur. Böylece geçmişe nazaran elde edilen bu kazanımın seyircilere büyük faydası olacaktır, bu yüzden de iyidir ve devamının sağlanması gerektir. Bu yaklaşımın medya araçlarını ellerinde bulunduranların ortak yaklaşımı olduğu neticede kendi görüşünü olumlayan bir yaklaşım sunduğu ortadadır. Bu anlamda kitle iletişim araçlarının kontrolü ve sunulan içeriklerin iyi veya kötü olduğu noktasında bir değer yargısı bildiriminin ne kadar doğru olduğu tartışmaları gündeme gelmektedir. Bunun ya-

alınan paralar caiz midir?" bu soru ile alakalı olarak ise Diyanet İşleri Başkanlığının e-devlet sistemi üzerinden soru sorma uygulaması yolu ile gerekli bilgiler edinilmiştir.

nında Kur'an'ı Kerim'in bir yarışmaya konu edinmesi özellikle böyle bir format ile bunun olması yapılan başka bir eleştiri olmuştur. Yüksek reyting oranlarına sahip olan ses yarışması programları ile benzer format ve söylemlere sahip olunması Kur'an'ı Kerim'in ulviliği, içeriği ve amaçları gibi konuların yüceliğine getireceği zararlar üzerinde durulmaktadır. Bunun yanında Kur'an'ı Kerim'in okunması ve bunun karşılığında para alınması tartışılan başka bir konu olmuştur. Bu konuda da Diyanet İşleri Başkanlığının bunun caiz olduğuna dair kabulü dile getirilmiştir.

Kaynakça

- (2020, Mart 3). <https://www.youtube.com/watch?v=xA9bhLZDM3A> adresinden alınmıştır
- Görmez'den TRT'nin Kuran yarışmasına sert eleştiri. (2017, Haziran 7). Hürriyet: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/gormezden-trtnin-kuran-yarismasına-sert-elestiri-40482654> adresinden alınmıştır
- (2020, Haziran 1). <https://www.youtube.com/watch?v=xA9bhLZDM3A> adresinden alınmıştır
- (2020, Mayıs 29). <https://www.trt1tilavet.com/> adresinden alınmıştır
- (2020, Haziran 2). <https://www.youtube.com/watch?v=QAdP8pSWpJA> adresinden alınmıştır
- (2020, Haziran 2). <https://www.youtube.com/watch?v=h4rGb3iXHa8> adresinden alınmıştır
- (2020, Haziran 2). <https://www.youtube.com/watch?v=UxRXOTvnjjw> adresinden alınmıştır
- (2020, Haziran 3). <https://www.youtube.com/watch?v=-5KD8ZglVJU> adresinden alınmıştır
- (2020, Haziran 3). <https://www.yenisafak.com/yazarlar/omerlekesiz/hatali-tartistigimizda-hatayi-tartisamayiz-2038294> adresinden alınmıştır
- (2020, Haziran 3). <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/1524447-istanbul-tavri-kurana-trt-sayesinde-el-fatiha> adresinden alınmıştır
- (2020, Haziran 3). <https://www.youtube.com/watch?v=xA9bhLZDM3A> adresinden alınmıştır
- Kur'an okuma karşılığında ücret almak caiz midir? (2020, Haziran 3). Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı: <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/790/kur-an-okuma-karsiliginda-ucret-almak-caiz-midir?enc=QisAbR4bAkZg1HlMmXrN5PJ8DgFEAo-a2xtNuyterRk%3d> adresinden alınmıştır
- TRT Kur'an okuma yarışması hakkında. (2020, Haziran 3). ihvanlar: <https://www.ihvanlar.net/2017/06/16/trt-kuran-okuma-yarismasi-hakkinda/> adresinden alınmıştır
- Atay, T. (2017). *Görünüyorum O Halde Varım*. İstanbul: Can Yayınları.
- Aufderheide, P. (1992). *National Leadership Conference on Media Literacy*. Washington, D.C.: Forum Report Media Literacy.
- Bilgin, N. (2006). *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi, Teknikler ve Örnek Çalışmalar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Buyrukçu, R. (2004). Dinî Konulu Tartışma Konuları. 2. *Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi* (s. 271-306). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Cankaya, Ö. (2015). *Bir Kitle İletişim Kurumunun Tarihi TRT*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Cerci, S. (1992). *Büyülü Kutu Büyülenmiş Toplum*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Dökmen, Ü. (2005). *İletişim Çatışmaları ve Empati*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Ergeç, N. E. (2004). Dini Didaktik Sohbet Programları. 2. *Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi* (s. 239-262). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Fiske, J. (2003). *İletişim Çalışmalarına Giriş*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Huxley, A. (1999). *Cesur Yeni Dünya*. İstanbul: İthaki Yayınları.

- Kejanlioğlu, B. (2004). *Türkiye'de Medyanın Dönüşümü*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Marshall, G. (2005). *Sosyoloji Sözlüğü* . Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları,.
- Melda Cinman Şimşek, N. T. (2016). *Medya Okuryazarlığı*. İstanbul: Pales Yayınları.
- Mutlu, E. (1999). *Televizyon ve Toplum*. Ankara: TRT Genel Sekreterlik.
- Mutlu, E. (2012). *İletişim Sözlüğü*. Ankara: Sofos Yayıncılık.
- Özkır, Y. (2014). Medyanın Din Bilgisi. B. O. Mete Çamdereli içinde, *Medya ve Din* (s. 13-33). İstanbul: Köprü Kitapları.
- Postman, N. (2014). *Televizyon Öldüren Eğlence*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sanders, B. (2017). *Öküzün Aısı*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Schiller, H. (1993). *Zihin Yönlendirenler*. İstanbul: Pınar Yayıncılık.
- Ünlüer, O. (2017). Türkiye'de Televizyon Yayıncılığı Tarihine Analitik Bir Yaklaşım. *Kurgu Dergisi*, 45-54.
- Zillioğlu, M. (2014). *İletişim Nedir*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Teknoloji Bağımlılığı ve Bağımlılığın Tükettiği Kimlikler*

Gül Nihal TÜRKMEN**
Dr. Öğr. Üyesi Tamer KAVURAN***

Öz: Her bireyin zaman ve mekân farkı göz etmeksizin teknolojiyi hayatlarının her alanında kullanabiliyor olması, teknolojinin bireylerin hayatlarındaki kullanım alanını genişletmesine sebep olmaktadır. Böylece teknoloji bir yandan bireylerin hayatlarındaki hemen her ihtiyacı karşılamaya kolay ve ulaşılabilir yollarını sunuyor olsa da, diğer yandan bireylerin hayatlarında yer alan önemli kavramların sorgulanmasına ve anlamlarının değişmesine yol açmaktadır. Bu nedenle teknoloji kullanım alanları ve pratiklerinin artması nedeniyle teknoloji bağımlılığı ve bu bağımlılık sonucunda kimliğin bir tüketim nesnesi haline gelmesi arasındaki ilişkisinin incelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Mevcut literatür incelendiğinde teknoloji bağımlılığı ve kimliğin tüketimi konusunu doğrudan ele alan çalışma olmadığını görülmektedir. Bu nedenle bu çalışmada teknoloji bağımlılığı ve bağımlılığın bireylerin kimliklerini bir tüketim nesnesi haline getirip getirmedikleri nitel araştırma yöntemlerinden yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile incelenmektedir.

Çalışma sonucunda literatürde var olan çalışmalara ek olarak teknoloji kullanımının bir bağımlılık haline gelmesi ve bu bağımlılığın kimlik tüketimi ile olan ilişkisine vurgu yapılmaktadır. Çalışmanın sonucunda bireylerin teknoloji kullanımlarının bağımlılık düzeyine gelmesi ile birlikte, bireylerin “kimlik” kavramına dair bir sorgulama içerisine girdikleri ve bu sorgulama sonucunda kendi kimliklerini yücelttikleri ya da değiştirme yoluna gittikleri görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Teknoloji Bağımlılığı, Tüketim, Kimlik, Sosyal Kimlik.

Giriş

İnsanoğlu var olduğu andan bugüne kadar, bulunduğu toplumsal ortamda ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve varlığını sürdürebilmek adına iletişim kurmaya ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyaç zaman içerisinde iletişim araçlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bireylerin amaçları ve ihtiyaçları değiştikçe, bireylerin amaçlarını karşılayan bu araçlarda sürekli olarak değişim ve gelişim göstermiştir.

* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Yüksek Lisans Programı tezinden üretilmiştir.

** İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bilimleri Doktora Programı. İletişim: turkmengulnihal@gmail.com.

*** Fırat Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Görsel İletişim Tasarımı Bölümü. İletişim: tkavuran@firat.edu.tr.

Endüstri çağı ile birlikte bilgi teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle bireyler, teknolojiyi hayatlarının her alanında ve sınırsız bir şekilde kullanabilme imkânını bulmuştur. Toplum giyinme, yeme, içme ve benzeri temel ihtiyaçlarından manevi ihtiyaçlarına kadar her türlü gereksinimini teknolojinin sunduğu imkânlar dâhilinde karşılamaya çalışan bireylerden oluşmaya başlamıştır. Ritzer'e göre, "...yeni tüketim araçlarının çokluğu tüketicilerin mal veya hizmetleri başka yollarla edinmelerini daha fazla zorlaştırır ve daha az çekici hale getirir".¹ Böylelikle endüstri çağındaki tüketiciler, tüketme eylemini gerçekleştirmek için her geçen gün yeni tüketim araçlarından birini kullanmak zorundadır.

Bireylerin reel hayatlarında yer alan hemen her kavramın teknolojinin bir parçası olduğu soyut ortamlarda kendilerine bir karşılık oluşturmuş olması da bireylerin teknolojiyi kullanmalarındaki en önemli faktörlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. "Kitap okuyan, televizyon izleyen ya da saatine bakan birisi, bu olayların kendi zihnini nasıl düzenleyip denetlediğiyle genellikle ilgilenmediği gibi, o kitabın, televizyonun ya da saatin çağrıştırdığı dünya fikriyle" de ilgilenmemektedir".² Bireyler teknolojinin kendilerine sunduğu sanal ortamlarda hiçbir şey düşünmeden vakitlerinin neredeyse tamamını tüketir hale gelerek teknoloji ile olan bağlarını arttırmış; bu bağ giderek bağımlılığa dönüşmeye başlamıştır.

Endüstri çağının bireylere sunduğu gelişme ve yeniliklerle birlikte, bireyler giderek istediği her şeye istediği anda ulaşabilir bir hale gelmiştir. Bu sınırsız gelişme içerisinde bireylerin istedikleri şeylere kendi istedikleri anda ulaşım sağlayabilmeleri ise "teknoloji" alanında yaşanan ilerlemeler ile olmuştur. 21. yüzyılın bireylerinin, teknoloji ya da teknolojiye dair herhangi bir kavramı hayatlarına yerleştirmeden kendilerini yeterli hissedemez hale gelmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan teknoloji bağımlılıkları, bu süreçte bireylerin kimliklerini de etkilemeye başlamıştır. Fakat aynı zamanda, "...bir kişinin, internette depolanmış trilyonlarca enformasyon/malumat arasında sörf yaparak kendi benlik sahillerine ulaşması, kendini bilmesi, kendiliğinin, insanlığının fakında olması imkânsız değilse de hayli zor" olmaktadır.³

Teknolojide yaşanan gelişmeler bireylerin tüketime ve dolayısıyla ihtiyaçları bağlamında gerçekleştirdikleri tüketime farklı bir boyut kazandırmıştır. İhtiyaçları bağlamında tüketim eylemini gerçekleştiren bireylerin yerini, her an ve her yerde tüketim eylemini gerçekleştiren bireyler almaya başlamıştır. Teknolojinin sunduğu sanal ortamlarda sınırsız sayıda bireyle ve bu bireylerin hayatlarının hemen her anıyla karşılaşan bireyler, kendi yaşamlarından memnun olmamaya ve karşılaştıkları bu yeni grupları kendilerinden üstün tutmaya

1 Ritzer, *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*, 101

2 Postman, *Televizyon: Öldüren Eğlence*, 21

3 Fazlıoğlu, *Kendini Aramak*, 34

başlamıştır. Kendi grubundan ve grup kimliğinden giderek uzaklaşmaya başlayan modern toplum bireyleri için “kimlik” kavramı tüketilen bir somut nesne haline gelmeye başlamıştır. Bununla birlikte kimliği tüketim nesnesi haline getiren bireylerin sayısı da her geçen gün artış gösterir hale gelmiştir. Böylelikle Aldous Huxley’in *Cesur Yeni Dünya* isimli kitabının önsözünde belirttiği üzere, her şeyin ulaşılabilir olduğu bir dünyada hiçbir şeyin anlamı kalmamıştır.⁴

Amaç ve Yöntem

Bu araştırma teknoloji bağımlılığının bireylerin kimlik algılamaları üzerindeki etkisini belirlemek ve kimliğin her geçen gün tüketilen bir nesne haline gelip gelmediğini ortaya koymak amacıyla yürütülmüştür. Bu bağlamda lisansüstü öğrenim gören öğrencilerin teknoloji bağımlılığı hakkındaki görüşleri, kimliğin bireylerin gördükleri ya da duydukları şeylerden etkilenip etkilenemeyeceği ve böylece somut nesneler gibi tüketilen bir nesne haline gelip gelmediği hakkındaki görüşleri yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile alınmıştır.

Görüşmeler Malatya İnönü Üniversitesi’nde farklı alanlarda lisansüstü eğitim gören 8 yüksek lisans ve 7 doktora öğrencisi olmak üzere toplamda 15 kişi ile gerçekleştirilmiştir. Kişiler aranarak uygun oldukları gün ve saatler için randevu alındıktan sonra görüşmelere başlanmıştır. Devam etmekte olan pandemi sürecinden dolayı katılımcılar ile gerçekleştirilen görüşmeler Zoom programı üzerinden yapılmıştır. Görüşmeye başlarken katılımcıların izni alındıktan sonra program kayıt altına alınmış ve daha sonrasında bu kayıtlar bilgisayar ortamında yazıya aktarılmıştır. Görüşme esnasında katılımcılara yöneltilen sorular aynı sırayla ve aynı şekilde sorulmuştur.

Kuramsal Çerçeve

Dünya’da internet ile ilgili temel gelişmelerin “Amerika Birleşik Devletleri Savunma Bakanlığı tarafından 1969 yılında internet ağı oluşturulması çalışmalarıyla”⁵ başladığı görülmektedir. 1989 yılı itibarıyla halkın kullanımına açılan internet ağları, 1991 yılında ticari olarak kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye sınırlarında ise ilk geniş internet ağının 1986 yılında kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Ancak ilerleyen yıllarda kullanılan internet ağının yetersiz kalması ve kullanıcıların ihtiyaçlarına cevap verememesi ile birlikte, “Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) ve Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), internet teknolojilerini kullanan yeni bir ağın tesis edilmesi yönünde bir proje başlatmış ve bu pro-

4 Huxley, *Cesur Yeni Dünya*, 15.

5 Ektiricioğlu ve ark., *Ergenlerde Çağın Hastalığı: Teknoloji Bağımlılığı* 53.

jenin geliştirilmesiyle 1993 yılında ülkemizde ilk internet bağlantısı gerçekleştirilmiştir”.⁶ Böylelikle teknoloji bireylerin hayatının bir parçası olmaya başlamıştır.

Teknoloji, internet üzerinden bilgiye kolay ve hızlı erişimi teşvik etmesi ile günümüz insan hayatının her alanına girmiş durumdadır.⁷ Bireyler herhangi bir kısıtlama ile karşılaşmaksızın teknolojinin sunduğu imkânlar doğrultusunda hayatlarındaki hemen her ihtiyacı karşılamının bir yolunu bulabilmektedir. Teknoloji, bireylere sunduğu imkânları her geçen gün onların kullanım ve ihtiyaçları doğrultusunda yenilemektedir. Teknolojik gelişmelerin bireylere sunduğu yenilikler, bireylerin hem gündelik hayatlarını hem de 21. yüzyılın değişen dünya koşullarına uyum sağlamasını kolaylaştırmaktadır.⁸

“Teknoloji ve internetin birleşmesiyle ortaya çıkan sistemler insanları adeta kuşatma altına almıştır”.⁹ Tüm bu ürünler, ilk olarak eğlenme ya da boş zaman geçirme aracı olarak ortaya çıkmalarına karşın alışkanlık boyutunda olan kullanımları beraberinde getirmeye ve bu kullanımlar da bir süre sonra bağımlılığa dönüşmeye başlamıştır. Genel olarak madde ile anılmasına aşına olunan bağımlılık kavramı teknoloji kullanımlarının bağımlılık oluşturacak düzeyde artması ile birlikte içerik ve anlamsal açıdan değişime uğramaktadır. Dolayısıyla, “Yaşadığımız çağın zaman, mekân ve gündelik hayat pratikleri kavrayışı ve algısını büyük ölçüde değiştiren/dönüştüren İnternet teknolojisinin özellikle sosyal medyanın, birey ve toplum hayatı için varoluşsal anlamda neye tekabül ettiği, üzerinde durulmayı hak eden önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır”.¹⁰

İnternet ve dolayısıyla teknolojik araçlara dair bilgilerin sınırlı miktarda olduğu 2000’li yıllara kadar, teknoloji ve teknolojiyi bağımlılık düzeyinde bir kullanım miktarı söz konusu olmamaktaydı. Ancak internet ve bilgi teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle birlikte bireyler, “internet ve internet bağlantısıyla kullanılan araçlar (bilgisayarlar, akıllı telefonlar, oyun konsolları vb.) olmadan”¹¹ herhangi bir iş yapamayan ya da sorunu çözemeyen bireylere dönüşmeye başladı. Bilgi teknolojileri bireylerin yaşamının sadece belli bir alanını etkilemekle kalmadı, düşünme biçimlerinden çevrelerinde ya da farklı coğrafyalarda bulunan diğer insanlarla iletişim kurma biçimlerine kadar etkisi altına aldı. Teknoloji bağımlılığı, “Bilgi teknolojilerinin kullanımında ortaya çıkan ortak davranışsal bağımlılık belirtilerinin görüldüğü bir tür olarak” karşımıza çıkmaya başladı”.¹²

6 Parlak, *İnternet ve Türkiye’de İnternetin Gelişimi*, 28- 30.

7 Meral, *Is Digital Addiction A Reason For Obesity?*, 472-475.

8 Çakır ve Oğuz, *Lise Öğrencilerinin Yalnızlık Düzeyleri İle Akıllı Telefon Bağımlılığı Arasındaki İlişki*, 418-429.

9 Akkaş, *Teknoloji Bağımlılığı*, 20.

10 Babacan, *Sosyal Medya Kullanım Alanları ve Bağımlılık İlişkisi*, 8.

11 Doğan, Işıklar ve Eroğlu, *Ergenlerin Problemlı İnternet Kullanımının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi*, 106-124.

12 Aydın, *Teknoloji Bağımlılığının Sınıf Ortamında Yarattığı Problemlere İlişkin Öğrenci Görüşleri*, 32.

Bireyler, yeryüzünde var olduğu ilk günden itibaren hayatta kalabilmek ve yaşam fonksiyonlarını devam ettirebilmek amacıyla isteyerek ya da istemeyerek tüketim ile sonuçlanan belirli davranışlar sergilemişlerdir. Böylelikle ilkel zamanlardan günümüze kadar bireyler, tüketim kavramının önemli bir parçasını oluşturmuştur. En yalın şekilde, ihtiyaçların giderilebilmesi amacıyla gerçekleştirilen faaliyetler olarak tanımlanabilen tüketim, “günümüzde giderek çok daha karmaşık sosyal, kültürel, psikolojik ve ekonomik bir olgu olarak değişim göstermekte ve çağdaş toplumların en belirgin özelliklerinden biri haline gelmektedir”.¹³

Bireylerin “ihtiyaçları, istekleri ve arzuları tüketim olgusunun ardında yatan itici güçler” haline gelmiştir.¹⁴ İhtiyaçlarının tamamını gidermek üzere tüketim eylemi içerisinde bulunan bireyler için sürekli olarak yeni ihtiyaçlar ortaya çıkarılmıştır. Böylelikle tüketim faaliyeti, “bireyin kendisini gerçekleştirme diyalektiğinin bir parçası değil, kapitalizmin istikrarının sağlanmasının bir aracı haline gelmiştir”.¹⁵

Üretim dışında geçirdiği tüm vakti ürettiklerini ya da ürettiklerinin karşısında aldığı somut çıktıları tüketerek geçiren bireyler, tüketim sürecinin önemli bir bölümünde yer almaktadır. Bu nedenle tüketebilmek amacıyla üretmek, “kapitalizmin kendini sürekli kılabilmesinin, sermayenin sürekli şişmesinin, yeniden-üretmesinin gerekliliklerinden ve aynı zamanda nedenlerinden biri”¹⁶ olmaktadır. Bu nedenle bireyler, her geçen gün ihtiyaçları olsun ya da olmasın karşılaştıkları nesneleri, farkına varmaksızın satın almaya ikna edilmekte ve tüketim sürekli olarak desteklenmekte ve yenilenmektedir.

Bireylerin, belirli bir nesneyi satın almanın, belirli bir kıyafeti giymenin ya da sadece birkaç saatliğine de olsa bir ortamda hiçbir şey yapmadan kahve içerek vakit geçirmenin, kendilerine dair bakış açılarını değiştirmelerine, kendilerine saygı duymalarına ya da güçlü hissetmelerine sebep olmaktadır. Woodward’ın ifade ettiği üzere bir şeylerin tüketilmesi ile nesneler, “kimliğin ve özgüvenin oluşumunda araç olarak ve toplumsal grupları, sınıfları ve kabileleri bütünleştirip farklılaştırarak kişiler arası bağılıkların ve grup bağılıklarının oluşmasına ya da olumsuzlanmasına yardımcı olabilir.”¹⁷

Kimlik; bireyin kendisini tanımlama ve konumlandırma şeklinden, kim olduğu ve nerede durduğuna varıncaya kadar bireylerin özelliklerini yansıtmaktadır. Diğer bir deyişle kimlik, bireyin “Ben kimim?” sorusuna verilebileceği tüm cevaplar, kimlik kavramının tanımını oluşturmaktadır. Kimlik, bireylerin ya da grupların, “kimsiniz ve kimlerdensiniz?” sorusuna

13 Göker ve Alptekin, *Alışveriş Merkezleri, İnternet ve Tüketim Alışkanlıkları: Eskişehir Örneğinde Bir Saha Araştırması*, 395.

14 İslamoğlu ve Altunışık, *Tüketici Davranışları*, 3.

15 Yanıklar, *Tüketim Kültürü, Kapitalizm ve İnsan İhtiyaçları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Tartışma*, 25.

16 Göker ve Alpman, *Tüketim Topluma Sinemasal Bir Yaklaşım: Fight Clup*, 114.

17 Woodward, *Maddi Kültürü Anlamak*, 9.

verdileri cevaplardır.¹⁸ Bu cevaplarla bireyler, kendileri hakkında sahip oldukları görüşleri, bilgileri ve düşünceleri aktarmanın bir yolunu bulmaktadır. Farklı alanlarda farklı çağrışımlar yapmakta olan ve bireyin ne olduğuna ya da kendisini ne olarak gördüğüne dair yanıtlar veren kimlik kavramı, bireylerin hayatlarını mutlu ya da mutsuz olarak görmelerinin sebeplerinden birini oluşturmaktadır.¹⁹ Kimlik kavramı sayesinde ben ve öteki arasında ayırım yapılarak diğer insanlar açısından değerli ve farklı olabilen bireyler, böylelikle “toplum tarafından tanınarak onaylanmaktadır”.²⁰

Sosyal kimlik ise “bireyin benlik algısının, bir sosyal gruba ya da gruplara üyeliğine ilişkin bilgisinden ve bu üyeliğe yüklediği değerden ve duygusal anlamlılıktan kaynaklanan parçasıdır.”²¹ Bireylerin bir parçası oldukları grupları tüm yönleri ile ele alarak onların ne olduğunu ve nerede olduğunu tanımlamaktadır. Bireylerin grup üyelikleri ile alakalı olan yönleri içermektedir. Sosyal kimlikte bireyler kişisel kimliklerinin dışında bir grubun üyesi olarak var olurlar ve bu kimlikleri ancak grup ya da sınıf sınırları içerisinde bir anlam ifade etmektedir. “Sosyal kimlik kavramının tanımı, edinilmiş bir kimlik tanımı ile bu tanıma uygun olup olmamaya göre yapılır”.²² Dolayısıyla sosyal kimlik, bireylerin içerisinde yer aldıkları gruplara göre kendilerini tanımlamaları, kimliklerini bu grupların amaç ve değerleriyle birlikte, kendilerine yükledikleri görev ve sorumluluklarına göre şekillendirmeleri ve grup içerisinde bir yer edinmeleridir.

Bulgular ve Analiz

Katılımcıların Teknolojik Araçları Kullanım Sebepleri

Yapılan görüşmelerden elde edilen bulgular ışığında katılımcıların teknolojik aletleri daha çok iletişim kurmak ve haberleşmek, sosyal ağları ziyaret etmek, mesleki ve akademik çalışmalarını yürütmek ve gündemi takip ederek haber alma ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla kullandıkları görülmektedir. Genel kullanım alanları ile birlikte katılımcıların teknolojik araçları kullanım sebeplerinin her zaman aynı olmadığı ve değişen amaçlar ya da şartlar doğrultusunda bu araçları kullanım sebeplerinin de değişmekte olduğu anlaşılmaktadır.

Katılımcıların Teknoloji Bağımlılığı Hakkındaki Düşünceleri

Katılımcılar, genel itibarıyla 21.yüzyıl teknoloji çağında yaşayan bireyler olarak teknolojiden sıyrılmanın ve bireyleri teknolojiden bağımsız düşünmenin neredeyse imkânsız olduğu dü-

18 Güvenç, *Türk Kimliği*, 3.

19 Myers'den akt. Bilgin, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*.

20 İmançer, *Çağdaş Kimliğin Yapılanma Süreci ve Televizyon*, 234.

21 Tajfel, *Social Psychology of Intergroup Relations*, 2.

22 Sözen, *Sosyal Kimlik Kuramının Sosyolojik ve Sosyal Psikolojik Bir İncelemesi*, 93.

şüncesindedirler. Yakın geçmişte internet ve internet tabanlı araç gereçlerin her evde bulunmadığını fakat günümüzde hemen her evde internet bağlantısının bulunduğu dikkat çekmektedirler. Bu durumun bireylerin teknoloji kullarımlarını ve bağımlılık durumlarını arttırdığını savunmaktadırlar.

İçerisinde bulunulan yüzyılla birlikte bireylerin ihtiyaçlarının değiştiğini dile getiren katılımcılar, bu ihtiyaçların bireylerin gündelik hayatlarında akıllı telefonlardan akıllı buzdolabı, fırın, çamaşır ve bulaşık makinası ve hatta akıllı evlere varana kadar kullandıkları araç ve gereçlere de yansıdıklarını ifade etmektedirler. Bu çağda yaşayan herkesin makul sebepler ve süreler içerisinde teknolojinin sunmuş olduğu araç ve imkânlardan faydalanma hakkına sahip olduğu dile getirmekte olup; daha çok eğlence temelli uzun saat dilimlerini kapsayan sürekli bir kullanımın bağımlılığı beraberinde getirdiğini dile getirmektedirler.

Katılımcılar, 10 - 15 sene öncesine kadar teknolojinin bireylerin hayatlarında şu an olduğu kadar iç içe bir halde olmadığını savunmaktadır. Bu nedenle de geçmişte teknolojinin bir gereksinim ya da ihtiyaç olmadığını ancak günümüzde her yaş ve meslek grubundaki bireyler için akıllı telefon, tablet ya da bilgisayar gibi araçların bir gereksinim olduğunu ifade etmektedirler.

Bazı katılımcılar teknoloji bağımlılığının teknolojik araçları kullanım süresi ile değil, kullanım sebepleri ile ölçülmesi gerektiği düşüncesindedirler. Bunun yanı sıra katılımcılar, içerisinde bulunduğumuz Covid-19 pandemi sürecinde bireylerin, alınan önlemler kapsamında sokağa çıkma kısıtlaması ile birlikte mesleki görevlerini ya da her kademededen öğrencilerin derslerini ev ortamında teknolojik araçlar vasıtasıyla yerine getirmelerinin teknoloji kullarımlarını ve bağımlılık düzeylerini arttırdığını dile getirmektedirler.

Katılımcılara Göre Bireylerin “Teknoloji Bağımlısı” Olarak Değerlendirilebilmeleri İçin Teknolojik Araçları Kullanmaları Gereken Süre

Katılımcıların hemen hepsi, bireylerin “teknoloji bağımlısı” olarak değerlendirilebilmeleri için teknolojinin sadece kullanım süresi değil, kullanım amacı açısından da göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmektedirler.

Zorunlu olarak kullanım süresi haricinde katılımcılar için bireylerin “teknoloji bağımlısı” olarak değerlendirilebilecekleri kullanım süreleri şu şekildedir (Tablo 1).

Tablo 1. Katılımcıların teknolojik araçları kullanım süreleri

Katılımcı 1	1 saat ve üzeri
Katılımcı 2	1 saat ve üzeri
Katılımcı 3	5 saat ve üzeri

Katılımcı 4	5 saat ve üzeri
Katılımcı 5	-
Katılımcı 6	8 saat
Katılımcı 7	12 saat ve üzeri
Katılımcı 8	4 saat ve üzeri
Katılımcı 9	3 - 4 saat
Katılımcı 10	4 saat ve üzeri
Katılımcı 11	3 saat
Katılımcı 12	3 - 4 saat
Katılımcı 13	2 saat
Katılımcı 14	5 - 10 saat
Katılımcı 15	8 saat

Ancak katılımcılar bu sürelerin hafta içi ve hafta sonu içerisinde yer aldıkları yoğunluk durumları ve araçları kullanım amaçları gibi nedenlerle farklılaşmakta olduğunu dile getirmektedirler. Katılımcılara, teknoloji kullanım süreleri kapsamında kendilerini teknolojiye bağımlı olarak görüp görmedikleri sorulduğunda ise 15 katılımcıdan 8'i kendilerini teknolojiye bağımlı olarak gördüklerini ifade ederken, 7'si bağımlılık düzeyinde bir kullanımlarının söz konusu olmadığını dile getirmektedirler.

Katılımcıların “Tüketim” Hakkındaki Düşünceleri

Görüşme yapılan katılımcıların büyük çoğunluğu genel çerçevede tüketimi, ihtiyaçlara yönelik yapılan faaliyetler olarak görmektedir. Katılımcılar, bireylerin kendileri de dâhil olmak üzere çevrelerinde bulunan her şeyi tüketebilecek bir potansiyelde olduklarını düşünmektedirler. Bireylerin metaya dönüştürüp pazarlayabildikleri her şeyi birer tüketim unsuru olarak görmektedirler.

Bununla birlikte katılımcıların içerisinde bulunan yüzyılın bir sonucu olarak tüketim kavramına bakış açılarının değiştiği ve bireylerin bir şeyleri satın alma kararını verme sebeplerinin ihtiyaç doğrultusunda olmaktan çok, ihtiyaç dışında bulunan nesneler haline geldiği anlaşılmaktadır. Bireyler artık kendilerine hayatta kalmalarını sağlayacak ya da işlevsel açıdan fayda sağlayacak ürünleri satın almanın yanı sıra, mutluluk, özgüven, saygı, daha iyisine ulaşma isteği gibi manevi duyguları tatmin edebilmek amacıyla tüketim eğiliminde oldukları görülmektedir. Katılımcılara göre, bireyler bu tatmini sağlayabilmek amacıyla sadece

satın alınabilecek somut maddeleri değil, aynı zamanda zaman ya da duygular gibi soyut kavramları da tüketmektedirler. Böylelikle katılımcılara göre bireyler, satın alma davranışının yanı sıra herhangi bir şeyi satın almadan da tüketim davranışını sergileyebilmekte ve tüketilebilen bir nesne haline dönüşmektedirler.

Katılımcılar, gelişen teknolojinin de bireylerin tüketim kavramına bakış açılarını ve tüketim alışkanlıklarını değiştirdiğini düşünmektedirler. Kurum ya da firmalar bireylere ancak televizyon, radyo ya da ilan tahtası reklamları gibi reklamlar üzerinden ulaşmaya çalışırken, teknolojinin gelişmesi ile birlikte üretici kişiler ya da kurumlar tüketicilerine telefon ya da internet gibi vasıtalarla daha geniş bir şekilde ulaşabilme imkânını elde etmişlerdir. Böylelikle geleneksel yollarla ancak günün belirli saatlerinde tüketicilerine ulaşabilen üreticiler, saat fark etmeksizin günün herhangi bir diliminde potansiyel tüketici konumunda bulunan bireylere mesajlar vererek tüketime sevk edilmektedirler.

Katılımcılardan alınan verilerden hareketle, teknoloji aynı zamanda bireylerin satın aldıklarını ürünleri sosyal medya uygulamaları vasıtasıyla diğer bireylere duyurmasını ya da ürün tavsiyelerinde bulunmalarını da beraberinde getirmektedir. Bir ürünü bir başkasında gören bireyler 'Bende de olmalı!' ya da 'Bende neden yok!' gibi bir psikoloji içerisine girmekte ve maddi imkânı fırsat verse de vermese de başkalarından gördükleri ürünleri satın alma davranışını sergilemektedirler. Katılımcılara göre, teknoloji kullanım ve tüketim alışkanlıklarının bu denli değişmesi ise sadece satın aldıkları ürünleri sosyal medya hesapları üzerinden paylaşarak link veren ve bireyleri o ürünleri satın alamaya yönlendirerek para kazanan bireyleri beraberinde getirmiş ve yeni bir meslek kolunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Katılımcıların "Kimlik" Hakkındaki Düşünceleri

Katılımcılara göre kimlik, bireylerin doğdukları andan ölecekleri ana kadar devam eden bir süreç ve bireyin ailede ve toplumda konumlanmasını sağlayan en önemli kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireyler gerek aile gerekse de toplum sınırları içerisinde kimlikleri ile bir yer edinebilmekte ve kendilerini ait hissedebilmektedirler. Katılımcılar, bireyleri ilgilendiren ve onlar için önemli olan tüm unsurların kimlik kavramı altında şekillendiğini dile getirmektedirler. Genel itibari ile kimlik katılımcılar tarafından daha çok bireylerin kendilerini tanımlama biçimleri olarak ifade edilmektedir.

Bu görüşlerin yanı sıra katılımcılar, kimliğin bireylerin hayatlarında belli bir statüye gelmeleri için oluşturdukları bir yaşam biçimi olduğunu da ifade etmektedirler. Bu kimlik vasıtasıyla bireyler hayatlarındaki görevleri yerine getirirken zorlanmamakta ve toplum tarafından kabul görmektedir. Yer ve zamana göre değişim göstermekle birlikte de bu kimliklerden bir ya da birkaçı ön plana alınabilmekte ya da arka plana atılabilmektedir. Böylelikle bireylerin bir parçası oldukları kimliklere bir zarar geldiğinde bir şeye ait olduğunu düşündükleri

kimliklerini savunma yoluna gidebilmektedirler. Aynı zamanda kimliğin daha çok bireyin tercihlerinden ziyade dış etkenler tarafından şekillendiğini savunan katılımcılarda söz konusudur.

Katılımcıların “Sosyal Kimlik” Hakkındaki Düşünceleri

Katılımcılar, bireylerin bir gruba ait olmak ve o gruba benzemek adına sergiledikleri davranışların sosyal kimliklerini oluşturduğunu ifade etmektedirler. Elde edilen görüşlere göre, bireyler ait olduklarını hissettikleri bireyler ya da gruplar ile birlikte hareket etmekte ve onlar gibi olma çabasında olmaktadır. Aynı zamanda katılımcılar için sosyal kimlik, bireylerin sosyal yapı içerisinde karşılığını ifade etmektedir. Katılımcılar sosyal kimliğin, bireyin içerisinde yer aldığı topluma göre şekillendiğini dile getirmektedirler. Bu nedenle katılımcılar tarafından sosyal kimliğin, bireylerin gerçek kimliğinden ziyade oluşturulmuş yanılsamalardan ibaret olduğu düşünülmektedir. Böylelikle katılımcılar sosyal kimliklerin, bireylerin ortak aidiyetlerini ifade edebildiği savunmaktadır.

Katılımcıların “Kimlik Tüketimi” Hakkındaki Düşünceleri

Katılımcılar, her geçen gün daha fazla tüketme isteğiyle gerekli ya da gereksiz olduğunu düşünmeksizin bir şeyler satın alma eğiliminde olan bireylerin, kendilerine ait değer yargılarını da kaybetmeye başladıklarını ifade etmektedirler. Bu noktada, bireylerin, “Ben bu muyum? Bunları ben mi yaptım?” sorularına cevaplar araması aslında kendi kimliğinden bir şeylerin eksilmeye başladığının göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılımcılara göre, bireylerin günlük hayatlarında karşılaştıkları her yeni şey, hayatlarına bir takım yenilikler getirirken, kimliklerinde var olan değer ya da kavramların eksilmesine sebep olmaya başlamaktadır. Daha iyisine sahip olmak adına sürekli olarak sepetine ürünler ekleyen bireyler, giderek bencil bir düşünce yapısına sahip olmakta ve kendi dışında kalan bireylerin haklarını da gözetmemeye başlamaktadır.

Katılımcılar, gelişen teknolojinin de bireylerin kendi kimliklerinin onlara yükledikleri değer, görev ve sorumlulukların dışına çıkarak, kimliklerini tüketmelerine sebep olduğunu savunmaktadır. Teknoloji bireylere kendi coğrafyalarından olsun ya da olmasın, birbirinden çok farklı bireylerin hayatlarını belki de 7 / 24 görebilme imkânını sunmaktadır. Gördükleri hayat biçimlerinden etkilenen ve bu etkiyi kendi hayatlarına yansıtan bireylerin sonucunda, bir yandan bireyler olmadıkları gibi görünmeye başlamakta, diğer bir yandan ise birbirine benzer hayatlar ortaya çıkmaktadır.

Katılımcıların Bireylerin Gördüklerinden ve Duyduklarından Etkilenmeleri Hakkındaki Düşünceleri

Katılımcıların ifade ettikleri düşüncelerin ışığında, sosyal medya uygulamaları aracılığıyla sunulmakta olan hayatlar, her yaş ve eğitim seviyesinden bireyin ilgisini çekmektedir. Dola-

yısıyla bireyler, “Acaba bende böyle bir yaşama sahip olabilir miyim?” düşüncesi ile hareket etmektedir. Başkaları gibi olma ve yaşama çabasıyla hareket eden bireyler ise her geçen gün daha fazla tüketmeye ve teknolojiye bağımlı olmaya yönlendirilmektedir. Çünkü bireyler hayatlarını ve çevrelerinde olan bireylerin hayatları dışında kalan yabancı dünyalara rahatlıkla misafir olabilmektedir.

Katılımcılar, sosyal medya ortamlarında sunulan hemen her fotoğrafa uygulanan efektlerin artık sanal ve gerçeklik arasındaki farkı ortadan kaldırdığını ifade etmektedir. Bireyler sanal ortamda hazırlanmış olduklarını bildikleri hayatları dahi arzular hale gelmektedirler. Bu ortamlarda bireylerin kötü ya da olumsuzluk ya da eksiklik barındıran herhangi bir unsurla karşılaşma ihtimalleri katılımcılara göre yok denecek kadar az olmaktadır. Paylaşılan fotoğraflar ne kadar güzel ve kusursuz olursa, yaşanan hayatlarında o derece güzel ve kusursuz olacağı algısı bireylere böylelikle empoze edilmektedir. Katılımcılara göre, zaman ve mekân fark etmeksizin böyle bir atmosferin sürekli olarak içerisinde olan bireyler, kendi hayatları haricinde karşılaştıkları tüm hayatların yolunda olduğu psikolojisi ile hareket etmeye başlamakta ve bu bireyler bir yandan bu yaşamların sanal olduğunun farkındayken diğer yandan sanal olana ulaşabilmek amacıyla kendi gerçekliklerinden ödün vermektedir.

Katılımcıların Kendi Kimliklerinin Teknoloji Kullanımları Doğrultusunda Değişmesi Hakkındaki Düşünceleri

Katılımcılar, kimliğin bireylerin teknoloji kullanım pratiklerine göre farklılık göstermekle birlikte her dönemde değiştiğini belirtmektedir. Bireylerin kimlikleri başta aileleri olmak üzere çevrelerinde görüp tanıdıkları herkesten bir şeyler taşımaktadır. Gelişen teknoloji ile birlikte bu etkilenmede söz konusu yalnızca bireylerin çevresinde var olan somut kişiler değil, aynı zamanda sosyal medya platformlarında tanıdıkları ya da tanımadıkları halde karşılaşabildikleri bireylerde olmaktadır.

Kimliklerinin teknoloji kullanımları doğrultusunda değiştiğini ifade eden katılımcıların yanı sıra, hali hazırda herhangi bir değişiklik fark etmediğini ve var olan etkilenenin bilgiye erişim gibi noktalarda daha fazla olmasından dolayı olumlu açıdan olduğunu ifade eden katılımcılarda söz konusudur.

Katılımcıların Bireylerin Teknoloji Kullanım Sebepleri ve Süreleri Doğrultusunda Kimliklerini Tüketiyor Olmaları Hakkındaki Düşünceleri

Katılımcılar, bireylerin teknolojik araçları kullanım sebep ve sürelerinin amaçları doğrultusunda şekillendiğini belirtmektedir. Bu amaçlar, kullanım süreleri ile birlikte bireylerin maddi ve manevi olarak her şeyi tüketmelerini etkilemektedir. Sadece tüketmek amacıyla çalışan ve çalışma haricindeki tüm vaktini tüketmek amacıyla harcayan bireyler katılımcılar için, kimlik açısından eksilmeye başlamaktadır. Kalabalık bir atmosfer içerisinde dahi yer

aldıklarında yalnızlık duygusuyla kendilerini sosyal medyanın tek ama kalabalık ortamına hapseden bireyler katılımcıların belirttiklerine göre, giderek yalnızlaşmaya ve kendi değerlerinden kopmaya başlamaktadır. Birey bu durumun bir sonucunda ne kendi kimliğine ne de gördüğü diğer kimliklere tutunabilmektedir.

Katılımcılara göre, bu boşluğun içerisinde yer alan bireyler kendilerini herhangi bir aile, çevre ya da ortama ait hissedememekte ve sürekli olarak var olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Her geçen gün değişen teknoloji kullanım pratikleri ve artan süreler katılımcılar için, bireylerin kendi hayatlarına yabancı haline gelmesine ve hatta kaybolmasına sebep olmaktadır. Bir anlam arayışı içerisinde olan bireyler, bu anlamı teknolojinin sunduğu imkânlarda, dolayısıyla arayışı da teknolojik araçlarda ve uygulamalarda gerçekleştirmektedir.

Katılımcılara için, internet aracılığıyla birbirleriyle iletişim halinde olan bireyler, sosyal ortamlarda kendilerini olmadıkları gibi gösterme eğiliminde olmaktadır. Bu ortamlarda oldukları halden ziyade, iyi ya da kötü fark etmeksizin kendilerini olmak istedikleri gibi tanıtan bireyler söz konusudur. Katılımcılar, hemen hiçbir bireyin görüştüğü kişinin sarf ettiği sözlerin ne kadarının doğru ne kadarının yanlış olduğunu bilmemekte olduğunu ve bireylerin karşısındaki bireyin söylediği sözleri doğruymuş gibi kabul etmekte olduğunu belirtmektedir. Katılımcılara göre bireyler kişisel bilgilerinden fiziksel özelliklerine varıncaya kadar gerçek hayattaki hallerinden çok farklı kimliklere bürünebilmekte ve bu durumda kendi kimliklerini tüketme eğiliminde olmaktadır.

Katılımcılar aynı zamanda gelişen teknolojiler ile ortaya çıkan birbirinden farklı sosyal medya ortamlarının, gerçek hayatın getirdiği sorumluluk ya da sorunlardan kaçmalarına yardım eden bir araç haline geldiğini ifade etmektedirler. Bireyler, kişisel, ailevi ya da çalışma koşullarının getirdiği sorun ya da sorumlulukları sosyal medya ortamlarında daha fazla vakit geçirerek unutmaya ya da yüzleşme sürelerini uzatmaya çalışmaktadır.

Katılımcılara göre, bireylerin her geçen gün artan teknoloji kullanım sürelerinde ve sebeplerinde ve bu süreler ve sebepler kapsamında kimliklerinin değişmesinde içerisinde bulunan pandemi sürecinin de etkisi bulunmaktadır. Katılımcılar pandemi sürecinin bireylerin fiziksel olarak çevrelerinde olan bireylerle yüz yüze iletişim kurmalarına engel olduğunu ve bireylerin sanal ortamlarda, sanal bireyler ile iletişim halinde olmak zorunda olduklarını ifade etmektedir.

Sonuç

Teknoloji bağımlılığı, gelişen teknolojik gelişmeler ile bireylerin hayatlarına girmiş ve bireylerin yaşamlarının tüm alanlarını doğrudan etkileyen bir faktör olarak karşımıza çıkmıştır. Teknoloji kendisini geliştirerek bireylere sunduğu fırsat ve imkânları geliştirdikçe, bireyle-

rin teknoloji ve teknolojinin kendilerine sunduğu bu imkânları kullanma miktarları her geçen gün artış göstermeye başlamıştır. Teknolojinin gelişmesi ve bireylerin günün ve hatta yaşamlarının hemen her anında teknolojiyi kullanıyor olmalarıyla birlikte yeni bağımlılık türlerinden biri olan teknoloji bağımlılığı ortaya çıkmış ve bireyler arasında yaş grubu fark etmeksizin görülme sıklığı artmıştır.

Teknoloji kullanımları dünya üzerinde var olan birçok birey için, temel ihtiyaçlar kadar önemli olmaya başlamıştır. Günümüz bireyleri için, teknolojik araçları kullanım ihtiyacının giderilmesi, en az temel ihtiyaçların giderilmesi kadar önemlidir. Teknolojinin, her ne kadar geliştirdiği yenilikler ile bireylerin hayatlarının çoğu alanını kolaylaştırıyor olduğu yadsınamaz bir gerçek olsa da, bağımlılık derecesinde olan teknoloji kullanımları bireylerin hayatlarında birçok problemi de beraberinde getirmeye başlamıştır. Bu problemlerden en önemlisi teknolojinin bağımlılık düzeyinde kullanımı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Teknoloji ya da internet olmaksızın yaşayamayacağını iddia eden, kullanım süreleri ya da miktarları azaltıldığında yoksunluk hisseden ve teknolojiyi bilinçsiz bir şekilde kullanan bireyler, zaman kavramını kaybetmekte ve sorumluluklarını yerine getirmemeye başlamaktadır. Bu olumsuz durumlara rağmen çoğu zaman kendilerini kontrol edememekte, kullanım miktarlarını azaltma yoluna gitmemekte ve kullanımlarında ısrarcı olmaktadır. Böylelikle teknoloji bağımlılığı bireylerin hayatlarına müdahale edebilir bir hale gelmektedir.

Normal şartlar altında bireylerin ihtiyaçları doğrultusunda satın alma davranışını gerçekleştirmeleri olarak bilinen tüketim, bu atmosferde bireylerin teknoloji bağımlılıklarının sebep olduğu kendine güvenmeme, yeterli görmeme ve eksik hissetme gibi olumsuz duygu durumlarından kaçabilmek amacıyla sığındıkları kavramlardan biri haline gelmektedir. Böylelikle teknolojik gelişmeler bireylerin ihtiyaç olarak tanımladıkları kavramların değişmesini de beraberinde getirmektedir. Yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmeleri amacıyla belirli ihtiyaçlara sahip olan bireylerin yerini, yaşamsal faaliyetleri kapsamında olan ihtiyaçlarını sürekli olarak başkalarının hayatlarına bakarak şekillendiren bireyler almaktadır. Bu bireyler, “tükettikleri ölçüde toplumda var olabileceklerine inanarak tüketim faaliyetleriyle kendilerine bir yer edinmeye, bir kimlik kazanmaya, bir aidiyet oluşturmaya çalışmaktadır”.²³

Bir anlam ve tecrübe kaynağı olan ve bireylerin kendi anlam ve tecrübelerinin sonucunda şekillenmesi gereken kimlikler giderek teknolojinin anlam ve tecrübe dünyası içerisinde şekillenmeye başlamaktadır. Bireyler başkalarının anlam ve tecrübeleri sonucunda oluşan kimliklerini kendi kimlikleriymiş gibi yansıtmaktadır. Bunun sonucunda kimseye ait olmayan ancak herkesin hayatlarında yer edinin bir “kimlik” algısı inşa edilmektedir.

Sonuç olarak görülmektedir ki, teknolojinin bireylerin ve toplumların arasında bulunan sınırları ortadan kaldıracak şekilde gelişmesiyle birlikte kimlik kavramı, karşılığında bir ücret alınarak ya da verilerek satın alınan ya da satılan bir nesne gibi tüketilmektedir. Daha fazla tüketebilmek amacıyla tüm vaktini üreterek geçiren bireyler, kimliklerini daha fazla değiştirebilmek ve dönüştürebilmek için fırsat buldukları her an karşılaştıkları yeni kimlik parçalarını kendi parçaları ile bütünleştirmektedir. Teknolojinin sunduğu ortamlarda karşılaştıkları görüntü miktarının azalmadan artmaya devam etmesi, bireylerin ekranlar vasıtasıyla karşılaştıkları farklı kimlik özelliklerinin de azalmadan artmasına sebep olmaktadır.

Bireylerin bir kısmı teknolojik araçlar vasıtasıyla karşılaştıkları görüntülerden dolayı kimliklerinin değiştiğinin ya da etkilendiğinin farkında olurken, çoğu birey için bu değişim ve etkileşim farkında olmadan gerçekleşmektedir. Bireyler teknolojik araçlar vasıtasıyla ziyaret ettikleri her sosyal medya ortamlarında kendi kimlik değerlerinden bir parçasını bırakmakta, kendilerinden boşalan boşluklara ise yoğunlukla kendi değerleriyle alakalı olmayan ya da uyuşmayan değerleri koyma yoluna gitmektedir. Böylelikle bireyler giderek kendi kimliklerini kaybetmekte ve içerisinde bulundukları aile, arkadaş ve benzeri çevre ile ortak noktalarını yitirmekte ve giderek yalnızlaşmaya başlamaktadır. "Özellikle toplumsal kimliklerin parçalanarak sanal ortamda kendi yalnızlığına itilen bireyler gün geçtikçe anlama, karar verme ve direnme yetilerini kaybettiği ve kolektif bilincin zayıfladığı toplumsal yapılarda"²⁴ tek başlarına yaşamak zorunda bırakılmaktadır. Bu ortamda bireyler içerisinde bulundukları yalnızlık duygusu ile başa çıkabilmek için teknolojinin kendilerine sunduğu fırsatları değerlendirerek, bu ortamlarda geçirdikleri zamanları giderek arttırmaktadır.

Küreselleşmenin ve teknoloji alanında yaşanan gelişmelerin beraberinde getirdiği dünya da, bireylere kendilerini ait hissetmelerinin ve bir bütünün parçası olabilmelerinin ancak kendi kimlik değerlerinden vazgeçerek ya da değerlerini tüketerek olabileceği her türlü kайдan iletilmektedir. Farkına vararak ya da varmayarak bu mesajlardan etkilenen bireyler bir bütünün parçası olabilmek adına kendilerini ve kendilik algılarını parçalara ayırmakta ve yeniden toparlaması zor bir hale getirmektedir. Kendi kimlik algılarını inşa etmek yerine başkalarının kimliklerini kendi hayatlarına yerleştirmeye çalışan bireyler, kendi içlerinde sürekli olarak bir sorgulama içerisinde olduklarından dolayı her hal, tavır ve davranışlarını başkalarından ödünç almış gibi yaşamaya başlamakta, her geçen gün kendi hayatlarına, değerlerine ve inançlarına yabancılaşmakta ve böylece kendi hayatlarına tutunamamaktadır.

24 Topbaş ve Doğan, Toplumsalın Yeni Agorası Olarak Sosyal Medya: Eleştirel Bir Analiz, 127

Kaynakça

- Akkaş, İbrahim. (2019). *Teknoloji Bağımlılığı*. Eğitim Yayınevi. Konya.
- Aydın, Fatih. (2017). *Teknoloji Bağımlılığının Sınıf Ortamında Yarattığı Sorunlara İlişkin Öğrenci Görüşleri*.
- Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Anabilim Dalı, Eğitim Teknolojisi Programı. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Babacan, Mehmet Emin. (2016). *Sosyal Medya Kullanım Alanları ve Bağımlılık İlişkisi*. Addicta: The Turkish Journal n Addicti- ons. 3(1).
- Bilgin, Nuri. (1994). *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, İzmir, Ege Yayıncılık.
- Çakır Özlem ve Oğuz Ebrı. (2017) *Lise Öğrencilerinin Yalnızlık Düzeyleri İle Akıllı Telefon Bağımlılığı Arasındaki İlişki*. Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. (13).
- Doğan, Hüseyin, Işıklar, Abdullah ve Eroğlu, Susran Erkan. (2008). *Ergenlerin Problemlili İnternet Kullanımının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi*. KKEFD. 18:106-124.
- Ektiricioğlu, Cihan, Arslantaş, Hülya ve Yüksel, Rüveyda. (2020). Ergenlerde Çağın Hastalığı: Teknoloji Bağımlılığı. Arşiv Kay- nak Tarama Dergisi. 29(1): 51-64.
- Fazlıoğlu, İhsan. (2016). *Kendini Aramak*. Papersense Yayınları. İstanbul.
- Göker, Göksel ve Alpman, Polat S. (2011). "Tüketim Toplumuna Sinemasal Bir Yaklaşım: Fight Clup. Atatürk İletişim Dergisi. Sayı:1.
- Göker, Göker ve Alptekin, Gökhan. (2019). Alışveriş Merkezleri, İnternet ve Tüketim Alışkanlıkları: Eskişehir Örneğinde Bir Saha Araştırması". İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt:8. Sayı:2.
- Güvenç, Bozkurt. (1993). *Türk Kimliği*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Huxley, Aldous. (2016). *Cesur Yeni Dünya*. İthaki Yayınları. İstanbul.
- İmançer, Dilek. (2003). "Çağdaş Kimliğin Yapılanma Süreci ve Televizyon", Doğu Batı (Kimlikler), Sayı 23, 233-250.
- İslamoğlu Ahmet Hamdi ve Altunışık Remzi. (2013), Tüketici Davranışları, 4. Baskı, Mayıs
- Meral, Gülşen. (2018). *Is digital addiction a reason for obesity?*. Annals of Medical Research. 25.
- Parlak Ahmet. (2005). *İnternet ve Türkiye'de İnternetin Gelişimi* (Bitirme Tezi). Elazığ. Fırat Üniversitesi.
- Postman, Neil. (2016). *Televizyon: Öldüren Eğlence*. Ayrıntı Yayınları. İstanbul.
- Ritzer, George. (2016). *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*. Ayrıntı Yayınları. İstanbul.
- Sözen, Edibe. (1991). "Sosyal Kimlik Kuramının Sosyolojik ve Sosyal Psikolojik Bir İncelemesi". Dergi Park. Sosyoloji Konfe- ransları. 23.
- Tajfel, Henri. (1982). "Social Psychology Of Intergroup Relations". Annual Review of Psychology, 33,1-39.
- Topbaş, Hasan ve Doğan, Ayhan. (2016). "Toplumsalın Yeni Agorası Olarak Sosyal Medya: Eleştirel Yaklaşım". Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi. Cilt: 4. Sayı: 1.
- Tükel, İrem. (2014). *Tüketimin Yeni Aktörleri: "Y Kuşağı"*. Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E-dergi.
- Yanıklar, Cengiz. (2010). "Tüketim Kültürü, Kapitalizm ve İnsan İhtiyaçları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Tartışma". Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt:34. Sayı 1.
- Woodward, Ian. (2013). *Maddi Kültürü Anlamak*. (Çeviri: Ferit Burak Aydar). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.

Güncel Sanatta Yemeğin Görünümleri

Özlem Örçen*

Öz: Beslenme yaşamsal faaliyetlerin devamı için gerekli olan temel ihtiyaçlardan biridir. İktidar ilişkileri ve eşitsizliklerin yol açtığı sorunların temel nedenlerinden biri olarak görülen yemek, sözkonusu ilişkilerin ve eşitsizliklerin yaşandığı, görünür olduğu gündelik hayat pratikleri içerisinde yer almakta, bu yönüyle diğer birçok disiplinin olduğu gibi sanatın da ilgi alanına girmektedir. Tarih boyunca farklı yaklaşım biçimleriyle olmakla birlikte sanatsal üretimlerde kendine yer bulan yemeğin, görsel sanatlar ve özellikle güncel sanat alanında daha fazla yer almaya başlaması XX. yy başlarında sanat anlayışlarında yaşanan ve sanatın kavramsal yönünün öne çıktığı bir dizi dönüşümle ilişkilendirilmektedir.

Bu çalışma birçok sanatçının odağına besinleri aldığı örneklerle yemeğin gündelik hayatta toplumsal yaşamla olan ilişkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Özellikle güncel sanat odaklı sanat pratiklerinin yemekle ilişkisi üzerine yapılacak olan inceleme güncel sanatın modernist sanattan farklılıklarını ve sunduğu imkânları ortaya koyarak yemeğin bu imkânlar dahilinde sözkonusu işlerde hangi bağlamlarla ele alındığını, yemeğin çok boyutlu olgu olarak tartışıldığı ilişki ağları üzerinden irdelerek ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Yemek, Sanat, Güncel Sanat, Gündelik Hayat, Tüketim.

Giriş

Yaşamın sürdürülebilirliği için gerekli olan temel ihtiyaçlar sıralamasında ilk sıralarda yer alan yemek, yalnızca fizyolojik bir ihtiyaç olmanın ötesinde siyasetten ekonomiye, sağlıktan psikolojiye; iletişim, edebiyat ve sanat vb. alanlar da dahil olmak üzere günümüzde birçok disiplinin çalışma konularına dahil olan bir alan haline gelmiştir.

Tom Standage, İnsanlığın Yeme Tarihi başlıklı çalışmasında, yemeğin tarihte iktidar ilişkilerinin yönünü tayin ederek imparatorlukların kurulmasına yardım eden, sanayileşmeye katkı sağlayan, savaşta hangi tarafın galip geleceğini belirleyen ve uygarlık gelişimini etkileyen

* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bilimleri, Doktora Programı.
İletişim: ozle.orcen@gmail.com

bir teknolojik araç olarak karın doyurmaktan çok daha fazlasını yaptığını anlatır.¹ Yiyecek, günümüze kadar devam eden erişim, muhafaza, paylaşım, dağıtım ve tüketim vd. koşulları etrafında şekillenen iktidar ilişkileri ve eşitsizliklerin yol açtığı sorunların temel nedenlerinden biri olarak görülmektedir. Söz konusu ilişkilerin ve eşitsizliklerin yaşandığı, görünür olduğu alan olarak gündelik hayat pratikleri diğer birçok disiplinin olduğu gibi sanatın da ilgi alanına girmektedir. Bir gündelik hayat pratiği olarak yemek, tarih boyunca farklı yaklaşım biçimleriyle olmakla birlikte sanatsal üretimlere de yansımıştır. Bütün sanat türlerinde mutfağa ve yiyeceklere dair referanslar bulunduğu dikkat çeken Nicola Perullo, bununla birlikte yiyeceklere en fazla yer veren sanat türünün görsel sanatlar olduğunu ve bunun rastlantı olmadığını belirtir:

Rastlantı değil: Yiyecek görüntüsü bir anlamlar evreni önerir ve çağırıştır. Antik ve Orta Çağ sanatının av, toplu yaşam ve şölen sahnelerinden modern natürmorta, enstalasyonlar ve çağdaş performanslara kadar yiyecek -çiğ ya da pişmiş- birçok rol oynar: Bir günün tanıklığı, şehvetli zevklerin ya da güçlüğün işaretleri, Eros ve Thanatos arasındaki bağların sembolleri, topluluk ritüelleri ve diğer birçok şey. Benjamin'in deyişiyle sanat yapıtının "tekniğin olanaklarıyla yeniden üretilebildiği çağda" görsel sanat eserlerinde yiyecek görüntülerinin varlığı tamamıyla patladı: Yemeğin ve mutfağın başrolde olduğu fotoğraf ve filmler artık sayılamıyor.²

Kültür endüstrilerinden yaratıcı endüstrilere evrilen bir süreçte sözkonusu patlamanın boyutlarının oldukça geniş bir ölçekte ve yalnızca film, fotoğraf gibi mecralarla sınırlı olmadığını eklemek gerek. Öte yandan yiyecekler, 18.yy'a kadar inanç ve sosyo-kültürel yaşamdan kaynağını alan Batı resminde olduğu gibi sadece görüntüleriyle değil aynı zamanda varlıkları ve bunun etrafında dönen çeşitli anlam ağlarıyla da sanatın gündemi içerisinde yer almaktadırlar. Bu dönüşümün 20.yy başlarında temsil ve anlatıya dayalı sanat anlayışının değişerek sanatın kavramsal yönünün öne çıkmaya başlamasıyla da ilişkili olduğunu söylemek mümkün. Dönemin kültürel, siyasal ve sosyal koşullarına bağlı olarak ve aynı zamanda bu etkilerin de görüldüğü, gündelik hayat içerisinde alınan sıradan bir objenin sanatsal üretimin nesnesi haline gelebildiği işlerle sanatçılar, kendi deneyimleri üzerinden eleştirel bir yaklaşım geliştirme yoluna gitmişlerdir. Geçmişte Dadacılarla başlayan bu süreç Pop Art ya da Fluxus gibi çeşitli sanatsal yaklaşımlarla devam ederek günümüze kadar devam etmiştir.

Bu çalışma görsel sanatlar alanında modernist sanattan farklı olarak güncel sanatın ne tür olanaklarla sanat yapma biçimi olarak tercih edildiği üzerinde duracak, gıdanın güncel sanat üretimlerinde hangi bağlamlar dahilinde yer aldığı sorusu sanatçıların çalışmaları üze-

1 Tom Standage, *İnsanlığın Yeme Tarihi*, çev. Gencer Çakır (İstanbul: Maya Kitap, 2020)

2 Nicola Perullo, "21. yüzyılda sanat olarak mutfak, Sanat yenir mi", çev. Demet Elkâtip, (Yemek ve Kültür Dergisi 54, (Kış 2019): 11

rinden yapılacak değerlendirmelerle ele alınmaya çalışılacaktır. Öncelikle gıdanın güncel sanatın konu edindiği meseleler arasında da yer alan tüketim, kimlik, sınıf, hafıza ile olan ilişkisine dair bir çerçeve sunulacak, ardından görsel sanatlar ve gıda ilişkisi güncel sanatta gıdanın bir çok boyutlu olgu olarak tartışıldığı ilişki ağları üzerinden irdelenecektir.

Bir Çok Boyutlu Olgu Olarak Yemek

Soyut ve somut anlamsal yönüyle çoklu bir ilişki ağı içerisinde ele alınabilecek olan yiyecek, uygarlık olarak adlandırılan büyük anlatının şekillenmesine yön veren bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Jack Goody'nin yemeğin hazırlanması, sunulması ve yenilmesinin farklı sosyo-ekonomik yapıları sahip olan toplumlarda o toplumun iletişim ve üretim ilişkileri tarafından nasıl belirlendiğini antropolojik bir bakış açısıyla ele aldığı *Yemek, Mutfak, Sınıf* (2013) başlıklı çalışması, kültürel ve sınıfsal farklılıkları etkileyen süreçleri de görünür kılmaya itibarıyla önemli veriler sunmaktadır. Öte yandan, gıdanın iktidar ilişkileri ve bunun sömürgeleştirme faaliyetleri üzerindeki etkilerini açığa çıkarırken teknolojik yeniliklerin bu faaliyetlerde nasıl araçsallaştırıldığına da dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra Goody, çalışmada yemeğin toplumsal bağlamda tabu, kurban, totem kavramları ile ilintili bir şekilde tüketim sürecinin dinsel yönleriyle değerlendirildiğine dair gelişmelere yer verirken, yemeğin kişinin üyesi olduğu topluluk içinde sosyalleşmesine yardımcı olan duyguları ve düşünceleri ortaya çıkaran toplumsal işlevine dair bilgiler de aktarmaktadır. Özellikle yemek seremonilerinin, kişinin bir özne ve topluluğun bir üyesi olarak duygu ve düşüncelerini ortaya çıkaran bir işlev görmesinin yanı sıra kurulan sistemin korunmasına ve sürdürülmesine destek olduğunu belirtmektedir.³ Yemeğin sosyal bir olgu olarak bireysel ve toplumsal kimliğin oluşumuna olan etkilerini Atsuko Ichijo ve Roland Ranta da yemeğin insanlara "kendileri ve başkaları için kim ve ne olduklarını ifade etmeleri için bir çıkış noktasıdır"⁴ olarak açıklamakta ve yemeğin ulusal kimlikleri inşa etme ve yeniden üretmedeki rolüne dikkat çekmektedirler.

Ichijo ve Ranta'ya göre yemek, bir kültür olarak yaşamlarımızı ve kimliklerimizi "şeylerin nasıl olduklarını" ve "şeyleri nasıl yaptığımız" ile şeyler hakkında nasıl konuştuğumuza dair ortak bir yapılandırma ve normalleştirme eylemi sunarak kurumsallaştırdığını; söz konusu normalleştirme yapıları ve modellerinin, toplumsal ve kültürel yemek "kuralları" olarak görülebileceğini aktarmaktadırlar. Bu kurallar, nasıl yemek yediğimizi, ne yediğimizi, ne zaman yediğimizi ve nerede yediğimizi açıklar. Böylelikle kendine has yemek kültürü aracılığıyla

3 Jack Goody, *Yemek, Mutfak, Sınıf Karşılaştırmalı Sosyoloji Çalışması*, çev. Müge Günay Güran, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2013), 25.

4 Atsuko Ichijo ve Roland Ranta, *Yemek ve Ulusal Kimlik, Gündelik Yaşamdan Küresel Siyasete*, çev. Emrullah Ataseven, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018), 13.

ulusun tanımlanıp karakterize edilmesine yardımcı olurlar.⁵ Bu süreçler aynı zamanda belli bir ideolojiyi gerektirir. Arjun Appadurai'nin Hindistan'da sömürge sonrası ortaya çıkan ulusal mutfağın inşasına etki eden faktörleri kent, kültür, sınıf, cinsiyet kategorileri üzerinden ele aldığı çalışmasında belirttiği üzere "Ulusal bir mutfağın oluşumu açık ve entegrasyona dayalı milliyetçi bir ideolojiye dayalıdır".⁶

Yemeğin kimliğin oluşumuna olan etkilerine dair bir başka değerlendirmeyi Standage yapmaktadır. "Yiyecekleri, insanları bir masa etrafında veya mecazi olarak bölgesel ya da yerel mutfak aracılığıyla bir araya getiren bir şey olarak düşünmeye alışkınız, ancak yiyecekler de bölülebilir ve ayrılabilir."⁷ diyerek yemeğin iktidar ilişkilerine bağlı olarak ortaya çıkan ayrıştırıcı yönüne dikkat çekmektedir. Standage'in antik zamanlarda yiyeceğin zenginlik demek olduğuna ve kontrolü elinde bulunduranın güce sahip olduğuna dair yaptığı değerlendirmeler yemeğin sınıfsal karakterine ilişkin de veriler sunmaktadır. Bölme ve ayırmanın cinsiyet, sınıf, ırk, din, kültür gibi kimliğin çok boyutlu yapısını tarifleyen kategoriler üzerinden olması yiyeceklerin, kimliğin kültürel inşasına olan etkilerini görünür kıldığını göstermektedir. Warren James Belasco, yemek yemenin ve yemek pişirmenin popüler kültür ürünlerindeki konumlandırılışından hareketle bazı yiyeceklerin cinsel metafor olarak kullanıldığını, yemeğin kişilerarası ve gruplararası ilişkilerde birleştirici ve ayrıştırıcı unsur olarak rol aldığını, yine bazı yiyeceklerin direniş ve isyan ifadesi olarak görüldüğüne, cinsiyet, ırk, sınıf, tür gibi kimlik kategorilerinin yiyecekler aracılığıyla simgeleştirildiğine dikkat çekmekte ve yiyeceklerin kimliklenme süreçlerindeki rolüne "İnsan kabul edilmek için yememek değil yemek gerekiyor"⁸ ifadeleriyle vurgu yapmaktadır.

Tarih boyunca yemeğin bir sosyal farklılaştırıcı, eşitsizliğin ve sınıfsal ayrımcılığın göstergesi olduğu, yemek stoklamanın doğayla olan mücadelede önemli görüldüğü, stokçu devletlerin bu yönüyle güçlü kabul edildiği bilinmektedir. Bazı yiyeceklerin onur göstergesi olarak sayılması ya da yoksul insanlar açısından arzu, eylem ya da duygulanımların sembolü olarak görülmesi yemeğin soyut değerlerine ilişkin kabuller olmaktadır.

Yemeğin sınıfsal karakterine ilişkin yönlerinden söz etmişken Bourdieu'nun (2013) kültürel beğenilerin, sembol ya da pratiklerin toplumsal ayrımları görünür kıldığı bu anlamıyla yemeğin sınıfsal bir yönü olduğuna ilişkin yaklaşımını hatırlamak yerinde olacaktır. Günümüzde erişim ve dağıtım mekanizmalarının çeşitliliği bu ayrımı azaltıyormuş gibi görünse de beğeniyi oluşturan kültürel birikimdeki farklılıklar sınıf mevzusunun devamlılığını gös-

5 Ichijo ve Ranta, *Yemek ve Ulusal Kimlik, Gündelik Yaşamdan Küresel Siyasete*, 18.

6 Arjun Appadurai, "How to Make a National Cuisine: Cookbooks in Contemporary India" *Comparative Studies in Society and History* 30(1988): 18.

7 Standage, *İnsanlığın Yeme Tarihi*, 67.

8 Warren James Belasco, "The Drama of Food: Divided Identities", *Food: the key concepts* (Oxford: Berg, 2008), 52.

termektedir. Bir diğer yönden habitusun yürüme, oturma, yemek yeme, jestler vb. açılardan bedenleşmiş sınıf olduğu ve sınıfların sadece üretim ilişkileri ile değil tüketim pratikleri içindeki konumu ile de belirlendiği yine yemek, tüketim ve sınıf arasındaki ilişkinin boyutunu göstermesi açısından önemli olmaktadır.

Yemeğin çeşitli kimlik kategorileri ile modernleşme, uluslaşma, toplumsal değişim için devlet ve iktidarlar tarafından kullanılan ideolojik bir araç olarak ele alınmasının yanı sıra bir meta olarak kitle kültürünün bir aktörü haline gelmesi endüstrileşmenin ve bu sürecin özellikle kültürel alanın gösteri, eğlence ve tüketim ekonomisi üzerinden tanımlanmaya başlamasıyla ilişkisi olduğunu belirtmek gerekir.⁹ Kitle kültürünün hâkim olduğu tüketim toplumunda “yeme-içme kültürünün postmodern dünyanın gereklerine göre yapılandırılmış gastronomi kültürü içerisinde hayat bulduğu”¹⁰ değerlendirmesi yeme içme faaliyetinin kentlerle olan ilişkisine de dikkat çekmektedir.

Yemeğin psikoloji başta olmak üzere birçok disiplinin inceleme alanına giren bir başka boyutu ise hafıza ile olan ilişkisidir. Yemeğin hafıza ile olan ilişkisi, yenilen bir yemeğin kokusunu ya da tadını hatırlamanın ötesinde hayatta kalma dürtüsü ve kolektif bilinçle olan çok boyutlu bağına işaret etmektedir.¹¹

David Sutton *Yemek, Hafıza ve Duyular: Gustemolojik Bir Yaklaşım* (2019) başlıklı çalışmasında yemeğin hafıza ve duyularla ilişkisini ritüeller üzerinden araştırırken ritüelin ve karşılıklı değiş-tokuşun önemini ortaya koymakta, aşinalığın ve yeniliğin her yemek yeme pratiğinde bir araya geldiğine dikkat çekmektedir. Yemeğin Proustcu anlamda basit bir hafıza tetikleyicisi olmadığını, hafızanın kendisinin bir duyu kapasitesi olarak düşünülebileceğini öne süren Sutton, bu düşüncenin “Batılı “beş duyu” modelinin ötesine geçmemizi sağlayacağını ve algımızı şekillendiren yeteneklerimiz hakkındaki kavrayışımızı genişleteceğini belirterek “Hafıza, algıyı şekillendirir; zira her yemek tadışımız anlık bir tecrübe olduğu gibi aynı zamanda daha önceki tattıklarımızı şimdikininki tadını anlamak, karşılaştırmak ve değerlendirmek için çağırır; tanıdıklığı, hoşluğu ya da iğrenmeyi çağırıştıran bir tecrübedir”¹² demektedir.

9 Cem Tutar ve Durmus Durukan, “Gastronomi Kültürünün İnşası ve Dönüşümünde Televizyon: Masterchef Türkiye ve The Taste Türkiye Programları Örneği”, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 40(2020): 346.

10 Tutar ve Durukan, “Gastronomi Kültürünün İnşası ve Dönüşümünde Televizyon: Masterchef Türkiye ve The Taste Türkiye Programları Örneği”, 344.

11 S.John Allen, “Yiyecekler, Yeme ve Anılar” *Obur Zihin* içinde, ed. ve çev. Erdem Gökyaran, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 150.

12 David Sutton, “Yemek, Hafıza ve Duyular: Gustemolojik Bir Yaklaşım” Sabah Ülkesi, 28 Temmuz 2019, erişim 10.10.2021, <https://www.sabahulkesi.com/2019/07/28/yemek-hafiza-ve-duyular-gustemolojik-bir-yaklasim/>

Yiyeceğin, yukarıda ilişkilendirilen konuların dışında sağlık, turizm, spor, müzik, edebiyat ve dahası olmak üzere birçok başka disiplinin de çalışma alanına giren, bu alanlarla kesişen sembolik ve maddi boyutları bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında bir sonraki bölümde görsel sanatlar ile ilişkisine değinilecek; ardından çalışma, odağına güncel sanatı alarak güncel sanatta yiyeceğin nasıl ele alındığını yukarıda yer verilen ilişki ağları üzerinden irdelemeyi deneyecektir.

Görsel Sanatlarda Yemek

Kimi tarihçiler sanat tarihini ilk insanların mağara duvarlarına çizdiği dönemlere dayandırmakta, ilk sanat eserlerini de duvardaki figürler olarak ele almaktadırlar. Bu anlamıyla yiyeceğin görsel sanatlarda yer bulmasını da aynı dönemlere dayandırabilmek mümkün. Sanatsal üretimler diğer pek çok alanda olduğu gibi içinde üretildiği dönemin sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik koşullarının etkilerini taşımaktadırlar. 18.yy'a kadar batıda daha çok kilisenin etkisi altında şekillenen sosyal ve kültürel ilişkiler, yansımasını o dönemlerde resimde de bulmaktadır. Gündelik hayat içerisindeki çeşitli ritüeller ve pratikler resmedilirken yeme-içme faaliyetleriyle birlikte çeşitli yiyecekler de söz konusu üretimlerde yerini almaktadır. Yemeğin, resimde 18.yy'dan günümüze farklı estetik ve kültürel kodlarla ortaya çıktığı görülmektedir.¹³ 16.yy başlarında Katolik Kilisesi'nin siyasete ve toplumsal yaşama yön veren baskıcı etkisine tepki olarak başlayan reform hareketlerine kadar geçen dönemde özellikle inanç odaklı resimler görülmektedir. Bunlar arasında en çok bilinen çalışmalardan biri *"The Last Supper (İsa'nın Son Yemeği)"* adlı iştir. Leonardo da Vinci (Görsel 1) tarafından yapılan bu çalışmada dinsel bir öykü anlatılmaktadır. Bir yemek masası etrafında bir konuyu konuşmak için bir araya gelen İsa ve arkadaşları resimde odağı oluşturmaktadır. Yemek masasında yer alan yiyecekler ya da bir faaliyet olarak yemeğin kendisi ana mesaj olmanın ötesinde yardımcı unsur olarak yer almaktadırlar.

13 Muzaffer Yılmaz, "18. Yüzyıldan Günümüze Batı Sanatında Yeme-İçme Kültürü" Journal of Turkish Studies, 13(2018): 1435, DOI:http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.14010

Görsel 1. Leonardo da Vinci, "The Last Supper", 1495-98

Görsel 2. Giuseppe Arcimboldo, "II. Rudolf Portrait", 1590, Skokloster Castle in Sweden.

Tuğçe Arslan beslenme ve beden arasındaki ilişkiyi görsel sanatlar üzerinden tartıştığı "Toplumsal Bedenin Sofrasında" başlıklı çalışmasında Goody'den hareketle "Son Akşam Yemeği" tablosunun dinsel bir öyküyü anlatmanın ötesinde ideolojik ve toplumsal ahlak yasalarına göre öğüt verici bir tarafı olduğunu belirtmekte ve "Da Vinci'nin birçok eserinde olduğu gibi hâlihazırda çözölemeyen şifrelerle dolu olan Son Akşam Yemeği'nin barındırdığı sembolik yerleştirmeler, toplumsal düzenin sürdürülebilirliğine yönelik şifreler barındırır.

Bu anlamda ideal davranış biçimlerini düzene olan sadakatle, aynı düzeni sekteye uğratacak davranışysa ihanetle vurgulayarak görselleştirir” demektedir.¹⁴

Reform hareketleri ile birlikte kilisenin ve dinin toplumsal hayat üzerindeki etkileri azalmakla birlikte sanat üretimi sanatçının iktidar sahibi olanlar tarafından desteklenmesiyle mümkün olabilmektedir.¹⁵ Dolayısıyla sanatçı gücü temsil eden işler üretmeye devam etmiştir. Giuseppe Arcimboldo *Il. Rudolf Portrai* başlıklı işinde (görsel 2), Kral II.Rudolf’u mevsimler tanrısı Vertumnus olarak görselleştirmiş ve bu anlamıyla en çok bilinen işlerden birini üretmiştir. Bir diğer görselde ise (görsel 3) Thomas Stewart, İngiltere Kralı II. Charles’ı ve dizleri üzerinde çokerek krala ananas uzatan bahçıvan John Rose’u resmetmiştir. Resmin görünenin dışında sembolik anlamları olduğunu söyleyen Standage, o dönemlerde Batı Karayipler’den Avrupa ülkelerine sağ salım ulaşma konusunda epey zorlu bir meyve olan ananas ile ilgili olarak şunları anlatır:

Burada ananas pahalı ve nadir olduğu için krala sunulan, kral tarafından tüketilen bir meyve olmaktan ziyade; İngiltere’nin denizcilikte, deniz ticaretinde yükselişi ve hatta Karayipler’de kurduğu hakimiyetin nişanesidir. Kral II. Charles 1660’lı yıllarda Denizcilik Yasalarını hayata geçirir, yabancı gemilerin İngiliz kolonileriyle ticaretini yasaklar, böylece de “bakalım yiyebilecek misiniz bundan sonra bu ananası” diye tüm dünyaya vaziyeti duyurmuş olur. Öte yandan bu dönemde ananas yetiştirmeyi kafasına koyan İngilizler ham halde gelen ananasları olgunlaştırmak için epey çaba sarfetmişler.¹⁶

Standage’ın dikkat çektiği üzere iktidar ilişkileri bir yiyecek özelinde simgeleşirken aynı zamanda İngilizlerin ananasları olgunlaştırma örneğinde olduğu gibi, yiyecekler dolayısıyla geliştirilen çeşitli teknikler ve paralel olarak oluşturulan ilişki ağları uygarlığın gelişimine de etki etmektedir. Öte yandan sözü edilen sembolik anlatım, dönemin sanat yönelimlerine dair de veriler sunmaktadır. İçinde bulunulan dönemin sosyal, siyasal ve kültürel atmosferi sanatsal eğilimlere de yön vermektedir. Fransız Devrimi(1789) ile ivme alan ve kapitalizmle birlikte batılılaşma/modernleşme hareketine dönüşen aydınlanma, romantizmle başlayan ardından realizm, empresyonizm, kübizm, fütürizm vb. ile devam eden ve bu çalışmanın bir sonraki aşamasında yer verilecek olan güncel sanatın ortaya çıkışını öncüleyen ve sanat akımı olarak nitelenen çeşitli sanat hareketlerinin ortaya çıkmasına etki etmiştir.

Bu sanat akımlarında yemek sanatın başat konularından biri olarak karşımıza çıkar. Yemek ve yemek yeme bazen insanların sosyalleşmek için geldikleri bir yeme/içme mekânı, bazen sosyal statülerinin ve tüketim alışkanlıklarının göstergesi olarak, bazen

14 Tuğçe Arslan, “*Toplumsal Bedenin Sofrasında*”, K24, 1 Şubat 2018, erişim 12.10.2021. <https://t24.com.tr/k24/yazi/beden-yemek-plastik-sanatlar,1577>

15 Günümüzde de süregiden sanat ve sanatçının bağımsızlığı ile ilgili tartışmalar tarihsel olarak kaynağını bu tür bir ilişkilene biçiminden almaktadır denilebilir.

16 Standage, *İnsanlığın Yeme Tarihi*, 140.

dönemin siyasal yansıması olarak bazen de sadece dönemin sanat akımlarının biçim kaygılarını göstermek için resmettikleri gündelik hayatın içinden seçilmiş bir obje veya eylem olarak karşımıza çıkar.¹⁷

Görsel 3. Thomas Stewart (1766 – c.1801), The Royal Gardener, presenting a Pineapple to King Charles II

Görsel 4. Vincent Van Gogh, Potato

17 Menekşe Samancı Aydın, "Sanat İçin Yemek, Yemek İçin Sanat" (Sanatta Yeterlik Tezi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Resim Anasanat Dalı, Hacettepe Üniversitesi, 2019), 8.

Örneğin Van Gogh'un *Potato Eaters* başlıklı çalışması (görsel 4) sanayi devrimi sonrası kit-
lelerin kentlere yığıldığı, işçi sınıfının ortaya çıktığı bir dönemde sanatın toplumun gerçek-
lerini anlatması gerektiğini savunan realizme örnek gösterilen çalışmalardan biridir. Kent
kültürünü belirleyen faktörlerden biri olarak kafelerin ortaya çıkışıyla birlikte dönüşen top-
lumsal ilişkiler aynı zamanda yemeğin sınıfsal ve hiyerarşik yapısını görünür kılmaktadır. Van
Gogh'un alt kültürden bir aileyi resmettiği çalışması böylesi bir ilişkiyi açığa çıkarmaktadır
denilebilir. Bu noktada Goody'nin yemeğin ve mutfağın sınıfsal bir karakteri olduğuna dair
değerlendirmelerini hatırlamak yerinde olacaktır.¹⁸ George Flegel'in (Görsel 5) çalışması ise
daha erken tarihli bir çalışma olmakla birlikte kent yaşamında görünür olmaya başlayan
eşitsizliklerden farklı olarak insanın güce ve zenginliğe sahip olma arzusunu anlatmaktadır.
Arslan, bu çalışmaya dair şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Papağan masadaki tüm eşyaların ve yiyeceklerin nadir ve zor bulunur olmasını âdeta
ikiye katlayarak masa sahibinin satın alma ve tüketim gücüne baskın bir vurgu yapar.
Birbirinden farklı nesnelerin temsil ettiği maddî güç, bu gücün sürekliliğine dair hiçbir
zaman güven vermez. Tüketim gücünün etrafındaki belirsizlik ve endişe ortamında,
natürmort temsil, izleyicisine tarihsel olarak belirsiz ve istikrarsız olan maddî kültürü-
nün, düzenlenmiş ve istikrarlı görünebileceği görüntüler sunar. Bu bağlamda yitimine
dair tedirginlik yaratan tüketim gücü, natürmort temsile hapsedilmeye çalışılır.¹⁹

Görsel 5. Georg Flegel, Still life with parrot, 1630

18 Goody, *Yemek, Mutfak, Sınıf Karşılaştırmalı Sosyoloji Çalışması*.

19 Arslan, *Toplumsal Bedenin Sofrasında*.

Yiyeceğin toplumsal iktidar ilişkilerinin çeşitli yönlerini görünür kıldığı yukarıdaki sınırlı örneklerin dışında çeşitli sanat yapma biçimleri üzerinden yemek sanatın konusu haline gelmeye devam etmiştir. XX.yy'ın başlarında yaşanan sosyal ve siyasal gelişmelerle modernizmin yaşadığı krizler, ardından görülen yeni toplumsal hareketler, postmodernizm gibi önemli süreçler sanatçıları ve sanat yapma biçimlerini etkilemiştir. Bu çalışmada yer verilecek olan güncel sanatın ortaya çıkış koşulları bu nedenle bu süreçlerle birlikte ele alınacaktır.

Postmodernizm ve Güncel Sanat

Yirminci yüzyıl birçok toplumsal gelişme, değişme ve kırılmaların, hayatın her alanına olduğu gibi sanata da yoğun olarak yansıdığı, modern sanatın yaygın ve hızlı gelişiminin yanısıra eleştirisinin de ortaya çıktığı bir dönem olarak görünmektedir.

Genel anlamıyla modernizm, aklın başat rol oynadığı, tarihsel ve toplumsal ilerleme fikrine bağlı, aydınlanmacı bir anlayışı ifade etmektedir. Modernizm ile akıl ve bilim yoluyla doğaya ve toplumsal yapıya şekil verilebileceği fikri benimsenmiş ve bu yolda örgütlenmesi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak modern idealdeki ilerleme fikri gerçek hayatta dünyanın her yerinde karşılığını bulamamış, modernizme hakikatten koptuğu ve dayatıldığı toplumlarda olumsuz sonuçlara yol açtığı eleştirileri yapılmıştır. Toplumbilimde büyük anlatıların, sanatta yüce kavramının eleştiriye tabi tutulduğu bu söylemler toplamı postmodernizm olarak adlandırılmakta ve kaynağı kapitalizmin geçirdiği dönüşümlere dayandırılmaktadır.

Kapitalizmin yetmişli yıllarda ortaya çıkan bunalımını aşmaya yönelik başlatılan yeniden yapılanma süreci, çok yönlü, hızlı, kapsamlı ve dünya ölçeğinde derin etkileri olan değişimlere neden olmuştur. Tüm bu süreçlerin sanattan felsefeye, bilime kadar uzanan alanlarda yeni ve etkin söylemlere kaynaklık ettiği, 1980'li ve 1990'lı yıllarda hemen hemen her alanda entelektüel ve kültürel çevrelerin birincil tartışma alanı olduğu görülmektedir. Bir dizi ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümün kesişim noktasında ortaya çıktığı ileri sürülen postmodernizm ile ilgili olarak Ahu Antmen, Lyotard'a dayanarak modern çağın meşrulaştırıcı büyük anlatılarının ve ilerlemeci modernist inancın sonunun geldiğini ileri sürerek bunun sanatsal modernizmin sonuna da işaret ettiğine dikkat çekmektedir.²⁰

Modern sanatın bittiği, yerini postmodern sanat ve estetiğin aldığı vb. konular yoğun bir şekilde tartışılmış, bazı çevrelerin düşünsel kökenlerini Nietzsche ve Heidegger'den alan postmodern yaklaşımları benimseyerek Derrida, Rorty, Baudrillard, Lyotard, Foucault gibi çağdaş postmodernler düşünürlerden etkilendikleri görülmektedir. Postmodernizm tek başına bir kuram ya da kuramlar bütünü olarak tanımlanamamaktadır, farklı eğilim ve yak-

20 Ahu Antmen, 20. Yüzyıl Sanatında Akımlar (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2016), 275.

laşımaların yer aldığı, sınırları belirsiz bir alan olarak nitelenmektedir. Bununla birlikte belirgin ve ortak nokta araçsal aklın ve aydınlanma felsefesine dayalı bilgi ya da bilgi edinme sisteminin eleştirilmesidir. Postmodernizm, toplumbilim kuramlarını ve kuram anlayışlarını köklü bir eleştiriye tabi tutarken yoğun bir etki yaratmasının yanısıra olumsuz tepkilerle de karşılaşmıştır.²¹

Postmodernizmin doğuşunu 1968 Paris'teki öğrenci olaylarına dayandıranlar -ki o dönemde Derrida ve Foucault bu hareketlere yardımcı metinler geliştirmişlerdir- yanında bazı akademik çevreler Jean-François Lyotard'ın (1979) "Postmodern Durum" u yayınlamasını başlangıç olarak kabul etmektedirler. Postmodern sanat yaklaşımını benimseyenler bilginin, örneğin estetiğin etikten farklı disiplinlere ayrılmasına ilişkin estetik yaklaşımları, sanatın ve estetiğin diğer alanlardan ve deneyim türlerinden ayrılmasını vb. reddetmektedirler. Sanat artık güzel, temsili, gerçekçi olmak veya bir konu anlatmak, sanatçı dokunuşu sahibi olmak zorunda değildir.²²

Temsil ve anlatıya dayalı sanat anlayışının değişerek sanatın kavramsal yönünün öne çıkmaya başlamasında önemli iki yönelim belirleyici olmaktadır. İlkinde Picasso'nun temsil ettiği kübizm ile resim sanatında temsil ve anlatıdan uzaklaşarak zihinsel ve soyut bir kapı aralanmış, ikinci yönelimde ise Duchamp'ın ve Dadaist arkadaşlarının temsil ettiği daha radikal bir yaklaşım belirleyici olmuştur. Resim sanatının araçları olan boya, tuval, konu ve biçimi tümüyle terk edip, sanat kavramı ve algısını nerdeyse tamamıyla değiştirerek sanatı hayata dâhil etmeye çalışmışlardır. Picasso'nun takipçileri ise resme bilişsel ve entelektüel bir boyut katarak onu güncellemişlerdir.²³ Henüz soğuk savaşın sürdüğü 1950'li yılların ortalarında modern sanatın merkezi haline gelen ve soyut sanatın zirvede olduğu Amerika'da Robert Rauschenberg, Jasper Johns, Larry Rivers gibi sanatçılar, İngiltere'de Richard Hamilton, Peter Blake gibi sanatçılar soyut resme eleştirel bakışlar yöneltmişlerdir.²⁴ Pop art, yeni gerçekçilik, minimalizm, fluxus, artepovera, feminist sanat ile giderek çeşitlenen 1960 ve 1970'lerden sonra John Baldessari, Robert Barry, MelBochner, Douglass Huebler, Tom Marioni, Bruce Nauman, Dennis Oppenheim, Joseph Kosuth, Joseph Beuys, Haans Hacke'nin temsil ettiği kavramsal sanat ile sanat ortamında büyük bir dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. Sanatta nesneye olan gereksinim tartışılırken düşünce, sanat pratiğinde ön plana geçmeye başlamış, yapıtın maddi varlığı ve biçimi etkisini büyük ölçüde yitirmiştir. Sol Lewitt'in 1967 yılında yazdığı "Kavramsal Sanat Üzerine Paragraflar" başlıklı makalesinden

21 Gencay Şeylan, *Postmodernizm* (Ankara: İmge Kitabevi, 200), 27-29, 34.

22 Terry Barret, *Neden Bu Sanat? Çağdaş Sanatta Estetik ve Eleştiri*, çev. Esra Ermet, (İstanbul: Hayalperest Yayınevi, 2015), 261-262.

23 Nusret Polat, *Sınırları Aşındırmak, Modernizm ve Çağdaş Sanat Üzerine* (İstanbul: Belge Yayınları, 2017), 151.

24 Nusret Polat, *Sınırları Aşındırmak, Modernizm ve Çağdaş Sanat Üzerine*, 157.

sonra performans, happening, enstalasyon, arazi sanatı gibi farklı yeni yönelimler “Kavramsal Sanat” başlığı altında toplanmıştır. Kavramsal sanatta izleyici estetikten önce zihinsel bir algılama sürecine çağrılarak, geleneksel anlamda sanat nesnesinin biricik, kalıcı ve maddi değer oluşturan metasal yönüne tepki gösterilmektedir. Bu biricik sanat nesnesini dışlayarak yerine düşünceyi koyan kavramsal sanatçılar fotoğraf, harita, taslak, video gibi çok çeşitli araçlarla biçimsel anlamda da bir devrim gerçekleştirmişlerdir.²⁵

1970’lerden sonra ise yeni dışavurumculuk dalgası ile resme tekrar bir ilgi ve dönüş söz konusu olmuştur. Modernist ve kavramsal sanatın dışladığı birçok geleneksel sanatsal unsur yeniden sahiplenilmeye başlanmış, bu sanatçıların çalışmalarında ulusal, kültürel kimlikler zaman zaman belirgin bir şekilde öne çıkarken, sanatçılar bireyselliklerini ve öznelliklerini de vurgulamışlardır. 1980’lerden sonra küreselleşmenin her alanda görülen etkileri ile birlikte sanatta da postmodernizm eksenli yeni kavramsal sanat anlayışı yaygınlık kazanmaktadır. Bu anlayışa dayalı sanat, sanatsal nesneden çok toplumsal anlama odaklanan, cinsiyet ve ırk ayrımcılığı, medya, sanat kurumları ile hiyerarşik yapılara yönelik eleştirel yaklaşımlar ve pratikler üreten bir anlayışı temsil etmiştir.²⁶ Böyle bir anlayışın gelişmesinin toplumsal arka planında söz konusu dönemde giderek artan çokkültürcülük politikalarının da etkisi olduğunu söylemek mümkün. Çoğulcu bir anlayışı eksen alan, batı-merkezciliği eleştiren yeni sanat anlayışı “contemporary art” olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırmayla güncel sanat ve çağdaş sanat aynı yönelimi ifade etmekle birlikte Türkiye’de, isimlendirme konusunda genel bir uzlaşa sağlanmamıştır. Bu çalışmada güncel sanat ve çağdaş sanat terimleri ile aynı içeriği ifade edecek şekilde kullanılmaktadır. Güncel sanatın, genel olarak onu önceleyen pratikler, yaklaşımlar ve üretimler daha eskiye gitmekle beraber, ortaya çıkış yılları olarak soğuk savaş ertesi yani 1990’lar gösterilmektedir.²⁷

Türkiye’de ise sanatın kavramsal yönünün ve onun ifade araçlarının kullanımı 1980’lerde görünürlük kazanarak 90’larda kabul görmeye başlamış ve 2000’lerde yaygın hale gelmiştir. Öncesinde 60’ların ikinci yarısı ve 70’lerde bazı sanatçıların kavramsal sanata yönelerek var olan yaygın anlayışın dışına çıktıkları görülmektedir.²⁸ Yüksel Arslan, Altan Gürman, Sarkis, Füsün Onur, Cengiz Çelik, Nil Yalter, Sanat Tanıtım Topluluğu üyeleri Serhat Kiraz, Şükrü Ay-san, Ahmet Öktem ve Avni Yamaner gibi isimler bu dönemlerde kavramsal yaklaşımlarıyla Türkiye’de güncel sanatın öncü isimleri olarak görülmektedirler.

25 Antmen, *20.Yüzyıl Sanatında Akımlar*, 193.

26 Antmen, *20.Yüzyıl Sanatında Akımlar*, 263.

27 John Rajchman, “Çağdaş: Yeni Bir Fikir mi?” Çağdaş Sanat Nedir? Modernlik Sonrasında Sanat içinde, ed. Ali Artun, Nursu Örgü, çev. Özge Çelik, Elçin Gen, Suna Kılıç, Kemal İz, vd., (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 26.

28 Polat, *Sınırları Aşındırmak, Modernizm ve Çağdaş Sanat Üzerine*, 199.

1980 itibariyle başlayan “Yeni Eğilimler Sergileri”, “Günümüz Sanatçıları İstanbul Sergileri”, “Öncü Türk Sanatından Bir Kesit”, “A, B, C, D Sergileri”, “İstanbul Bienali” ile çağdaş sanat ortamı ivme almakta, İstanbul bienallerinin devamı ile değişim ve dönüşümü hızlanmakta ve 90’lar ile güncel/çağdaş sanat meşruiyet kazanmaktadır. Doksanlı yıllarda Kutluğ Ataman, Halil Altındere, Hale Tenger, Ali Kazmacı gibi sanatçılar uluslararası alanda tanınır olmaya başlamıştır.²⁹ 2000’ler itibariyle Türkiye’de güncel sanat pratiklerinin sanatın kurumsallaşmasıyla paralel olarak arttığı görülmektedir.

Genel olarak dünyada ve Türkiye sanat ortamında da ele alınan cinsiyet, kimlik, çokkültürlülük, postkolonyalizm, melezlik, ekolojik tahribat, merkez-periferi vb. konuları ve eleştirileri sanatta yeni bir alan açmıştır denilebilir.

Güncel Sanatta Yemek

Sanat yapma biçimini ve sanatın nesnesini yenilikçi bir yöntemle değiştiren güncel sanatın, çoklu araç kullanımı ile üretim olanakları artırma potansiyeli taşıması sanatçıların bu sanata eğilimini artırmaktadır.

Yemeğin güncel sanat üretimlerinde nasıl yer aldığına ilişkin örneklerle geçmeden önce yiyeceklerin çeşitli yaratıcı süreçlere dahil edilmesi sonucunda ortaya çıkan çalışmalardan bazılarına yer vermek yiyeceğin hem bir endüstri olarak hem de tüketim kültürünün metası olarak nasıl konumlandırıldığını görünür kılmaya yardımcı olacaktır. “Food art” olarak adlandırılan ve hem göze hem de damağa hitap eden bir yeni alanın son yıllarda yaygınlaştığı görülmektedir. Eserlerinde yemekten ilham alan sanatçıların yanı sıra, bu akıma yaratıcı şef ve hatta baristaların da öncü olduğu dikkat çekmektedir. Özgün fikir, yetenek ve estetiğin bir arada görüldüğü üretimler arasında sanat projesi olarak açılan lokantalar, yemeklerin fuarlarda, galerilerde hazırlandığı ve servis edildiği performanslar, çikolata ve peynir gibi yenilebilir materyallerden özenle hazırlanmış heykeller bulunmaktadır.³⁰ Söz konusu işler arasında Gordon Matta Clark’ın kurduğu FOOD isimli restoran, Rirkrit Tiravanija’nın bir galeriyi mutfağa çevirdiği performanslar gibi işler de mevcut.

Güney Koreli barista Lee Kang-bin’in, ressam Edward Munch’un “Çığlık” tablosunu kahve kreması üzerine besin boyaları kullanarak çizdiği çalışma “Food Art”ın örneklerinden biri olarak görülmektedir. (Görsel 6) Bu ve benzeri çalışmalar yiyeceklerin tüketim kültürünün bir aktörü olarak yaratıcı endüstrilerin önemli bir unsuru haline nasıl geldiğini göstermektedir.

29 Polat, *Sınırları Aşındırmak, Modernizm ve Çağdaş Sanat Üzerine*, 212-213.

30 Deniz Çağlar, “Yemek İçin Sanat, Sanat İçin Yemek”, Habertürk, 1 Nisan 2018, erişim 12.10.2021, <https://www.haberturk.com/yazarlar/denizcaglar/1899543-sanat-icin-yemek-yemek-icin-sanat>

Görsel 6. Lee Kang-bin, Latte Art

Öte yandan yiyeceklerin tüketim kültürünün temel aktörlerinden biri haline geldiğini ele alan çalışmalar çok daha önce yapılmaktaydı. Andy Warhol'un öncülüğünü yaptığı "pop art", kitle kültürü ve tüketim ilişkisini ortaya çıkaran işlerle 1960'lardan günümüze etkisini sürdüren bir akım olmuştur. Aynı zamanda "fast food" içeren işlerle yiyecekler en fazla yer veren bir akım olarak değerlendirilmektedir. "Dadacıların hazır nesnelerden faydalanmaları gibi Pop Artçılar da hazır imgelerden yararlanmışlardır. Bu hazır imgeler ise dönemin tüketim kültürünün ikonları haline gelen Coca Cola şişeleri, hamburger formları, reklam yıldızı nesne ve figürler, çizgi romanlar gibi günlük nesne ve imgelerden oluşmuştur.³¹ Warhol'un "Campbell's Soup Cans" işi (görsel 7) bu anlamıyla en çok bilinen pop art çalışmalarından biridir. Bir diğer açıdan Amerika'nın pazarlama stratejileri ile tüm dünyaya sattığı, Amerikan beslenme kültürüyle özdeşleşen bu ürünler yemek aracılığıyla kimliklenme sürecinin ulusallaşma boyutuna ve ulusal imajın nasıl yaygınlaştırıldığını örneklemektedir. "Yemek aracılığıyla ulusların banal yeniden üretimi" neredeyse her yerde mevcuttur; yiyecekler ulusal ürünün reklamını yapmak veya markalaşma amacıyla yürütülen kampanyaların bir parçası olarak etiketlenip duyurulmaktadır, ulusal markaları satma veya ürünü ulusla ilişkilendirme ulusal aidiyet kültürünü sürdürmeye yardımcı olur.³²

31 Aydın, "Sanat İçin Yemek, Yemek İçin Sanat", 18

32 Ichijo ve Ranta, *Yemek ve Ulusal Kimlik, Gündelik Yaşamdan Küresel Siyasete*, 91.

Bir diğer sanat akımı olarak görülen "Eat Art" ise sanatçı Daniel Spoerri tarafından isimlendirilen ve onunla birlikte bazı sanatçıların kimi zaman yenilen kimi zaman yenilmeyen yiyecekler üreterek bunları sanat pratiklerinde kullanmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Yenilebilir olan nediri, yemek hazırlama ve tüketme biçimlerini sorgulayan işler yapmışlardır.³³

Görsel 7. Andy Warhol, "Campbell's Soup Cans", 1962

Görsel 8. Daniel Spoerri, "Poubelle (Palindromic Dinner)", 1961

33 Füsün Kavrakoğlu, "Çağdaş Sanata Varış 108|Eat Art", Kavrakoğlu Füsün, 16 Aralık 2014, erişim tarihi: 10.10.2021, <https://kavrakoglu.com/cagdas-sanata-varis-108-eat-art/>

Yakın Zamanlı Örnekler

Deniz Güvensoy ve Deniz Beşer’in 2017’de küratörlüğünü birlikte yaptıkları ve Viyana’da işletmeciliğini Türklerin yaptığı bir restoranda gerçekleştirilen “Kunst Kebab”, yemek ve güncel sanat ilişkisine odaklanan disiplinlerarası bir sergi olma özelliği taşımaktadır. Yemek kavramını “yemek yeme eyleminin bir protesto/direnış formuna dönüşmesi, tüketim kültürü ve kapitalizm ile ilişkisi, yemek ve turizm/yerel/kültürel kimlik arasındaki ilişki, yemek teşhirciliği, yemek ve sosyal medya, bir toplumsal statü aracı olarak yemek, yemeğin göçebeliği, yemek ve emek ilişkisi, yaratıcı bir eylem olarak yemek pişirmek, yemek, sağlık ve beden politikaları, yemek ve misafirperverlik, ilişkisellik ve toplumsal mekânı yaratmada yemeğin rolü, yemek ve gelenek/inanışlar, yemek ve etik” olarak geniş bir ölçekte ele alan küratörler katılımcı sanatçıların ürettikleri işleri de buna göre değerlendirmektedirler.³⁴

Yemeğin kültürel, toplumsal, siyasal alanlarla ilişkisi üzerine olan sergide video gösterimleri, fotoğraf, enstalasyonun yanı sıra performanslar da gerçekleştirilmiştir (Görsel 8).

Görsel 8. Deniz Beşer, Kunst Kebab, 2017

Menekşe Samancı Aydın, “Sanat İçin Yemek, Yemek İçin Sanat (2019)” başlıklı doktora tezinde yemek ve sanat ilişkisini sanat tarihinden örnekler üzerinden incelerken çalışmasında kendi işlerine de yer vermiştir. Malzemesini çocukluğundan yola çıkarak pişirdiği çöreklerin oluşturduğu işlerinde çeşitli toplumsal konuları irdelemektedir. Bu işlerden biri olan *Life Waste (Hayat Atığı)* Aydın’ın 2018 yılında ürettiği bir iş olarak odağına Akdeniz’i botla geçmek isterken boğulan mültecileri almaktadır. Medyada boğularak hayatlarını yitiren

34 Burcu Dimili, “Çağdaş Sanat ve Yemek İlişkisine Farklı Bir Bakış: Kunst Kebab”, Artfulliving, 5 Aralık 2017, erişim tarihi:12.10.2021, <https://www.artfulliving.com.tr/sanat/cagdas-sanat-ve-yemek-iliskisine-farkli-bir-bakis-kunst-kebab-i-14183>

mültecilerin giydiği can yeleklerinin strafordan yapıldığı ve ayrıca bu yeleklerin kaçak bir imalathanede yine kaçak olarak çalıştırılan başka mültecilere yaptırıldığına dair haberlerin yer almasının ardından gerçekleştirdiği sözkonusu iş, üç adet pişmiş çörekten oluşmaktadır (Görsel 9). Çöreklerden yaptığı can yeleklerinden birini bir kova suyun içine koyan Aydın, bu çalışmasıyla ilgili şunları aktarmaktadır: “Başlangıçta suda batmayan can yelekleri -çörekler- zamanla suyun içinde dağıldı ve çörek atıklarına dönüştü. Tıpkı denizlerde balıklara yem olan hayat atıkları gibi.”³⁵ Mültecilerin hayat mücadelesini metaforik olarak çörekler üzerinden anlatma yolunda giden Aydın, “*Medusa’ dan/ya Kaçış*” başlıklı işini ise Malta’da karşılaştığı ırkçı söylemler üzerine yaptığını belirtmektedir (Görsel 10):

Malta’daki elit sınıf, denizlerindeki balıkların tatlarının artık değiştiğinden ve kötüleştiğinden şikayetçiydi. Bu değişimi de Malta denizlerindeki balıkların, yine bu denizlerde ölen mültecileri yedikleri için tatlarının bu kadar kötüleşmesine bağlıyorlardı. Ben de bu kan dondurucu ultra-ırkçı söylemi sergi metnine koyup işe dönüştürüp Malta’da sergiledim. Bu iş hem sanat tarihsel hem de mitolojik göndermeleri olan bir çalışmaydı. Bu çalışma çörekten yapılmış farklı ebatlarda teknelerden oluşmaktaydı. Sanat tarihsel göndermesi, Théodore Géricault’ın Medusa’nın Salı isimli çalışmasıdır. Medusa’nın Salı isimli çalışmada denizde derme çatma bir salın üzerinde mahsur kalan ve sonları felaketle biten –ve çoğunlukla birbirlerini yiyerek hayatta kalmaya çalışmış insanların dramının resmiydi. İşin ikinci göndermesi ise mitolojideki Medusa’ya yapılmıştır. O Medusa ki en gerçek ötekidir, onun gözlerine bakan taş kesilir.³⁶

Görsel 9. Menekşe Samancı Aydın, Hayat Atığı/Life Waste, 2018

35 Aydın, “Sanat İçin Yemek, Yemek İçin Sanat”, 62

36 Aydın, “Sanat İçin Yemek, Yemek İçin Sanat”, 64

Görsel 10. Menekşe Samancı Aydın "Medusa" dan/ya Kaçış, 2018

Aydın'ın çocukluk anılarından yola çıkarak yenilebilir çörekler üzerinden yaptığı bu işler mültecilerin maruz bırakıldıkları yaşam koşullarını ve nefret söylemini eleştirel bir biçimde ele alırken aynı zamanda gıdanın kişisel, toplumsal hafıza ve duygularla ilişkisine de dikkat çekmektedir. Allen'in şu tespiti bu durumu açıklar niteliktedir: "Hatırladığımız yemeğin tadı, kokusu ve dokusunun yemeğin tüketildiği zaman ve mekanla ilişkilidir"³⁷

Sonuç

Canlıların yaşamsal faaliyetlerinin devamı için gerekli olan yiyecek insanlar için üretimden tüketime kadar olan süreçte çok çeşitli boyutlarıyla hayatın her alanını etkileyen bir uğraşı olagelmıştır. Günümüzde fiziksel olarak doyma ihtiyacının ötesinde çeşitli manevi gereksinimlerin de giderilme aracı haline gelen yemek sosyal, siyasal, kültürel, iktisadi bir olgu olarak sanat tarihinin de konusu haline gelmiştir.

Bu çalışma yemek ve sanat ilişkisini, sanatı kavramsal bir süreç olarak ele alan ve sanat yapma biçimlerine çeşitli araçlarla yaratıcı olanaklar kazandıran güncel sanat üzerinden ele alarak yemeğin hangi bağlamlarla söz konusu sanat yapma pratiklerinde yer bulduğunu ele almaya çalışmıştır. Bu sınırlı çabayla, yiyeceğin gündelik hayatın bir nesnesi olarak sanat alanına konu olurken çeşitli sana akımlarının yaklaşımlarına bağlı olarak toplumsal iktidar ilişkilerinin görünürlüğü sağlanmaya çalışıldığı söylenebilir. Güncel sanatın hem ortaya çıktığı dönemin konjoktürel yapısı hem de modernist sanatın kurallarını reddeden bir sanat pratiği olarak her türlü aracı sanatın konusu ve yöntemi haline getirilebilmesi, güncel sanat pratiklerinde yer alan yiyeceklerin işin konusu olmasının ötesinde üretilen işin formuna da bürünerek sanat izleyicilerini etkileyen bir iletişim aracına dönüştüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

37 Allen, "Yiyecekler, Yeme ve Anılar", 151

Kaynakça

- Akay, Ali, *Türkiye’de Dün-Bugün Dönüşümleri, Modern Sanatın Türkiye’de Gelişim Çizgileri*, ed. Gülsen Bal, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.
- Allen, S.John, “Yiyecekler, Yeme ve Anılar” *Obur Zihin* içinde, ed. ve çev. Erdem Gökyaran, 146 - 180, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Antmen, Ahu, *20.Yüzyıl Sanatında Akımlar*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2016.
- Appadurai, Arjun. “How to Make a National Cuisine: Cookbooks in Contemporary India.” *Comparative Studies in Society and History* 30(1988): 3-24. doi:10.1017/S0010417500015024.
- Arslan, Tuğçe, “Toplumsal Bedenin Sofrasında”, K24 Kitap Kültür Kritik, 1 Şubat 2018, erişim 12.10.2021, <https://t24.com.tr/k24/yazi/beden-yemek-plastik-sanatlar,1577>
- Aydın, Samancı Menekşe, “*Sanat İçin Yemek, Yemek İçin Sanat*” Sanatta Yeterlik Tezi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Resim Anasanat Dalı, Hacettepe Üniversitesi, 2019.
- Barrett, Terry, *Neden Bu Sanat? Çağdaş Sanatta Estetik ve Eleştiri*, çev. Esra Ermet, İstanbul: Hayalperest Yayınevi, 2015.
- Belasco, Warren James, “*The Drama of Food: Divided Identities*”, *Food: The key concepts*, Oxford: Berg, 2008, 35-54.
- Çağlar, Deniz, “Yemek İçin Sanat, Sanat İçin Yemek”, Habertürk, 1 Nisan 2018, son erişim tarihi 12.10.2021, <https://www.haberturk.com/yazarlar/denizcaglar/1899543-sanat-icin-yemek-yemek-icin-sanat>
- Dimili, Burcu, “Çağdaş Sanat ve Yemek İlişkisine Farklı Bir Bakış: Kunst Kebab”, Artfulliving, 5 Aralık 2017, erişim tarihi:12.10.2021, <https://www.artfulliving.com.tr/sanat/cagdas-sanat-ve-yemek-iliskisine-farkli-bir-bakis-kunst-kebab-i-14183>
- Goody, Jack, *Yemek, Mutfak, Sınıf Karşılaştırmalı Sosyoloji Çalışması*, çev. Müge Günay Güran, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2013.
- Ichijo, Atsuko ve Roland Ranta, *Yemek ve Ulusal Kimlik, Gündelik Yaşamdan Küresel Siyasete* çev. Emrullah Ataseven, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.
- Kavrakoğlu, Füsün, “Çağdaş Sanata Varış 108|Eat Art”, Kavrakoğlu Füsün, 16 Aralık 2014, erişim tarihi 10.10.2021, <https://kavrakoglu.com/cagdas-sanata-varis-108-eat-art/>
- Perullo, Nicola, “21. yüzyılda sanat olarak mutfak, Sanat yenir mi”, çev. Demet Elkâtip, *Yemek ve Kültür Dergisi*, 54 (Kış 2019), 10-15.
- Polat, Nusret, *Sınırları Aşındırmak, Modernizm ve Çağdaş Sanat Üzerine*, İstanbul: Belge Yayınları, 2017.
- Rajchman, John, “Çağdaş: Yeni Bir Fikir mi?” *Çağdaş Sanat Nedir? Modernlik Sonrasında Sanat* içinde, ed. Ali Artun, Nursu Örgü, çev. Özge Çelik, Elçin Gen, Suna Kılıç, Kemal İz, vd., İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, 19- 40.
- Rancière, Jacques, *Estetiğin Huzursuzluğu, Sanat Rejimi ve Politika*, çev. Aziz Ufuk Kılıç, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Standage, Tom, *İnsanlığın Yeme Tarihi*, çev. Gencer Çakır, İstanbul: Maya Kitap, 2020.
- Sutton, David, “Yemek, Hafıza ve Duyular: Gustemolojik Bir Yaklaşım” *Sabah Ülkesi*, 28 Temmuz 2019, erişim 10.10.2021, <https://www.sabahulkesi.com/2019/07/28/yemek-hafiza-ve-duyular-gustemolojik-bir-yaklasim/>
- Şaylan, Gencay, *Postmodernizm*, Ankara: İmge Kitabevi, 2002.
- Tutar, Cem ve Durmus Durukan, “Gastronomi Kültürünün İnşası ve Dönüşümünde Televizyon: Masterchef Türkiye ve The Taste Türkiye Programları Örneği”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40(2020): 339 – 364.
- Yılmaz, Muzaffer, “18. Yüzyıldan Günümüze Batı Sanatında Yeme-İçme Kültürü” *Journal of Turkish Studies*, 13(2018): 1431-1464.
- DOI:<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.14010>

MİMARLIK VE ŞEHİRCİLİK

Hasan Fathy Mimarlığının Modernizm Eleştirisinin Malzeme Üzerinden Değerlendirilmesi

Evrin Solhan*

Öz: İnsanlık tarihi boyunca değişim gösteren mimari süreçte, zaman zaman belli kırılmalar yaşanmış, bu kırılmaların etkili olanı sanayileşme sonucu meydana gelen endüstri devrimi ve sonrasında oluşan teknolojik gelişmelerdir. Teknolojik gelişmelerin dışında kalan sistemler, yapılar ve malzemeler ise modernist içerikle bağdaşmadığından bütünden uzaklaştırılmış, oluşan yeni biçim, malzeme ve sistemler modern mimarlığın tanımlanmasında etkili olmuştur.

Modernizm anlayışında, batının yaşam normları bürokratik, siyasi, askeri, teknolojik ve sosyal yapıda meydana gelen değişiklikler üzerinden, batılı olmayan toplumlara dayatılmıştır. Dünyada çeşitli toplumsal değişimlere, kimlik, aidiyet sorunlarına sebep olan ve sosyal gelişime etki eden bu anlayış, toplumun kültürel hafızasını olumsuz yönde etkilemiştir.

20. yüzyıl mimarlığında Modernizme eleştirel bakış açısıyla üretim yapan mimari figürlerin arasında olan Hasan Fathy'nin bu açıdan önemli bir konumda olduğu bilinmektedir. Fathy'nin mimari söylemleri Modernizme muhalif bir biçimde şekillenmiş, Modernizmin en yoğun yaşandığı dönemde bu anlayışa karşı bir şekilde üretim yapması bu anlayıştan etkilenmediği göstermiştir.

Bu çalışma kapsamında, 20. yüzyılda yaşayan Hasan Fathy'nin mimari tasarım ilkeleri, dönemindeki Modernizm etkileri ile yaşadığı ülke olan Mısır'ın politik ve kültürel durumunun yanı sıra Fathy'nin temel tasarım ilkesi olan gelenekçi anlayıştan vazgeçmeme sebepleri incelenmiş, Modernist anlayışa karşı olan tutumu üzerinden mimari pratiğinin üretim yöntemi, malzeme kullanımı ve biçimsel olarak nasıl geliştiği açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hasan Fathy, Modern Mimarlık Eleştirisi, Geleneksel Mimari.

Giriş

Tarihten bu yana değişim gösteren mimari süreçte, zaman zaman belli kırılmalar yaşanmış, bu kırılmaların etkili olanı sanayileşme sonucu meydana gelen endüstri devrimi ve sonrasında oluşan teknolojik gelişmelerdir. Bu değişimlerin yaşandığı sürecin daha öncesinde mimari için belirleyici olan toplumsal parametreler önemsiz kalmış, bu durum hem mimari hem de toplum için fazlasıyla olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu düzen, sosyal yapıda köklü değişikliklere neden olmuş ve bu düzenle meydana gelen mimarinin içeriği modernist anlayış kapsamında yeniden tanımlanmıştır.

Gelişimi çizgisel zaman anlayışına göre ilerleyen modernizm hareketinde batının yaşam normları, sömürgeci bir anlayışla batılı olmayan toplumlara dayatılmıştır. Bu uygulamalar 1970 sonrasında itibar kaybetse de, yerel değerleri yok sayan, geleneksel kimlikleri dönüştüren ve özellikleri teknoloji kapsamında oluşturulmuş yeni bir sistem oluşturan yeni modern mimari düzen, dünyada çeşitli toplumsal değişimlere, kimlik ve aidiyet sorunlarına sebep olmuştur. Dayatmacı ve doğal akış içerisinde olmayan bakış açısıyla toplumsal ve sosyal gelişime etki eden bu anlayış, toplumun kültürel hafızasını olumsuz yönde etkilemiş, bu sorunlar 19. ve 20. yüzyılda birçok tepkisel akımların oluşmasına neden olmuştur (Jacobs 1961).

Modernizme eleştirel bakış açısıyla üretim yapan ve 20. yüzyıl mimarlığında etkili mimari figürler arasında olan Hasan Fathy'nin bu kapsamda önemli bir konumda olduğu bilinmektedir. Modern mimarlık hareketinden gelen planlama ve mimarlık pratiği çerçevesinde ortaya çıkmış alternatif söylemlerden olan Fathy'nin söylemleri, modernizme muhalif bir biçimde şekillenmiş, modernizmin en yoğun yaşandığı dönemde bu anlayışa karşı bir şekilde üretim yapması, bu anlayıştan etkilenmediği göstermiş ve Mısır gibi sömürge ülkesi olmuş diğer ülkelerde görülen kimlik problemlerine yeni bir bakış açısı getirmiştir.

Bu çalışma kapsamında, 20. yüzyılda yaşayan Hasan Fathy'nin mimari tasarım ilkeleri, dönemindeki modernizmin etkileri ile yaşadığı ülke olan Mısır'ın politik ve kültürel durumunun yanı sıra Fathy'nin temel tasarım ilkesi olan gelenekçi anlayıştan vazgeçmeme sebepleri incelenmiş, mimarlığının düşünsel ilkeleri açıklanmış, modernist anlayışa karşı olan tutumu üzerinden mimari pratiğinin üretim yöntemi, malzeme kullanımı ve biçimsel olarak nasıl geliştiği değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Hasan Fathy Mimarlığının Düşünsel İlkeleri

Hasan Fathy (1900-1989), toprak yapı mimarisi denilince akla gelen ilk isimlerden biridir. Mısırlı mimar, hayatı boyunca çeşitli ülkelerde uygulama yapmış, yapılarının çoğunda toprak yapı malzemesini kullanmış ve kullandığı malzemeyle oluşturduğu biçimsel tavır, zamanla kendine özgü mimari bir dil oluşturmuştur. Gelenekçi bakış açısıyla ürettiği yapıları, modern mimari eleştirisi niteliğindedir.

Yöresellik

Hasan Fathy, modernizmin mimarlık ve kullanıcılar arasındaki bağın geçmişten kopuşuna sebep olduğunun farkedildiği zamanlar olan 60'lı yıllarda dünyada tanınmaya başlamıştır. Kültür ve modernite tartışmalarının en yoğun yaşandığı dönem olan 20. yüzyılın ortalarında Fathy'nin yerel mimari anlayışını gösteren kimlik söylemleri, özcülüğün ötesine geçmiştir. Yöresellikle ilgili olan sayısız deney ve tesadüfler sonucu meydana gelmiş olan yerel bilgi bütünü ve bu deneyimlerin nesilden nesile aktarılması söylemi, Fathy'nin en güçlü argümanıdır (Pyla 2007).

Modernizmin gelenek algısını yenilik anlayışıyla yok sayması, kimlik kaybına yol açarak mimarın geleneksel kimliğe yabancılaşmasına neden olmuştur. Fathy, bahsedilen bu modernizm algısının aksine ancak gelenekle bir kimlik oluşturulabileceğine inanmış ve geleneksele yabancılaşmak yerine ona bağlı kalarak tasarım yapmıştır. Fathy, kültürden bahsederken yapının bilimsel olarak yeterli görülen uygulama ve malzemeyi seçmenin yeterli olmadığını ve kültürün kişinin fiziksel çevresi ile manevi ihtiyaçlarını gidermesine verdiği önem için gösterdiği tepkiler olduğunu vurgulamakta, çevre ve gereksinimlerin dünyanın her yerinde farklı olduğunu düşününce kültürün “değişken” olduğunu belirtmektedir (Ultav ve Sahil 2004).

Katılımcı Mimari ve Sosyal Dönüşüm

Fathy; hümanist, yerel ve katılımcı mimari yaklaşımı ile ön plana çıkmakta, yapı tasarımında malzeme, biçim, iklimsel duyarlılık, üretim yöntemi ve kültürel özellikte olmasına fazlasıyla önem vermektedir. Yapı sahiplerini de üretime katarak uygulama yapan Fathy, yapı sahibi ile uygulayıcıların ön planda olduğunu ve yapım/kullanım sürecinde sürekliliği etkilediğini belirtmiştir. Ayrıca yaptığı tasarımların konumu ve ölçülerinin yapı sahibini simgelediğini bu yüzden inşa edilen hiçbir yapının aynı olmadığını bunun da çeşitliliği arttırdığını savunmuştur (Fathy 1973).

Genellikle yoksul kesim için çalışmalarını yürüten Fathy, çalışmalarını kullanıcı, mimar ve zanaatkar birlikteliği içerisinde bir kurgu sağlayarak interaktif bir yöntemle ve bu birlikteliği üretime dahil ederek yürütmüştür. Böylelikle üretime dahil olan kullanıcının ortaya çıkacak yapıyı benimsemesini aynı zamanda yeni iş imkanlarının oluşmasına katkı sağlamayı hedeflemiştir. Modern mimarlığın gereklilikleri yok sayan, tekrara dayanan yatayda ve dikeyde oluşturulmuş gridal sistemlerle uygulanan üretim anlayışının yerine herkesin kendi beğeni ve her alanın kendi doğal yapısına uygun organik formlardan oluşan, istekleri doğrultusunda üretim yapılabileceği ve üretimin bir parçası olabileceği katılımcı mimari anlayışı savunmuştur.

Üretim Teknolojisi, Biçimsel Anlam ve Malzeme

Ülkesindeki gerçeklikle yüzleşmekten çekinmeyen Hasan Fathy, yoksul kesimler için maliyetli olan modern hayatın yeniliklerini içeren üretim yönteminde yaşanan sorunları yerel teknik ve malzeme kullanarak çözmeyi denemiştir. Böylelikle, modern teknikler kullanarak tek tip kentler yaratmaya çalışan siyasi erklerin aksine hızlı üretime imkân veren, ucuz ve halkın sorunlarına eğilen bir mimari anlayış oluşturmaya çalışmıştır (Uyar 2019).

Mısır'daki Nübye ve Kipti mimarisinden etkilenen ve onların üretim yöntemlerini kullanan Fathy, uygulamalarında Nübyeli ustalarla birlikte çalışmıştır (Şekil 1). Birçok parametrenin birleşip zamanla geliştikten sonra ortaya çıkan kültürel değerlerin bir başka kültüre aktarılması sürecinde uyuma dikkat edilmesini aksi halde kültürel uyum dikkate alınmadan yapılan müdahalelerin farkına varmadan ciddi zararlara sebep olacağını vurgulamıştır. Bu bakış

açısıyla değerlendirildiğinde, Güney Nübyeli ustaların toprak yapı uygulama tekniğinin Kuzey Mısır'da uygulanabileceği söylenebilir (Uyar 2019).

Şekil 1. Nübyeli Ustaların Kemer ve Kubbe Uygulaması (Uyar 2019)

Projelerinde iklim verilerine çok önem veren, çevreye duyarlı, yerel formların hâkim olduğu ve kültürel çeşitliliğin sağlandığı çeşitli tasarımlar yapan Fathy, yapılarının çoğunda geleneksel Mısır mimarisinde kullanılan kemer, kubbe, tonoz ve avlu projelerinde sıklıkla görülmektedir (Şekil 2). Ayrıca, majaz, kaa (Kahire evinde kullanılan kubbeli ve eyvanlı mekân tipi), dorkaa, malkaf (rüzgâr kulesi), selsebil, maşrabiye ve clastra gibi Mısır mimarisinin geleneksel tasarım öğelerini yapılarında sıklıkla kullanmıştır (El-shorbagy 2001; Uyar 2019).

Şekil 2. Avlu ve Kemer Uygulaması, Kasaroni Evi, Kahire, 1981 (Uyar 2019)

Tasarım sürecinin sebep sonuç ilişkisini göz önünde bulunduran varsayımlarla ve ölçülebilen değerlerle analiz edilemeyecek kadar komplike olduğunu ve geleneksel tasarım öğesi olarak kullanılan avlu, kubbe gibi öğelerin biçimsel anlamları yanında görülmeyen ama sezgisel olarak anlaşılabilen özelliklere sahip olduğunu belirtmiştir (Özaloğlu 2009).

Yerel malzeme kullanımına yeni bir boyut kazandıran Fathy, yaşam alanlarının kendi coğrafyalarında var olan malzemeler kullanılarak oluşturulabileceğini ve mimarların görevinin dönemin teknolojisiyle bu alanları üretmek olduğunu savunmuştur. Bu fikirleri başlarda genel olarak ilgi görmese de sonrasında Mısır hükümetince desteklenmiştir. Mısırlı mimarlar, modernist mimari anlayışın etkisinde kalarak başta bu fikirlere karşı çıksa da, sonrasında Fathy'nin tasarım ilkelerini gerçekleştirmek adına çalışmalar yapmışlardır (Özaloğlu 2009).

Geleneksele vurgu yaparak üretim yapan Fathy yapılarında genellikle toprak yapı malzemesi ve moloz taş kullanmıştır (Şekil 3). Tasarımcıların, tüm şartlarda kullanılabilen modern yapı malzemelerini tercih etmesinin mevcut dengeyi bozduğunu ve doğal çevre katmanlarına zarar verdiğini ve verilen kararların bu katmanlara etkilerinin derinlemesine analiz edilmesi gerektiğini savunmaktadır (El-shorbagy 2001).

Şekil 3. Fuad Riyad Evi, Kahire, 1967 (Ultav ve Sahil 2004)

Hasan Fathy Mimarisinin Modern Mimari Eleştirisi ve Malzeme Üzerinden Kimlik Oluşumu

Modern mimarinin geleneksel değerleri ve insan ihtiyaçlarını göz ardı eden ve tekrarlar üzerinden büyüyen anlayışına karşı çıkan Fathy'nin, modernizme diğer bir karşı çıkma sebebi de kültürel mirasın devamlılığının sağlanmasında toplumun sorumluluğu olduğunu düşünmesidir. Aksi halde kültürün ve toplumu oluşturan temel değerlerin zaman geçtikçe yok olacağına inanmaktadır. Fathy, bu nedenle bölgenin kültürel kimlik özelliklerinin başka yerlerde kullanmak yerine uygulama yapılacak bölgenin kültürel ve mimari kimliğini öne

çıkararak bir tasarım anlayışını benimsemiştir. Bu kapsamda tasarımlarında kullandığı öğeleri estetik olmanın yanı sıra strüktürel, işlevsel ve malzeme kullanımının devamlılığı sağlayacak biçimde ele almıştır (Şekil 4) (Uyar 2019).

Şekil 4. Yeni Bariz Köyü, 1967 (Ultav ve Sahil 2004)

Hasan Fathy Dönemindeki Modernist Yaklaşım

Modernizmin dünyada en yoğun şekilde yaşandığı ve Avrupa'dan diğer kıtalara hızlı bir şekilde yayıldığı 20. yüzyılda yaşayan ve meslek pratiğini uygulayan Fathy, yüksek modernist anlayışın kültür, tarih ve mimari olarak dünyadaki biçimleniş sürecine tanık olmuştur. Sömürgecilik sonrasında oluşturulan kentler ve yapılar bu anlayış biçimiyle uygulanmıştır (Özdoğan, 2018).

Modernist yaklaşım, tekil bir doğrusal gelişim modeliyle, kurumlar, siyasi ve toplumsal yapı üzerinden teknolojik, askeri ve bürokratik dönüşümler yoluyla kendini tanımlayarak bir teori oluşturmuştur. Bu teoriye göre batılı olmayan dünyayı batılı değer ve standartlara göre dönüştürmeyi hedefleyen ve kolonizasyon ile endüstrileşme sürecini içeren indirgemeci bir kalkınma modeli uygulanmıştır (Pyla 2007).

1950 ve 1960'lardaki postkolonyal dünyaya yönelik birçok kalkınma müdahalesi için teorik altlık sağlayan modernleşme teorisine göre modern ve geleneksel toplumlarda yeni olanın eskiye göre ilerici olduğunu varsayan bir anlayış ileri sürülmüştür. Fathy, modernleşme teorisi tarafından geliştirilen saygı ve değer gerektiren bir kaynak olan geleneğin aşağılayıcı kullanımına doğrudan karşı çıkmıştır (Pyla 2007).

Modern planlama yöntemlerinde suç oranlarının ve olumsuz koşulların azalacağı düşüncesiyle gecekondu bölgesine inşa edilen toplu konutlar, sosyal ve estetik sorunlara neden olduğu öne sürülmektedir. Ayrıca farklı ekonomik gruplara ayrılmış bu planlama, birbirinden kopuk ve iletişimsiz nitelikte olduğundan kenti öldürüp ruhsuz bir hale çevirmektedir. Böylelikle "Dengeli mahalle" adını alan bu planlama, farklı yaşam tarzlarına sahip kullanıcıların birbirlerine yabancılaşmasına sebep olmakta ve yıllarca beraber bir yaşam kurgusu ile oluşan hayat ortadan kalkarak genellikle kullanılmayan kültür ve alışveriş merkezleri üretilmektedir (Jacobs 1961).

Modernizm hareketinin ana argümanı evrensellik kavramı, tüm insanların aynı şartlarda eşit olduğunu savunarak her bireyi tek bir kimlik altında tanımlar. Ama hâkim olarak görülen Batılı toplumlar tarafından oluşturulan değerler onlar dışındaki toplumlarda yeniden tanımlanarak bu toplumlardaki kendi kimliğini oluşturma özgürlüklerini yok sayar ve böylece bu durumu Batı toplumlarına ait bir özellik olarak görünmesini sağlar. Bu yaklaşım Batılı olmayan toplumların evrenselle bir bağ kurmasına da izin vermez (Said 1994).

Fathy, modernizmin evrensellik idealine karşı çıkarak toplumların mimarilerini oluşturan şeyin kendilerine ait bazı değişmez özellikleri olduğuna inanmaktadır. Çünkü, kültürel, politik ve fiziksel elemanlarla meydana gelen mimariye bu özellikler değer katmaktadır. Bu özellikleri her topluma özgü olarak değişim gösterir. Evrensel anlayış tek şekilde olmayıp, şekildeki çeşitliliği kapsadığından Avrupa kaynaklı mimari evrensel bir özellik taşımaz. Evrensellik insanın çevreye verdiği tepki anlamına gelir ve her yerde farklı olması beklenir (El-shorbagy 2001).

Mimaride “Uluslararası Üslup” adı altında gelişen Modernist hareket, malzemede dürüstlük ve mimaride gerçeklik ilkesinde yola çıkarak biçimsel anlamda net yüzeylerin kullanılması- nın yanı sıra iklim koşulları, topografya ve sosyal özellikleri göz ardı eden bir tasarım anlayışı üzerinden gelişmiştir. Bu hareket dünyanın karanlık tarafını aydınlatma maksadıyla batının kültürel değerleri üzerinden dünyanın her tarafına ihraç edilmiştir (Özdoğan, 2018).

Hasan Fathy Dönemindeki Mısır

19. yüzyılda büyük bir değişim yaşamış olan Mısır, dış borçlar ve başta kanal olmak üzere büyük bütçeli projelerin yarattığı mali problemler nedeniyle ekonomik açıdan zayıflayarak Avrupa’dan gelecek sermayeye bağımlı duruma gelmiş ve bu durum ülkeye gelen yabancı nüfus artmasına neden olmuştur. Avrupalı alacaklardan baskı gören ve çevresindekilerle beraber zenginleşmesi halk tarafından tepki çeken Mısır Valisi Hidiv İsmail Paşa, Nil’in kıyısında bir Paris’in, kanalların ve demiryollarının hayalini kurmakta ve bunun da Kahire’nin yenilenmesi ve tüm Mısır’ın Avrupa kentleri gibi olmasıyla mümkün olacağını düşünmektedir. Avrupa’nın istediği şekilde Kahire ve İskenderiye şehirlerinin yenilenmesi için gerekli tüm inşaat malzemeleri batıdan temin edilecek ve yenilenen şehirlerde değişen tüketim ihtiyaçları da batıdan karşılanacaktır. Böylelikle getirilen malzemelerle birlikte kültür de ithal edilecektir. Bu dönemde Kahire’de Avrupa tarzı bir opera binası (Şekil 5), Fransız bahçelerine benzer Azbakeyah Bahçesi (Şekil 6), modern istasyon ve otel yapıları inşa edilmiş, böylece Mısır bir sömürge olarak Avrupalı sahiplerin yabancılık çekmemesi adına kolay yönetilebilecek şekilde yeniden oluşturulmuştur (Said 1994).

Şekil 5. Kahire Opera Binası, 1869 (Özdoğan, 2018)

Şekil 6. Azbakeyah Bahçesi Vaziyet Planları ve Görünüşü, geç 1800'ler (Said 1994)

20. yüzyılın başında İskenderiye şehrinin aksine Arap ve Müslüman kenti olan Kahire, yönetimin de modernleşme isteği doğrultusunda fiziksel, sosyolojik ve kültürel açıdan sınır kabul edilecek şekilde bir caddeyle ikiye bölünmüş durumdadır. Fiziksel olan bu ayırım toplumsal olarak da bir kopukluğa sebep olmuş, doğudaki kısım sanayileşme öncesi kent düzeninde yaşamaya devam ederken, batı kısmında buharlı makineler, otomobil kullanımı, gazlı aydınlatma sistemleri, demiryolları, su tesisatı ve Fransız tarzı bahçelerle Avrupa kimliği ile yeni bir sömürge şehri oluşturulmuştur. Ayrıca şehrin doğu kısmında eklenen yeni caddelere rağmen kentin organik dokusu ve mahalle yapısı korunurken (Şekil 7); batı kısmı, modern planlama düzeninin ana çıktılarından biri olan düz ve geniş caddelerden oluşan ızgara sistemi ile planlanmıştır (Özdoğan, 2018; Said, 1994).

Şekil 7. 19. Yüzyıl Kahire Sokakları (Özdoğan, 2018)

Hasan Fathy Mimarlığının Gelişim Süreci

1900'de dünyaya gelen Fathy'nin kariyeri Walter Gropius (1883-1969), Ludwig Mies van der Rohe (1886-1969), Le Corbusier (1887-1965) ve Richard Buckminster Fuller (1895-1983), Alvar Aalto (1898-1976), Louis Kahn (1901-1974) ve Philip Johnson (b.1906) gibi Modernizmin önemli figürlerinden olan mimarlardan çok bu figürlerin çağdaşı olan Charles Moore (1925-1974), Robert Venturi (1925), Aldo Rossi (1931-1997) ve Michael Graves (1934-2015) gibi yeni jenerasyon postmodern mimarlarla örtüşmektedir (El-shorbagy 2001).

1930 yılına kadar ürettiği yapıları, eğitim aldığı Beaux Art geleneğine uygun olarak tasarlamıştır. Bu dönem içinde yaptığı Talha Okulu projesi (1928) örnek gösterilebilir. Yapı için klasik bir tasarım istenildiğinden, Fathy yapıda antik Mısır mimarisinden öğelerinden olan dorik sütunlar ve sonrasında Batılı tarzda inşa edilen yapılarda sıklıkla kullanılacak olan geleneksel Arap dekoratif öğelerini kullanmıştır (Şekil 7, Şekil 8). Bu yaklaşımı, diğer yapılarında vurguladığı bir mimari yapının, kimliğe referans vermesi gerektiği fikrinin göstergesi olduğu söylenebilir (El-shorbagy, 2001; Özdoğan, 2018).

Şekil 8. Talha İlkokulu, 1918 (Özdoğan, 2018)

Şekil 9. Talha İlkokulu-Dorik Kolonlar ve Klasik Detaylar (Özdoğan, 2018)

1937 yılına kadar klasik, modern ve geleneksel Orta çağ Mısır Mimarisi'nden etkilenen tarza yapılar inşa etmiştir. Sonraki dönem yapılarında ise yavaş yavaş geleneksel mimari öğelerini yapılarında kullanmaya başlamış ve yerel malzemeyi kullanarak o zamanki yapı teknolojisi ile üretim denemeleri yapmıştır. Tasarımlarında geleneksel formları tekrarlamadan yerel malzemeyi basit bir şekilde başarıyla uygulamıştır.

Aldığı eğitim ve Avrupada geçirdiği zaman düşünüldüğünde modernizm çizgisinden etkilenebilen Fathy, o dönemdeki mimarlar gelişen uluslararası üslup üzerinden tasarım yaparken, güçlü düşünsel altyapısı, kararlılığı ve yaptığı işe olan inancı doğrultusunda geleneksel bir yaklaşımla üretim yapmayı tercih etmiştir (Özdoğan, 2018).

Hasan Fathy Mimarisinin Üretim Yöntemi ve Malzemeyle Kurduğu Anlam

Avrupa'nın egosantrik anlayışıyla bağdaşmayan Fathy'nin mimari anlayışı, batının temel argümanlarından biri olan sıralı tarih algısıyla da uyumlu değildir. Çünkü çizgisel zaman anlayışına göre, insanın son süreçte elde ettiği değerler sorgulama yapılmadan kabul edilerek bir bütün oluşturmaktadır. Fakat Fathy'nin mimarisi bu kapsamda değerlendirildiğinde çizgisel tarih algısıyla uyum içinde olmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Yaşadığı bölgeye en uygun malzeme olan toprak yapı malzemesi ile en etkin uygulama tekniği olan ve binlerce yıldır uygulanan Nubiyeli ustaların yapım tekniklerini seçmiş olması, çizgisel zaman anlayışından oldukça farklı bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir (Toros ve Rigdon 2009).

Modern anlayışın insanların yaşama alanlarında kendilerini evde hissetme isteklerini yaralaması fikri, Fathy'nin modern anlayışı reddetmesinin en önemli sebeplerinden biridir. Bundan dolayı yerel ve bölge kültürüne uygun olmayan mimari anlayışa karşı olmuştur. Tasarımlarında yabancı kültürel öğeleri de bölgesel kültüre uyumlu bir şekilde kullanması, Fathy'nin yerelliğe olan bağlılığının tutuculukla alakası olmadığını, bu durumun farklı ve özgün bir tasarım anlayışı oluşturma çabası olduğunu göstermektedir (Ultav ve Sahil 2004).

Fathy, Modernizme karşı tavrını, yapıların paralel bir şekilde yerleşimi, caddelerin düz oluşunu ve 90 derece açıyla birbirini mekanik bir biçimde kestiğini ve bu durumun çeşitlilik sağlamadığını ve insan hislerine etki etmediği şeklinde ifade etmektedir (Fathy 1973).

Fathy'nin mimari anlayışının en önemli özelliği farklı bir yerin yapım teknolojisini, imkanlarını ve kültürel öğelerini uydurmak değil de o bölgenin mevcut değerleri üzerinden üretim yapmasıdır. Yani insanın var olduğu günden itibaren barınması için ihtiyaç duyduğu tüm ekipmanları çevresinden temin edebileceği, önemli olanın başka bir yerden getirmek yerine var olanı bilgi ve duygularla biçimlendirebileceği düşüncesidir (Özkan 2000). Fathy'nin bu fikirden yola çıkarak toprak yapı malzemesini kullandığı söylenebilir. Gelenekselin zaman ve tarihle ilgili bir sınırı olmadığını düşündüğünden modernist anlayışın toprak yapı malzemesini ilkel olmakla suçlanmasına karşın malzemenin uygun teknolojiyle modern yapı üretiminde kullanılabilirliğini kanıtlaması, Fathy'nin bu malzeme ile anılmasını sağlamıştır. Toprak yapı malzemesi ile üretimin hızlı ve kolay olması ve sağladığı iklimsel konforun yanında insancıl bir tarafının olması, Fathy mimarisinin hümanizmine hem biçimsel hem de yapısal anlamda uygun olduğunu ve bu malzeme kullanımının Fathy'nin çok katmanlı düşünce yapısını desteklediğini göstermektedir (Ultav ve Sahil 2004).

Yeni Gurna Köyü Projesinin Değerlendirilmesi

Modernist mimari anlayışına karşı çıkarak yoksul halk için yerelden beslenerek geliştirdiği üretim teknikleri ile bir yaşam modeli oluşturmaya çalışan Fathy, kötü şartlar altında kırsalda yaşamlarını devam ettirmeye çalışan insanların mekânsal gereksinimlerini karşılayacak, konfor koşullarını arttıracak, pahalı olmayan yöntemler geliştirmeyi ve yerel malzemeyi farklı bir şekilde ele alarak kullanmayı tercih etmiştir. Bu kapsamda tasarladığı Yeni Gurna Köyü projesinde birçok açıdan deneysel sonuçlar elde etmiş, bu projeden sonraki çalışmalarını farklı bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Bu projeyi oluşturan düşünsel tavır ve proje sürecinde yaşanan sorunlar, hala Modern mimari eleştirisi bağlamında güncelliğini korumakta ve tartışılmaya devam edilmektedir.

Yeni Gurna Köyü Projesi (1948-Mısır)

Hasan Fathy'nin en çok bilinen projesi olan Gurna Köyü Projesi süreci, Thebes kraliyet mezarlığı üzerinde bulunan ve mezar kaçakçılığı ile geçinen Gurna köyünün, koruma ve bilimsel araştırmaların yapılmasına engel olduğu gerekçesiyle taşınması kararıyla başlamıştır. Yaptığı çalışmalardan ve düşük maliyetli toprak yapı malzemesinin potansiyelinden etkilen Mısır hükümeti, proje için Fathy'yi görevlendirmiştir. Projelendirme sürecinde kullanıcıların özelliklerine uygun, sosyal alışkanlıklarını sürdürebilecekleri ve projenin yapımını üstlenecekleri katılımcı mimarlık ilkelerine uygun bir yöntem izlenmiştir. Yaşama mekanlarının yanı sıra üretim yapabilecekleri ve geçimlerini sağlayabilecekleri alanlar tasarlandığı için proje sosyoekonomik bir statü kazanmıştır (Şekil 10). Toplamda 7 bin kişi için, 900 konut binasının yanında kamu binaları ve alanları, zanaatkarlar hanı, cami, okul, Türk hamamı, kilise, ser-

gi salonu, pazaryeri, karakol, kerpiç ocağı ve dispanserden oluşacak şekilde tasarlanmıştır (Fathy, 1973; Özdoğan, 2018; Uyar, 2019).

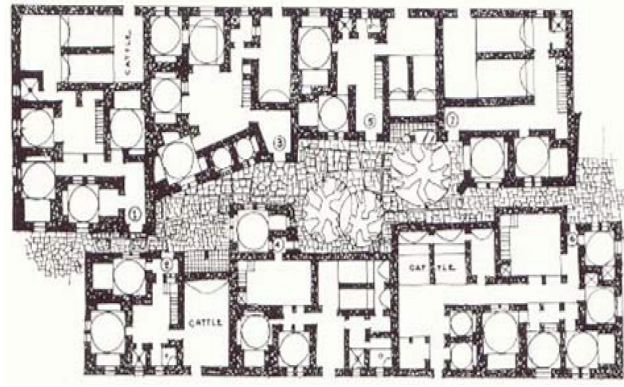

Şekil 10. Yeni Gurna Köyü, 1945-1948 (Uyar 2019)

Yapılar, her biri güneş ve rüzgâr etkilerine uygun bir şekilde yönlendirilmiş ve birbirlerinin manzara ve güneş alma yönlerini kesmeyecek şekilde konumlandırılmıştır. Sokaklar meydanlara ve özel meydanlara açılmakta; meydanlara açılan dar yollar gölge oluşturarak güneş etkisini azaltıp mahremiyeti sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. Fathy, kopyalanarak oluşturulan bina tasarımının her bir bireyin kendine özgü tasarım hakkını elinden alacağını düşündüğünden, gridal bir planlama yerine organik bir form tercih etmiştir (Şekil 11, Şekil 12, Şekil 13). Yapılarda avlu ve teras kullanılmış, ayrıca binalar arasındaki sokaklar yerel mimariye referans olacak şekilde organik bir örüntü oluşturulmuş, böylelikle hem gölge alanlarının oluşmasını sağlayan dar sokaklar meydana gelmiş hem de yerel kültür devam ettirilmiştir (Fathy 1973; El-shorbagy 2001).

Şekil 11. Yeni Gurna Köyü Projesi Vaziyet Planı (Toros ve Rigdon 2009)

Şekil 12. Yeni Gurna Köyü Projesi (Ultav ve Sahil 2004)

Şekil 13. Yeni Gurna Köyü Projesi Sokak Görünümü (Toros ve Rigdon 2009)

Fathy'nin 3 yıl boyunca sarf ettiği çabalara rağmen yaşanan aksaklıklar ve uygulamaya katılan köy halkının yönetime duyduğu düşmanlık yüzünden projede çalışmak istememesi ve ilgisizliği sonucunda proje yarım kalmıştır. Fathy bu şekilde, Mısır köylüsünün yaşam standartlarını yükseltmek adına beslediği umutların engellendiğini belirtmiş ama bu başarısız proje denemesine rağmen inandığı ilkelerden vazgeçmemiştir.

Yeni Gurna Köyü Projesinin Modernizm Eleştirisi Bağlamında Değerlendirilmesi

Yeni Gurna Köyü Projesi; yapım tekniği, malzeme kullanımı ve biçimsel özellikler bakımından yerel özellikte olsa da 20. yüzyıl modern mimarlığının kurtarıcı anlayışını kendi içinde barındırmaktadır. Fathy bu projeye, köylülere yeni bir yaşam modeli oluşturmaya çalışmış ve köylülerin yaşam standartlarını iyileştirmeyi hedeflemiştir. Mısır'ın kentsel iyileştirme stratejisi kapsamında değerlendiren ve ülke çapında dönüşümü öngören bu projede Fathy, sadece mekânsal açıdan değil toplumsal ve ekonomik olarak da bölgenin gelişimini ele almıştır (Özaloğlu 2009).

Proje, tüm bu yaklaşımlar göz önüne alınarak ve tasarım ile uygulama anlamında değerlendirildiğinde modern mimarlık yaklaşımına göre büyük farklılıklar içerdiği görülmektedir. Proje; kullanıcı, mimar ve zanaatkar ilişkisi bağlamında ele alındığında ise dar gelirli kullanıcı grubuna hem hizmet eden hem de bu grubu uygulamaya dahil ederek yapı ile ilgili karar verme özgürlüğüne müdahale etmeyen katılımcı ve modernist yaklaşımın tersine fiziksel ve toplumsal ihtiyaçların ön planda tutan bir anlayışla tasarlanmıştır (İncirlioğlu 2010).

Fathy, projedeki planlama kararlarını, yalnızca köylülerin değil çevrelerinin de yararlarına olacak bir şekilde ele almış; modern anlayışın kullanıcıyı tek olarak gören, kişiye has özellikleri, alışkanlıkları ve eğilimlerini yok sayan bakış açısına karşı duruş sergilemiş ve tasarımlarını bu çerçevede değerlendirmiştir. 1970’lerde ortaya atılan ve günümüzde sıklıkla karşılaştığımız sürdürülebilir planlamaya paralel olarak, gelenek ve kültür öğelerini yalnızca bilgi deposu gibi kullanmayıp, bunları canlı ve geliştirilebilir bir tasarım parametresi olarak uygulamıştır. Bu kapsamda bakıldığında 2. Dünya Savaşı sonrasında gelişen batılı modernist planlama anlayışına ters bir duruş olduğu söylenebilir (Özaloğlu 2009; Jacobs 1961).

Sonuç

19. yüzyılda ortaya çıkan Modernist anlayış, bütün alanlarda büyük bir kırılma yaratmış, bu kırılma sonucu, sanayileşme ve endüstri devrimi ile birlikte gelen teknolojik gelişmeler, yeni bir toplumsal düzen oluşturmuştur. Oluşan bu yeni düzende, mimaride daha önce belirleyici olan parametreler önemsiz kalmış ve teknolojik gelişmelerin dışında kalan sistemler, yapılar ve malzemeler Modernist içerikle bağdaşmadığından bütünden uzaklaştırılmıştır. Birçok alanda değişikliğe sebep olan bu anlayış, Avrupa yaşam standartlarını Avrupa ve Amerika dışındaki bölgelere dayatmış, bu şekilde oluşan mimari düzen belli bir süre sonra toplumsal kopuşlara, kimlik ve aidiyet sorunlarına sebep olduğundan birçok tepkisel tavrın oluşmasına neden olmuştur. Modernizmin en yoğun yaşandığı dönemde bu anlayışa karşı bir şekilde gelenekçi bakış açısıyla üretim yapan Hasan Fathy’nin mimarisi, bu tepkisel tavırlar arasında gösterilebilir.

Fathy; hümanist, yerel ve katılımcı mimari yaklaşımı ile ön plana çıkmakta, yapı tasarımında malzeme, biçim, iklimsel duyarlılık, üretim yöntemi ve kültürel özellikte olmasına fazlasıyla önem vermektedir. Genellikle yoksul kesim için çalışmalarını yürüten Fathy, çalışmalarını kullanıcı, mimar ve zanaatkar birlikteliği içerisinde bir kurgu sağlayarak interaktif bir yöntemle bu birlikteliği üretime dahil ederek yürütmüş ve modern teknikler kullanarak tek tip kentler yaratmaya çalışan siyasi erklerin aksine hızlı üretime imkân veren, ucuz ve halkın sorunlarına eğilen bir mimari anlayış oluşturmaya çalışmıştır (Fathy 1973).

Geleneksele vurgu yaparak üretim yapan Fathy, sadece biçimsel değil aynı zamanda sezgisel olduğunu düşündüğü toprak yapı malzemesi ve geleneksel Mısır mimarisin yapısal

öğelerini yapılarında sıklıkla kullanmıştır. Fathy, bölgenin kültürel kimlik özelliklerinin başka yerlerde kullanmak yerine uygulama yapılacak bölgenin kültürel ve mimari kimliğini öne çıkaran bir tasarım anlayışını benimsemiş, bu kapsamda tasarımlarında kullandığı öğeleri estetik olmanın yanı sıra strüktürel, işlevsel ve malzeme kullanımının devamlılığı sağlayacak biçimde ele almıştır (Uyar 2019).

Fathy, Malzemede dürüstlük ve mimaride gerçeklik ilkesinde yola çıkarak biçimsel anlamda net yüzeylerin kullanılmasının yanı sıra iklim koşulları, topografya ve sosyal özellikleri göz ardı eden bir tasarım anlayışı üzerinden gelişen, batının kültürel değerleri üzerinden dünyanın her tarafına ihraç edilen Modernist hareketin postkolonyal dünyaya yönelik birçok kalkınma modeli için teorik altlık sağlayan ve değer gerektiren bir kaynak olan geleneğin aşağılayıcı kullanımına doğrudan karşı çıkmıştır (Pyla 2007).

Fathy'nin yaşadığı ülke olan Mısır, 20 yüzyılın başında yönetimin de modernleşme isteği doğrultusunda fiziksel, sosyolojik ve kültürel açıdan Avrupa kimliği ile yeni bir sömürge şehri oluşturmak amacıyla bölünmüş, bu bölünme hem fiziksel ve hem de toplumsal olarak bir kopukluğa sebep olmuştur. Bu durumdan etkilenen Fathy, bu duruma karşı çıkmış ve tasarımlarını geleneksel olan yoksul halk tarafından bakarak oluşturmuştur. Modern bir mimarlık eğitimi alan Fathy, ilk dönem yapılarında, klasik, Modern ve geleneksel Orta çağ Mısır Mimarisinden etkilenen tarza yapılar üretmiş olmasına rağmen, sonraki dönem yapılarında yavaş yavaş geleneksel mimari öğelerini yapılarında kullanmaya başlamıştır.

Fathy, kötü şartlar altında kırsalda yaşamlarını devam ettirmeye çalışan insanların mekânsal gereksinimlerini karşılayacak, konfor koşullarını arttıracak, pahalı olmayan yöntemler geliştirmeyi ve yerel malzemeyi farklı bir şekilde ele alarak kullanmayı tercih etmiştir. Bu kapsamda tasarladığı Yeni Gurna Köyü projesinde birçok açıdan deneysel sonuçlar elde etmiş, bu projeden sonraki çalışmalarını farklı bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Bu projeyi oluşturan düşünsel tavır ve proje sürecinde yaşanan sorunlar, hala Modern mimari eleştirisi bağlamında güncelliğini korumakta ve tartışılmaya devam edilmektedir.

Tüm bu yaklaşımlar değerlendirildiğinde proje, modern mimarinin kurtarıcı anlayışını kendi içinde barındırsa da modern mimarlık yaklaşımına göre büyük farklılıklar içermektedir. Proje; dargelirlikullanıcıgrubunahemhizmetedenhemdebugrubuuygulamayadahilederek yapıile ilgili karar verme özgürlüğü tanıyan bir çerçevede modernist yaklaşımın tersine fiziksel ve toplumsal ihtiyaçların ön planda tutan bir anlayış kapsamında düşünülmüştür (İncirlioğlu 2010).

Modern anlayışın insanların yaşama alanlarında kendilerini evde hissetme isteklerini yaramaması fikri, Fathy'nin modern anlayışı reddetmesinin en önemli sebeplerinden biridir. Bundan dolayı bölge kültürüne uygun olmayan mimari anlayışa karşı olmuştur. Modernist anlayışın toprak yapı malzemesini ilkel olmakla suçlamasına karşın uygun teknolojiyle mo-

dern yapı üretiminde kullanılabilirliğini kanıtlaması, Fathy'nin bu malzemeyle anılmasını sağlamıştır. Malzemenin yapımının hızlı ve kolay üretimi ile sağladığı iklimsel konforun yanında insancıl bir tarafı olması Fathy mimarisinin hümanizmine hem biçimsel hem de yapısal anlamda uygun olduğu ve bu malzeme kullanımının Fathy'nin çok katmanlı düşünce yapısını desteklediği göstermiştir (Ultav ve Sahil 2004).

Kaynakça

- El-shorbagy, Abdel-moniem M. 2001. "The Architecture of Hassan Fathy: Between Western and Non-Western Perspectives." Fathy, Hassan. 1973. "Architecture for the Poor An Experiment in Rural Egypt Phoenix Books."
- İncirlioğlu, Emine Onaran. 2010. "Tasarım, Mekân, Kültür Bağlantıları." *Mimarlık Dergisi* 356. <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=370&RecID=2537>.
- Jacobs, Jane. 1961. "The Death and Life of Great American Cities: The Failure of Town Planning." *New York* 71: 474. <http://www.amazon.com/dp/B001PGMCXG>.
- Özaloğlu, Serpil. 2009. "Yeni Gurna: Yerellik Mimar: Hasan Fethi." *Mimarlık Dergisi*. 2009. <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=364&RecID=2225>.
- Özdoğan, Sümeyye. 2018. "Modern Mimarlık Hareketi ve Hasan Fethi." *Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul*, 372.
- Özkan, Suha. 2000. *Hassan Fathy'nin Çabası ve Mimarlığı Üzerine. Boyut Yayınları*. İstanbul.
- Pyla, Panayiota I. 2007. "Hassan Fathy Revisited: Postwar Discourses on Science, Development and Vernacular Architecture." *Journal of Architectural Education* 60 (3): 28–39. <https://doi.org/10.1111/j.1531-314X.2007.00093.x>.
- Said, Edward W. 1994. *Culture and Imperialism. VINTAGE BOOKS*. Vol. 27. <https://doi.org/10.3724/SPJ.1010.2008.00129>.
- Toros, Tulu, and Sean Rigdon. 2009. "Natural Energy and Vernacular Architecture: Principles and Examples with Reference to Hot Arid Climates," 1–19.
- Ultav, Zeynep Tuna, and Sare Sahil. 2004. "Hassan Fathy Mimarlığında Tasarım İlkeleri Üzerine Eleştirel Bir İnceleme." *J. Fac. Eng. Arch. Gazi Univ.* 19 (4): 365–74.
- Uyar, Enes. 2019. "Mimari Akımlar, Üsluplar ve Yapı Malzemeleri Bağlamında Hasan Fethi." *Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul* 4 (3): 1–21.

Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Sosyo-Ekonomik Kalkınmaya Olan Etkileri: Doğu Marmara Kalkınma Ajansı ve Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı Örneği

Zehra Namli*

Öz: Pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de karşılaşılan en önemli sorunlardan bir tanesi bölgeler arasında derin sosyo-ekonomik farklılıklar bulunmasıdır. Bu farklılıkların giderilmesi amacıyla kurulan bölgesel kalkınma ajansları ve bu ajansların Türkiye’deki etkileri bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Çalışmada Doğu Marmara ve Doğu Anadolu Kalkınma Ajansları üzerinden ajansların kuruldukları bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınmasına etkilerini değerlendirmek amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak çalışmanın araştırma sorusu “Bölgesel kalkınma ajanslarının sosyo-ekonomik kalkınmaya olan etkileri nelerdir ve karşılaştırmalı olarak incelendiğinde Doğu Marmara ve Doğu Anadolu Kalkınma Ajansları kuruldukları bölgelerde kuruluş amaçlarını ne ölçüde gerçekleştirebilmiştir?” şeklindedir.

Çalışmada öncelikle bölgesel kalkınma kavramı ve bu kavramın ilkeleri ile bölgesel kalkınma ajanslarının tarihsel gelişimi ve Türkiye’deki kuruluş süreci değerlendirilmiş; ardından ajansların yönetim yapısı, finansman kaynakları incelenmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında Doğu Marmara ve Doğu Anadolu Kalkınma Ajanslarının yürüttükleri faaliyetler değerlendirilerek, iki ajansın karşılaştırması yapılmış; kuruluş amaçlarını yerine getirip getirmediikleri sorgulanmıştır. Çalışmada ikincil verilerden yararlanılmış olup çoğunlukla betimleyici yöntem kullanılmıştır. Bölgelerin sosyo-ekonomik durumları ve kalkınma ajanslarının bulundukları bölgeye olan etkileri değerlendirilirken nicel veri analizi yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Kalkınma, Bölgesel Kalkınma Ajansları, Doğu Marmara Kalkınma Ajansı, Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı.

Giriş

Bir ülkenin bölgeleri arasından gelişme farkının bulunması, ülkeden ülkeye büyük farklılıklar arz etmekle birlikte ister gelişmiş, ister gelişmekte olan isterse de geri kalmış olsun her ülke için kaçınılmaz bir durumdur. Bu sorunun çözümü için günümüzde kabul gören fikir,

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yerel Yönetimler ve Şehircilik, Yüksek Lisans Programı
İletişim: z.namli1998@gmail.com

bölge içinde çok yönlü bir gelişme sonucu refahın sağlanmasının, ancak bölge içi dinamiklere dayanan kalkınma ile mümkün olduğudur. Merkezi hükümetlerin bölgeler arası dengecilikleri gidermede yetersiz kalışı ve yerel aktörlerin aralarında uyum ve işbirliğini geliştirememeleri gibi etkenler bölgesel kalkınma ajanslarının kurulmasına sebep olmuştur.

ABD’de 1929 Ekonomik Krizinin ve Avrupa’da II. Dünya Savaşının ardından kurulan kalkınma ajansları, Türkiye’de ise Avrupa Birliği’ne uyum süreciyle birlikte kurulmaya başlamıştır. Ülkemizde ajanslar kurulurken karşılaşılan sorunlardan bir tanesi herhangi bir bölgeleme sisteminin olmayışıdır. Bu sebeple Avrupa’da kullanılan İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması kullanılmış; ülke düzey 1, düzey 2 ve düzey 3 bölgelerine ayrılmış ve 2006-2009 yılları arasında tüm düzey 2 bölgelerinde birer kalkınma ajansı kurulmuştur. Çalışmada TRB2 bölgesinde kurulan Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı ve TR42 bölgesinde kurulan Doğu Marmara Kalkınma Ajansı örnek ajanslar olarak seçilmiştir. Ülkemizde bulunan 26 bölgesel kalkınma ajansı arasından bu iki ajansın çalışmada örnek olarak seçilmesinin temel sebebi, bu ajansların kuruldukları bölgelerin derin sosyo-ekonomik farklılıklar barındırmasıdır. Doğu Marmara Kalkınma Ajansının bulunduğu TR42 bölgesi Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralamasında (SEGE) 6. Sırada, Doğu Anadolu Kalkınma Ajansının kurulduğu TRB2 bölgesi ise 26. Sırada bir diğer ifade ile son sıradadır. Bu durum, TR42 bölgesinin gelişmişlik göstergeleri açısından Türkiye ortalamasına yakın ve zaman zaman ortalamanın üstünde verilere sahip olduğu, TRB2 bölgesinin ise Türkiye ortalamasının oldukça altında verilere sahip olduğu şeklinde ifade edilebilir.

Çalışmada iki ajansın faaliyetlerinin değerlendirmesi ve karşılaştırmalarının yapılması bu sayede bölgelerinde etkili olup olmadıklarının sorgulanması amaçlanmıştır. Değerlendirme yapılırken bölgelerin 2009-2008 ve 2020-2019 yıllarına ait nüfus, net göç, okuma yazma bilmeyenlerin oranı, yüksekokul veya fakülte mezunu oranı, bölgedeki hastane sayısı, bölgesel gayri safı yurtiçi hâsıla, işgücüne katılım oranı, istihdam oranı, işsizlik oranı ile bölgenin ithalat ve ihracat hacmi verilerinden yararlanılmıştır. Sonuç kısmında ise yaklaşık 10 yıllık zaman dilimi içerisinde ajansların kuruluş amaçlarını ne ölçüde gerçekleştirip gerçekleştiremedikleri tartışılmıştır.

Bölgesel Kalkınma Kavramı

Bölgesel kalkınma kavramını tanımlayabilmek için bölge ve kalkınma kavramlarını ayrı ayrı tanımlamak gerekmektedir. Bölge kavramı, tanımı konusunda uzlaşılmış bir kavram olmadığı için çeşitli bölge tanımları yapılmıştır. Bölgeyi belirli özelliklerin bir arada bulunmasıyla ortaya çıkan toprak parçaları olarak tanımlayan Erkal bu tanımı ifade ettikten sonra en ufak mekânlarda dahi farklılaşmanın olası olduğunu belirtmiştir. Keating ise bölge kavramını, mekânla özdeşleşen bir kavram olarak ele alır ve siyasi, sosyal, etnik yapı gibi birçok fark-

lı kavramı temel alarak tanımlamanın mümkün olduğunu belirtir.¹ Mengi ve Algan, bölge tanımlaması yapmada karşılaşılan zorluğun nedeni olarak bölgenin ölçeği ve yerine getirilmesi beklenen işlevlerin farklılık gösterdiğini belirtirken; bölgeyi bir devletin içindeki ekonomik siyasi, coğrafi alt sistemler şeklinde tanımlayarak uluslararası sistemde de bölgelerin varlığını ve bölgelerin çeşitli ölçütlere göre şekillendiğini ifade etmektedirler.³ Keleş bölgeyi kentten daha geniş ancak bir ülkenin tümünden daha küçük mekân parçası olarak tanımladıktan sonra bölgenin ölçeğinin kullanım amacına göre değiştiğini ifade etmektedir. Küreselleşme sürecinin vurgulandığı bir tanımda ise bölge, “ilişki ağı ile belirlenen, mekânsal süreklilik koşulu olmayan yerellerin oluşturduğu, uluslararası ilişkilere doğrudan açılan sınırları değişken bir birim” şeklinde ifade edilmiştir. Yer verilen tanımlardan da anlaşılacağı üzere bölge kavramı, tanımlamanın amacına ve tanımlamada belirlenen ölçütlere göre değişiklik göstermektedir.

Kalkınma kavramının tanımlanması, bölge kavramına göre daha nesnel ölçütlere bağlıdır ve zaman içinde değişikliğe uğramıştır. Sanayi Devriminden sonra sıklıkla kullanılmış, 2. Dünya savaşı ve sonrasında ortaya çıkan atmosfer, kavramın etkisinin ve öneminin artmasına sebep olmuştur. Türkçe’de kalkınma kavramı, “gelişme” kavramı ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.⁶ Gelişme kavramını Mengi ve Algan, niceliksel bir değişimin, ilerlemenin ve iyileşmenin aynı zamanda niteliksel olması şeklinde tanımlamaktadır. Kalkınma kavramı kapsayıcı bir kavram olduğu için sadece sanayi faaliyetlerindeki ve ya ekonomik göstergelerdeki gelişmeleri değil sosyal ve yönetsel konulardaki ilerlemeleri de içinde barındırmaktadır.

Bölgesel kalkınma kavramı, bir ülke içindeki veya uluslararası bir sistemdeki az gelişmiş bir diğer ifadeyle çağdaşlarına göre geri kalmış bölgelerin ekonomik, sosyal, yönetsel açılarından çağa uyum sağlamasını ifade eder. Günümüzde bölgesel kalkınmanın, bölge içindeki kaynaklardan yararlanılarak çok yönlü bir gelişme sonucunda refahın sağlanması şeklinde gerçekleştirileceği kabul edilmiştir.

Bölgesel kalkınmanın sosyal fayda, kalkınma kutbu ve halkın katılımı olmak üzere üç tane ilkesi vardır. Sosyal fayda ilkesi, az gelişmiş bölgelerde yapılan yatırımlarda ticari-bireysel faydadan ziyade sosyal faydanın ilk aşamada ön planda tutulması gerektiğini ifade etmektedir. Kalkınma kutbu ilkesi, F. Perroux tarafından geliştirilmiştir. Bu ilke, az gelişmiş bölgelerde yatırıma en elverişli noktayı tespit ederek buranın kalkınmasına öncelik verildiğinde bölgedeki diğer noktalarında kalkınmasının sağlanacağını ifade etmektedir. Halkın katılımı ilkesi ise bölgesel kalkınma konusunda geliştirilecek plan ve projelerde halkın da görüşlerinin alınmasını, süreçlere dâhil edilmesini ifade etmektedir. Bu sayede halkın doğal bir denetmen görevi görmesi sağlanacaktır.

1 “TVA” son güncelleme 10 Haziran, 2019, <https://www.history.com/topics/great-depression/history-of-the-tva>.

Bölgesel Kalkınma Ajansları

Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Tarihsel Gelişimi

Bölgesel kalkınma ajanslarının kuruluş sebepleri ülkeden ülkeye değişse bile her ülke için ortak olan temel sebep, merkezi idare tarafından yürütülen politikaların bölgesel kalkınmadaki etkilerinin sınırlı kalmasıdır.

Bölgesel kalkınma ajanslarının ilk örneği olan ABD'deki Tennessee Vadisi İdaresi (TVA), 1929 ekonomik buhranın etkilerinin devam ettiği 1933 yılında kurulmuştur. Kuruluş kanununda amaçları; vadinin taşkınları kontrol etmek amacıyla ağaçlandırılması, tarım, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi şeklinde sıralanmıştır. Kuruluşu esnasında tartışmalara neden olan TVA, 1934 yılına gelindiğinde 9000'den fazla kişinin istihdam edildiği bir idare haline gelmiştir.⁸

Avrupa'da ise bölgesel kalkınma ajanslarının kurulmasında, II. Dünya Savaşı'nın ardından bölgeler arası eşitsizliğin derinleşmesi önemli etkiye sahiptir. Bu bağlamda 1950'li yıllarda ilk olarak bölgesel kalkınma ajansı kuran ülkeler İspanya ve Belçika olmuştur. Avrupa Birliği düşüncesinin temellerinin atıldığı bu yıllarda ekonomik gelişme için bölgesel kalkınmanın öneminin farkına varılmıştır. Avrupa Topluluğunun oluşturulmasında yasal temellerden olan 1957 Roma Antlaşmasının 2. maddesinde topluluğun görevleri sıralanırken "topluluğun bütününde ekonomik faaliyetlerin uyumlu bir şekilde geliştirilmesini sağlamak" ifadesine yer verilmiştir. Bu görevi yerine getirebilmek için topluluk içindeki bölgesel dengesizliklerin giderilmesi temel hedef olarak görülmüştür.

Zaman içinde Avrupa Birliği'nin(AB) yapısında meydana gelen değişimler ve Yunanistan gibi az gelişmiş ülkelerin birliğe dâhil olmasıyla, birlik içinde bölgeler arasındaki dengesizlikler artmıştır. Bu durumun sonucu olarak AB, aday olan ülkelerde bölgesel kalkınma ajanslarının kurulmasını teşvik etmiştir. AB ülkelerinde kalkınma ajanslarının etkinliğini sağlamak, üye olan ajanslar arasında işbirliği ve uyumu geliştirmek için 1992 yılında Avrupa Bölgesel Kalkınma Ajansları Birliği(EURADA) kurulmuştur. Bölgesel Kalkınma Ajanslarının kurulması ve bu ajanslara gerekli fonların sağlanmasına büyük önem verilmiştir. Bu sebeple oluşturulmuş fonlara örnek olarak; Avrupa Sosyal Fonu, Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu (ABKF) ve Uyum Fonu sıralanabilir.²

Bölgesel kalkınma ajanslarının tüm dünyaya yayılmasında gerek AB ülkelerinin Afrika'da yürütmüş olduğu bölgesel kalkınmayı teşvik edici faaliyetler, gerek aday ülkelere bir koşul olarak bölgesel kalkınmayı gerçekleştirmeyi sunmaları göz ardı edilemeyecek bir öneme sahiptir.

2 Avrupa Birliği Bütçesi-Fonları ve Türkiye'nin Tam Üyeliği, son güncelleme Kasım, 2018, https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Avrupa_Birligi_Butcesi_Fonlari_ve_Turkiyenin_Tam_Uyeliği.pdf Turan, der., Bölgesel Kalkınma Ajansları Nedir Ne Değildir, 147

Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Türkiye’de Gelişimi

Ülke içinde farklı gelişmişlik düzeylerinde bölgelerin oluşması, ekonomisi az gelişmiş, yaşam kalitesi ve gelir düzeyi daha düşük bölgelerin oluşması “bölgesel dengesizlik” olarak ifade edilmektedir.¹⁰ Türkiye’de bölgeler arası dengesizlikler Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne kadar önemli bir sosyo-ekonomik sorun olmuştur. Keleş, bu dengesizliklerin nedenlerini fiziksel, ekonomik ve toplumsal nedenler olmak üzere üç gruba ayırmıştır. Fiziksel nedenlerin yeryüzü şekilleri, iklim gibi faktörler olduğunu ifade ederek, aslında ekonomik dengesizliğin³ temel nedeni olduğunu belirtmiştir. Ekonomik dengesizlikleri daha iyi açıklamak amacıyla 1975 yılında sadece İstanbul’un büyük sanayinin %49’una sahip olduğu ancak Doğu Anadolu’nun sanayideki payının yalnızca %3 olduğunu ifade etmiştir. Ardından üçüncü grup olan toplumsal dengesizlikleri açıklamak için kentleşmenin coğrafi bölgelere dağılışını örnek olarak vermiştir.⁴ Ayrıca ifade edilenlere ek olarak bölgeler arasındaki dengesizlikler, okuma yazma oranı, yaşam süresi, istihdam oranı, altyapı yatırımları gibi sosyo ekonomik göstergelere bakılarak da anlaşılabilir.⁵

Cumhuriyetin ilk yıllarında bölgeler arası dengesizlikleri gidermek için somut adımlar atıldığı söylenemez. Bu durumun nedeni olarak dönem şartlarında daha acil sorunlarla uğraşılmasının gerekliliği, bu dönemde bölgesel değil ulusal kalkınma anlayışının hâkim olduğu sıralanabilir. 1950-1960 döneminde sanayi kuruluşlarının batı bölgelerinde gelişmesi, bölgeler arasındaki farkları belirgin bir şekilde artırmıştır. 1963’den bu yana hazırlanan beş yıllık kalkınma planları ile bölgeler arası dengesizlikler giderilmeye çalışılmıştır. Keleş, bu dönem için yaptığı değerlendirmesinde son 30-35 yıldır Doğu ve Batı arasındaki farkın artmakta olduğunun ileri sürülemeyeceğini ancak bunun yetersiz kaldığını kentleşmede ve bölgeselleşmede plansız bir gidiş özelliklerinin ağır bastığını ifade etmektedir.⁶

Türkiye’de bölgesel kalkınma ajansları(BKA) ilk kez 1999 Helsinki Zirvesinde Türkiye’nin AB’ye tam üyeliğin tescil edilmesiyle gündeme gelmiştir. AB komisyonu tarafından hazırlanan “Katılım Ortaklığı Belgesinde” orta vadeli hedeflerde bölgesel kalkınma ajanslarının kurulması yer almıştır.⁷ Ancak AB müktesebatına uyum sürecinde Türkiye’de idari olarak bölge kavramının bulunmadığı tespit edilmiştir. Bundan dolayı 2001 yılında AB’de bölgeler arası farklılıkların tespit edilmesi, karşılaştırılması için uygulanan bölgeleme sisteminin Tür-

3 Turan, der., Bölgesel Kalkınma Ajansları Nedir Ne Değildir, 147.

4 Keleş, Kentleşme Politikası, 366-370.

5 Terresa Reeves, AB ve Türkiye’de Bölgesel Kalkınma (Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, Eylül 07-08, 2006).

6 Keleş, Kentleşme Politikası, 398.

7 Cansel Seymen Oskar ve Yeşim Kubar, “Avrupa Birliğine Uyum Sürecinde Türkiye’de Bölgesel Kalkınmanın Finansmanın Kalkınma Ajansları”, Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F Dergisi, Mayıs (2007), 209.

kiye’de de uygulanmasına karar verilmiştir. İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması(NUTS) sonucunda Türkiye “Düzy 1”, “Düzy 2” ve “Düzy 3” şeklinde bölgelere ayrılmıştır. 81 il, “Düzy 3” kapsamında belirlenmiştir. “Düzy 2” sosyo-ekonomik açıdan benzer olan illerin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur ve 26 adettir. “Düzy 1” ise “Düzy 2” istatistiki bölge birimlerinin gruplandırılması ile oluşturulmuş olup 12 adettir.⁸

AB’ye uyum süreciyle dönüşüme uğrayan bölgesel kalkınma anlayışıyla yürütölen çalışmaların sonucunda 2006 yılında çıkarılan 5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluđu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun ile kalkınma ajanslarının yasal temelleri oluşturulmuştur. Ardından Bakanlar Kurulu kararının yayınlanmasıyla Çukurova Kalkınma Ajansı ve İzmir Kalkınma Ajansı kurulmuştur. 2006-2009 yılları arasında 26 adet olan “Düzy 2” bölgesinin her birinde bir kalkınma ajansı kurulmuştur.⁹

Türkiye’de bölgesel kalkınma ajanslarının kurulmasında, Özgür’ün de belirttiğı gibi bölgesel stratejilerin belirlenmesi, bölgeye yatırımların çekilmesi, kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşlarının ortak çalışmasının desteklenmesi, proje uygulama ve geliştirme kapasitesi ile girişimciliğın desteklenmesi amaçları mevcuttur.¹⁰ 5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluđu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında kanunda da BKA’ların kuruluş amaçları; bölgesel gelişmeyi hızlandırmak, yerel aktörler arasında işbirliğini geliştirmek, kaynakların yerinde ve etkin kullanımını sağlamak olarak sıralanmıştır. Kuruldukları dönem açısından tartışmalara neden olan BKA’ların, bölgesel kalkınmada destekleyen, düzenleyen ve aktörler arasında uyumlu çalışmayı sağlayan bir role sahip oldukları ifade edilebilir.

Doğı Marmara Kalkınma Ajansı

Doğı Marmara Kalkınma Ajansı(MARKA), 2009 yılında Bolu, Düzce, Kocaeli, Sakarya ve Yalova illerini kapsayan TR42 düzey 2 bölgesinde kurulmuştur. Doğı Marmara Kalkınma Ajansı(MARKA); TR42 bölgesinde kamu ile özel sektör iş birliğini sağlayarak bölgenin gelişmesi, yatırımların bölgeye çekilmesi, küresel rekabet koşullarına uyum sağlaması ve bölgenin kalkınmasının hızlandırılması amacıyla kurulmuştur. MARKA’nın ilkeleri katılımcılık, şeffaflık, dinamiklik, insan ve bilgi odaklılık, yenilikçilik, rekabetçilik, koordinatörlük şeklinde sıralanmıştır.¹¹

MARKA, sürdürülebilir kalkınma hedeflerini de bu ilke ve amaçlar doğrultusunda belirlemiştir. Kalkınma için bölgenin mevcut kaynaklarından verimli bir şekilde yararlanma, yerel potansiyeli paydaşlarla işbirliği halinde destekleme bu hedefler arasında yer almıştır.

8 Nihal Kargı, “Bölgesel Kalkınma Yaklaşımlarındaki Gelişmeler ve AB Perspektifi Altında Türkiye’nin Bölgesel Politika Analizi”, Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, 1(3) (2009), 31.

9 Özgür, *Bölgesel Kalkınmaya Giriş, Teoriler, Yaklaşımlar ve Kalkınma Ajansı Deneyimleri*, 107.

10 Özgür, *Bölgesel Kalkınmaya Giriş, Teoriler, Yaklaşımlar ve Kalkınma Ajansı Deneyimleri*, 107.

11 T.C Doğı Marmara Kalkınma Ajansı, <http://www.marka.org.tr/>

Kalkınma Ajansı Kurulmadan Önce Doğu Marmara'nın Sosyo-ekonomik Durumu

Bölgesel kalkınmada, kalkınma ajanslarının etkilerini görebilmek için kalkınma ajansı kurulmadan önce bölgelerin sosyo ekonomik gelişmişlik göstergelerini incelemek gerekmektedir. Bu bağlamda nüfus, net göç, okuma yazma bilmeyenlerin oranı, yüksekokul veya fakülte mezunu oranı, bölgedeki hastane sayısı, bölgesel gayri safi yurtiçi hâsıla, işgücüne katılım oranı, istihdam oranı, işsizlik oranı ile bölgenin ithalat ve ihracat hacmi verilerinden yararlanılmaktadır.

Türkiye İstatistik Kurumu(TÜİK) verilerine göre TR42 bölgesinin 2009 yılında nüfusu 3.193.210 kişidir. 2008-2009 yıllarında aldığı göç 122.637 kişi iken verdiği göç 99.467 kişi olmuş, net göç 23.170 kişi olarak belirlenmiştir. Okuma yazma bilmeyen kişilerin oranı %3,81 iken yüksekokul veya fakülte mezunu kişilerin oranı %8,1 olmuştur. 2009 yılında bölgedeki hastane sayısı 58'dir. Aynı yıl bölgesel gayri safi yurtiçi hâsıla 52.272.946 TL olup, bu hâsılanın sektörel dağılımında birinci sırada hizmetler, ikinci sırada sanayi ve üçüncü sırada tarım sektörü gelmektedir. 2009 yılında bölgede işgücüne katılım oranı %49,2, işsizlik oranı %15,0 iken istihdam oranı %41,8'dir. 2009 yılında bölgenin ihracatı 6.443.590 dolar iken ithalatı 5.972.293 dolar olmuştur. Bu göstergeler ışığında TR42 bölgesinin 2009 yılında Türkiye ortalamasına yakın bir gelişmişlikte olduğunu söylemek mümkündür.

Doğu Marmara Kalkınma Ajansı'nın Yürüttüğü Faaliyetler

MARKA, 2009 yılından itibaren bölge kalkınması için bölge planı hazırlama, kurum ve kuruluşlara mali ve teknik destek sağlama faaliyetlerini yürütmüştür.

Bölge Planları: Bölge planı, bölgesel kalkınmada süreçleri belirleyen faaliyetleri düzenleyen bir belge şeklinde tanımlanabilir. Sürdürülebilir kalkınma için öncü görev üstlenen kalkınma ajanslarına kanun tarafından bölge planı hazırlama görevi verilmiştir. Bu doğrultuda MARKA iki adet bölge planı oluşturmuştur. İlk bölge planı 2010-2013 yıllarını kapsayan kısa bir dönem için hazırlanmış iken ikinci bölge planı 2014-2023 yıllarını kapsayan daha uzun bir dönem için hazırlanmıştır.

TR42 Doğu Marmara Bölge Planı 2010-2013: TR42 bölgesinin ilk bölge planı olan bu plan, Doğu Marmara Kalkınma Ajansı tarafından kuruluşundan bir yıl sonra bölgenin mevcut durumunu tespit etmek, bölgenin potansiyelini belirlemek ve gelecek yıllar için bir strateji oluşturmak amacıyla hazırlanmıştır. Bu plan hazırlanırken TR42 bölgesinin Ankara ve İstanbul'u birbirine bağlayan güzergâhta oluşu, bölgenin turizm potansiyeli, tarıma elverişli topraklarının mevcudiyeti, bölgede sanayinin gelişmesine fayda sağlayan imkânlar dikkate alınmıştır.

Planın dört tane amacı vardır. Bu amaçlar rekabet gücünü arttırmak, beşeri zenginlikleri geliştirmek, çevresel sürdürülebilirliği sağlamak ve teknik alt yapıyı desteklemek, tarımsal kalkınmayı sağlamak şeklinde sıralanabilir.

TR42 bölgesi, sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında Düzey 2 bölgeleri arasında 6. sırada yer almıştır. Planın amacı bu gelişmişlik seviyesini arttırmaktır. Bölge ile ilgili verilere bakıldığında bölge ihracatının %93'ünü sanayinin oluşturduğu görülmektedir. Bu durum bölge için gelişmişliğin bir göstergesidir ancak sanayi ile birlikte gelişen çevresel sorunlarda planda yerini almıştır. Planda bölgenin, denize kıyısının olması, İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan güzergâhta olması, ulaşım imkânlarının elverişli olması sebebiyle yerli ve yabancı yatırımcılar için bir çekim merkezi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Kocaeli'ne kurulması planlanan Bilişim Vadisinin bölgede Ar-Ge çalışmalarına hız kazandırması ve üretimde katma değer artışı sağlaması beklenmektedir. Planda bilişim vadisinin yanı sıra teknoparklarında bölgedeki üretime katma değer artışı sağlayacağı ifade edilmektedir. Bu yatırımlarla, özellikle üretimin KOBİ'ler tarafından yapıldığı sektörlerde Ar-Ge çalışmalarının yetersiz kalmasına, tanıtım ve markalaşma gibi faaliyetlerin geri planda olmasına bir çözüm getirmek hedeflenmiştir.

Bölge, tarım için elverişli topraklara ve iklime sahiptir. Ayrıca tarımda makineleşme diğer düzey 2 bölgelerine göre oldukça iyi durumdadır. Bu durumun nedeni olarak bölgede tarım ve sanayinin birlikte gelişmesi ve tarımla uğraşan kişilerin bilinç düzeyinin diğer bölgelere göre daha üst seviyede olması ifade edilmektedir. Makineleşmenin bir ölçütü olarak kullanılan bin hektarlık alandaki traktör sayısı, TR42 bölgesinde Türkiye ve AB ortalamasının üzerindedir. Bu makineleşmeye rağmen tarım arazilerinin parçalı olması üretimde verimsizliğe neden olmaktadır.

Turizm sektörü açısından bölge Türkiye ortalamasının gerisindedir. Bölgenin güneybirlik turizm için önemli avantajları vardır. Bu avantajlara örnek olarak metropol kentlere yakınlığı, ulaşım imkanları, coğrafi şartları sıralanmaktadır. Bölgedeki turizmi geliştirmek için tanıtım ve markalaşma faaliyetleri önem taşımaktadır.

Bölge illerinde kentleşmenin planlı bir şekilde gelişmemesi illerde kentlilik kültürünün yayılmasını engellemiştir. Özellikle Kocaeli'nde sanayinin yoğun şekilde gerçekleşmesi sanayi kuruluşları ile yaşam alanlarının iç içe geçmesine neden olmuş, işçilerin barınma ihtiyaçlarını karşılamak için sanayi tesislerine yakın yerlerde gecekondular yapmaları kent yaşamı açısından problem teşkil etmiştir. Sakarya ilinde ise sanayi siteleri zamanla şehrin içinde kalmış bu durum çevresel olarak şehir kimliğini olumsuz yönde etkilemiştir.

TR42 bölgesi stratejik konumu açısından ulaşım yatırımlarına önem verilen bir bölge olmuştur. Planda Marmaray Projesi, Kuzey Marmara Otoyolu Projesi, İstanbul-Ankara hızlı

tren hattı gibi projelerin bölgenin gelişmesine büyük ölçüde katkı sağlayacağı ifade edilmektedir. Bölge için bir başka avantaj ise limanlarının varlığıdır. 2009 yılında bölgede toplam 40 tane liman bulunmaktadır. Bu limanların 39 tanesi Körfezde 1 tanesi ise Karadeniz kıyılarındadır. Limanlarının art bölgelerinin geliştirilmesi bölgesel gelişme açısından önem taşımaktadır.

Planda GZFT analizi yapılarak bölgenin güçlü ve zayıf yönleri tespit edilmiş, risk ve tehlikeler saptanmıştır. Güçlü yönler sıralanırken planda bölgenin en güçlü yönü olarak “çok sektörlü ekonomik yapısı” belirtilmiştir. Bölgede çok sayıda uluslararası yatırımcının bulunması diğer yatırımcıların da bölgeye gelmesini kolaylaştırmaktadır. Bölge ihracatının geliştirilmesi açısından mevcut ulaşım altyapısının güçlendirilmesi oldukça önemlidir. Ayrıca bölgede eğitim seviyesinin iyi derecede olması, bölgenin her ilinde üniversite bulunması nitelikli işgücü açısından önem teşkil etmektedir. Zayıf yönler içinde en belirgin olanı bölge içinde gelişmişlik düzeyleri arasında önemli farklılıklar olmasıdır. Ayrıca bölgede kentlilik kültürünün gelişmemiş olması, plansız sanayileşme, kurumsallaşma sorunu, denizyolu ve demiryolunun geri planda kalması bölgenin zayıf yönleri şeklinde sıralanmıştır.

Planda bölge gelişmesinin ana senaryosu ifade edilmiştir. Bu senaryoya göre İstanbul’dan doğuya doğru yayılan sanayinin bölgede planlı bir şekilde gelişebilmesi için altyapının güçlendirilmesi, nitelikli işgücünün yetiştirilmesi, Ar-Ge çalışmalarının desteklenmesi gerekmektedir. Bölgede katma değeri yüksek üretim yapmanın önemi planda belirtilmiştir. Nitelikli işgücü, kaliteli altyapı ve yatırımlarla desteklenen katma değeri yüksek üretim bölgede yaşam kalitesinin yükselmesine sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşmesine yol açacaktır.

Planın finansmanı olarak bölgede üretilen katma değer, kamu ve özel sektör yatırımları ve bölgenin illerinden aktarılabilecek olan kaynaklar sıralanmıştır. Planın uygulanması ve verimli olabilmesi için tüm paydaşlara önemli sorumluluklar düşmektedir. Kalkınma ajansı yaptığı yatırım yönlendirmeleri, teknik ve finansman destekleri ile bölge planının uygulanmasında, doğru yatırımları teşvik etmede öncü bir görev üstlenmektedir. Özel sektör ve kamu yatırımları ile bölge halkının desteği sayesinde planın başarılı bir şekilde uygulanması hedeflenmiştir.

TR42 Doğu Marmara Bölge Planı 2014-2023: Planın amacı kalkınmayı stratejik biçimde planlamak olarak belirtilmiştir. Bu süreçte yerel otoritelerin verecekleri desteğin planın başarısını doğrudan etkileyeceği önemle vurgulanmıştır.

Planda bölgenin 2012-2013 verilerine yer verilmiştir. Bu verilere göre TR42 bölgesinde okullaşma oranı ve sağlık hizmetlerine erişim imkânı gibi göstergeler Türkiye ortalamasının üzerindedir. Ayrıca bölge İstanbul ve Ankara’dan sonra en fazla göç alan bölge olarak tanımlanmıştır. Bunun yanı sıra Doğu Marmara Bölgesinin, kişi başı gayri safi katma değerde Düzey

2 bölgeleri arasında 2. sırada olduğu belirtilmiştir. Tüm bu verilerden hareketle illerin sosyo ekonomik gelişmişlik sıralamasında bölge illerinin üst sıralarda olduğu tespit edilmiştir ancak aralarında farklılıklar bulunduğu dolayısıyla bölgedeki gelişmenin homojen bir şekilde dağılmadığı sonucu çıkarılmıştır. Ayrıca Doğu Marmara Bölgesinde sosyo ekonomik gelişmişlik seviyesinin yüksek olmasına rağmen bölgenin yaşam koşulları bu gelişmişlik seviyesi ile orantılı bir şekilde artmamakta olduğu belirtilmiş bu durumun en önemli nedenlerinden birinin bölgede sanayileşmenin plansız gelişmesi olduğu belirtilmiştir.

Planda 2023 yılı için belirli hedeflere yer verilmiştir. Örneğin 2012 yılında 14,7 milyar dolar olan ihracatın 2023 yılında 75 milyar dolara çıkarılması, bölgenin vergi payının Türkiye'nin vergi gelirleri içerisinde arttırılması, kişi başı gayri safi katma değerın 22.028 TL'den 35.000 dolara çıkarılması hedeflenmiştir. Hedefler arasında kentlerin planlı şekilde gelişmesi, çevreye önem verilmesi, işgücü ve istihdam oranlarının mevcut durumdan daha iyi seviyelere getirilmesi sıralanmıştır.

TR42 bölgesi heterojen bir bölge olduğu için bölgeyi daha iyi anlamak ve planın daha kolay uygulanmasını sağlamak amacıyla mikro bölgeleme çalışması yapılmıştır. Bölgeleme çalışması yapılırken bölgenin ilçelerine ait veriler toplanmış, ilçelerin birbirleriyle olan ilişki yoğunlukları dikkate alınmış, birbiriyle aynı özellikler taşıyan ilçeler bir alt bölgeyi oluşturmuştur. Bu alt bölgeler, global alt bölge, dinamik alt bölge ve çevre alt bölge şeklinde sıralanmıştır. Global alt bölge, nüfusun yoğun olduğu kentleşmenin fazla olduğu uluslararası yatırımları içinde barındıran bölgelerdir. Bu alt bölgede Gebze, Adapazarı ve Körfez ilçe kümeleri yer almaktadır. Dinamik alt bölge ise gelişmişlik düzeyinde global alt bölgeden sonra gelir ve cazibe merkezi olma yolundaki bölgedir. Yalova merkez, Hendek, Düzce ve Bolu merkez ilçe kümelerini kapsamaktadır. Dinamik alt bölgede sanayi sektörünün yanı sıra tarım sektörü de bölge halkı için bir geçim kaynağıdır. Çevre alt bölge ise daha çok kırsal kesim özelliklerini barındıran, sosyo ekonomik gelişme açısından geride kalmış bölgedir. Kandıra, Termal, Sapanca, Mudurnu ve Gerede ilçe kümeleri çevre alt bölge içerisinde yer almaktadır. Bu bölgenin en önemli özelliği ana ulaşım hatlarında uzak kalmış ilçelerden oluşmasıdır. Bu durumun sonucu olarak çevre alt bölgede sanayi diğer alt bölgelere oranla daha az gelişmekte, tarım ve hayvancılık sektörü ön planda yer almaktadır. Çevre alt bölgesinde ulaşım imkânlarını geliştirmek için planlanan Adapazarı Karasu Demiryolu Projesi, Batı Karadeniz Sahil Yolu Projesi ve Ankara İstanbul Yüksek Hızlı Tren Projesi ile bölgede sanayi faaliyetlerinin hız kazanacağı beklenmektedir.

Bölge planı üç temel eksen üzerinde geliştirilmiştir. Bu eksenler yaşanabilir bölge, rekabetçi bölge ve öğrenen bölgedir. Bu belirtilen eksenlere, global alt bölge için yaşanabilirlik, dinamik alt bölge için rekabet edebilirlik ve çevre alt bölge için öğrenen bölge şeklinde öncelik verilmiştir. Bu durum her bir alt bölge için farklı bir gelişme stratejisi uygulanaca-

ğının, eksenlerin uygulanması konusunda alt bölgeler arasında öncelik sırası olacağının bir göstergesidir.

Yaşanabilir bölge ekseninde kısa dönemde geliştirilmesi planlanan global alt bölge, diğer düzey 2 bölgelere kıyasla yaşam kalitesi bakımından iyi seviyelerde olsa da bölgenin yaşam kalitesi ekonomik gelişmişliği ile orantılı değildir. Plan da bu durumun en önemli nedenleri arasında bölgenin İstanbul'un art bölgesi olması ve yüksek eğitim düzeyine sahip kişilerin bölgede yaşamayı tercih etmemesi gösterilmiştir.

Yaşanabilir bölge eksenini için temel amaçlar belirlenmiştir. Bu amaçlardan ilki mekânsal organizasyonu geliştirmektir. Belirtilen amaç doğrultusunda belirlenen hedeflerden bir tanesi bölgenin deprem kuşağında yer alması ve geçmişte yıkıcı depremler geçirmiş olması sebebiyle afet önlemlerinin alınmasıdır. Diğer bir hedef kırsal ve kentsel alanlarının etkin düzenlenmesidir. Bölge planı ile uyumlu şekilde gerçekleştirilen çevre düzeni planları bu hedefe ulaşmada önemli etkiye sahiptir. Kentsel mekânı etkin bir şekilde kullanabilmek için kentsel dönüşüm projelerinin hayata geçirilmesi, sanayi ile yaşam yerlerinin birbirinden ayrılması, imar planı ve çevre düzeni planlarının kalkınma hedefleri ile uyumlu şekilde geliştirilmesi planda öneriler olarak belirtilmiştir. Diğer hedefler, kentsel dönüşümün planlı bir şekilde yerel aktörlerin desteği ile gerçekleştirilmesi, bölgede bulunan kültürel varlıkların korunması, bölge içi ulaşımın gerek ulaşım altyapısı bakımından gerek toplu taşıma araçları ile güçlendirilmesi şeklinde ifade edilmiştir. İkinci amaç çevresel sürdürülebilirliği sağlama olarak planda yer almıştır. Zengin çevresel doku, bölgenin yaşanabilirliğini yükseltmektedir. Bu çevrenin gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde korunması sürdürülebilirliği sağlamaktadır. Bölgede bulunan doğal kaynakların korunması, tarihsel mirasa sahip çıkılması planda belirlenen hedeflerdendir. Yenilenebilir enerji kaynakları kullanımının teşvik edilmesi ve enerji tasarrufunun sağlanması da bu amaç için belirlenen hedeflerdendir. Üçüncü amaç ise sosyal bütünleşmenin gerçekleştirilmesidir. Doğu Marmara Bölgesi göç alan bir bölge olduğu için farklı kültürlerde yetişmiş bireyler bir arada yaşamak aynı sosyal ortamda bulunmak durumunda kalmaktadırlar. Bu amaçla sosyal politikaların geliştirilmesi ile birlikte il ve ilçelerde çalışmalar yürütülerek dezavantajlı kişilere sosyal yardımlar sağlanması ve bu organizasyonun uyumlu bir şekilde yürütülmesi sosyal bütünleşmeye katkı sağlamaktadır. İstihdam ile desteklenen yardımlar sayesinde yoksulluğun da en alt seviyeye düşürülmesi hedeflenmektedir. Kocaeli Belediyesi'nin hazırladığı, MARKA'nın hibe desteği verdiği projeye Roman vatandaşlara sualtı kaynaklığı kursu verilmesi ve daha sonra bu bireylerin gemi sanayinde istihdam edilmesi, dezavantajlı bireylerin sosyal hayata katılımı için örnek olarak gösterilen projelerdendir.

Doğu Marmara Bölgesinde, küçük ve orta ölçekli işletmeler yoğun olarak faaliyet gösterdiği için bu işletmelerin rekabet gücünü artırmak amacıyla planda rekabetçilik eksenine yer

verilmiştir. Bu işletmelerin yenilikçi üretim ve Ar-Ge çalışmaları konusunda teşvik edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Bu ekseninde global alt bölge, TR42 bölgesi içinde en çok Ar-Ge çalışmalarının yürütüldüğü bölgedir ancak bölgenin mevcut turizm potansiyelinin geliştirilmesi amacıyla rekabetçilik eksenine doğrultusunda gelişme sağlanacaktır. Dinamik alt bölgede ise planlı sanayinin geliştirilmesi, bölgeye yatırımların çekilmesi, bölgenin rekabetçilik gücünü artıracak faaliyetlerdir. Çevre alt bölgenin taşıdığı kırsal özellikler dikkate alındığında, bu bölgede tarımda verimliliğin sağlanması, alternatif turizm imkânlarının geliştirilmesi amacıyla ulaşım güzergâhlarının geliştirilmesi ve işgücüne dayanan sanayinin geliştirilmesi bölgenin rekabetçilik gücünü geliştirecektir.

Rekabetçi bölge ekseninde üç temel amaç vardır. Bunlar akıllı uzmanlaşmayı sağlama, yüksek katma değerli ürün ve hizmetler üretmek ve girişimcilik ve yatırım ortamını geliştirmektir. Akıllı uzmanlaşma amacına yönelik olarak bölgede ön planda olan sektörlerle yoğunlaşılması hedeflenmiştir. Yatırım hacmi, istihdam hacmi, ihracat hacmi ve sektörlerin yürüttükleri Ar-Ge çalışmaları öncü sektör belirlemede ölçüt olarak kullanılmıştır. Diğer bir hedef turizm sektörünün mevcut potansiyele göre şekillendirilmesi ve desteklenmesidir. Alternatif turizm imkânlarına sahip olan bölgede altyapının geliştirilmesi, yurt içi ve yurt dışında tanıtım faaliyetlerinin yürütülmesi, otelciliğin desteklenmesi ve halkın bu alanda bilinçlendirilmesi ile turizm sektörünün bölgenin gelişmesinde önemli rol oynayacağı ifade edilmiştir. Tarımsal üretimde ise verimliliğin artırılması, gelecekte talebinin artması beklenen ürünlerin tespit edilmesi bölgede tarım sektörünün geliştirilmesini sağlayacaktır. Bölgede işbirliğinin geliştirilmesi ve yurt dışı pazarların tespit edilerek bu pazar taleplerini karşılamaya yönelik üretimin yapılması akıllı uzmanlaşma amacındaki diğer hedeflerdir. Planda girişimcilik ve yatırım ortamını geliştirmek amacıyla maliyetlerin düşürülmesi, demiryolu, havayolu, karayolu bağlantılarının güçlendirilmesi, mesleki eğitim veren liselerle işbirliği sağlanarak nitelikli işgücünün geliştirilmesi hedeflenmiştir. Girişimcilik faaliyetlerinin mevcut koşullara uygun olarak, kurum ve kuruluşlarla koordinasyon içinde yapılması ve var olan planlamalarla uyumlu şekilde geliştirilmesinin önemi vurgulanmıştır.

Öğrenen bölge ekseninde üç amacı vardır. Bu amaçlar yetenekler geliştirilmesi, bu yeteneklerin istihdama kazandırılması ve sosyal gelişmenin sağlanması şeklinde sıralanmıştır. Bu amaçlar bir döngü şeklinde geliştikçe, ekonomik anlamda gelişmiş ancak beşeri sermaye ve yaşam kalitesi açısından aynı düzeyi yakalayamamış bölgede, beşeri sermayenin gelişmesi sağlanacaktır. Yeteneklerin geliştirilmesi amacı doğrultusunda işgücünde niteliğin artırılması, mesleki ve teknik eğitime önem verilmesi, yaşam boyu öğrenme alışkanlığının kazandırılması, bölgede ihtiyaç duyulan işgücü alanların tespit edilerek buna yönelik çalışmalar yapılmasına önem verilmiştir. Ayrıca üniversitelerde sektör taleplerine uygun bölümlerin açılması nitelikli istihdamın sağlanması için sunulan başka bir hedeftir. Yeteneklerin istih-

dama kazandırılması amacıyla ise özellikle Ar-Ge alanında hizmet veren personellerin lisansüstü eğitimlerle desteklenmesi, dezavantajlı grupların çeşitli projelerle desteklenerek istihdama katılımının sağlanması, kadın ve genç istihdamı konusunda teşvikler verilmesi, mesleki eğitim alan gençlerin istihdamında kolaylıklar sunulması, girişimcilik faaliyetlerinin desteklenmesi, iş güvenliği imkânlarının geliştirilmesi hedeflenmektedir. Sosyal gelişmenin sağlanması amacıyla ise sivil toplumun örgütlenmesi, toplumdaki sorunlara karşı bireylerin sorumluluk alarak çözüm için çaba sarf etmesi, bireylerin sosyal sorunlar hakkında bilinçlendirilmesi hedeflenmiştir.

Bölge planının finansmanı ise kamu ve özel sektör yatırımları, MARKA'nın yürüteceği mali destek çağrısı programları, bölge illerinden aktarılabilecek mali kaynaklarla sağlanacaktır. Planda ayrıca planın başarılı olabilmesi tüm yerel aktörlerin planın uygulanması destek vermesi gerektiği vurgulanmıştır.

Doğu Marmara Kalkınma Ajansının Sunduğu Destek Programları: MARKA, 2010 yılından itibaren kamu kuruluşları, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarına mali destek, teknik destek ve doğrudan faaliyet desteği vermektedir. Mali destekler; proje teklif çağrısı, fizibilite desteği programı, güdümlü proje desteği ve faiz ve faizsiz kredi desteği şeklinde verilmektedir. Proje teklif çağrısı için önceden belirlenen konularda, belirlenen niteliklere sahip kurumlar tarafından başvuru yapılır. Projelerin uygunluğu değerlendirilir ve değerlendirmeden başarılı çıkan projelere mali destek sağlanır. Fizibilite desteği programı, önceden bölge planında belirtilen 2023 hedefleri doğrultusunda geliştirilecek olan alanlardaki projelere verilen destektir. Güdümlü proje desteğinde ise saha çalışmalarında belirlenen öncelikli çalışma alanı içinde yer alan projeler için verilen desteklerdir. Teknik destekler ise ajansın sağladığı danışmanlık hizmeti, plan ve proje hazırlık sürecinde sunulan katkılar, uzman personel desteği ve ajans tarafından eğitim verilmesi sıralanabilir.

Mali destek sağlanan projeler

- Engelsiz Kent Akçakoca
- Dezavantajlı Gruplar Sürekli Eğitim Birimi
- Maden Deresi Oryantiring Parkuru Hazırlanması ve Eski Maden Tünelinin Güvenli Hale Getirilerek Turizme Kazandırılması Projesi

Sakarya Uluslararası Ticareti Geliştirme Merkezi:

MARKA 11 yıldır desteklediği projelerle; bölgenin uluslararası rekabet gücünün artırılması, istihdam olanaklarının geliştirilmesi, bölgenin tanıtımının yapılması, firmaların mevcut tesislerinin geliştirilmesi, üretim kapasitelerinin artırılması, bölgenin ihracat hacminin geliştirilmesi, çevresel sorunlarla mücadele edilmesi, geri dönüşüm tesislerin kurularak atıklardan

ürünler elde edilmesi gibi birçok alanda bölgenin kalkınmasına destek sağlamıştır.

Teknik destekler kapsamında

- Sıfır Atık Muhafızları Yetiştirme Projesi
- Yalova'nın 25 Yıllık Gelecek Perspektifi Raporunun Hazırlanması Projesi
- Sakarya Büyükşehir Belediyesi'nin Bilişim Kapasitesinin Artırılması Projesi

Gibi birçok proje ile gerekli şartları sağlayan kurum ve kuruluşlara teknik destek sağlanmıştır. Teknik destekler de mali destekler gibi ihracattan çevre korumaya kadar geniş bir alanı kapsamaktadır.

Doğrudan faaliyet desteği kapsamında

- Yalova'da Trafik Kaynaklı Hava Kirliliğinin Tespiti Projesi
- Mesleki Teknik Eğitimde Ar-Ge ve İnovasyon Stratejileri Projesi
- İstihdam Pazarında İşsizlik ve İşgücü Bulamama Arasındaki Uyumsuzluğun Nedenlerini Belirliyoruz Projesi

Gibi projeler desteklenmiştir. Bu destek faaliyetinden de birçok alandaki proje yararlanmıştır.

Kalkınma Ajansının Doğu Marmara Bölgesine Etkisi

TÜİK verilerine göre TR42 bölgesinin 2019 yılında nüfusu 3.916.953 kişidir. Bölgenin 2018-2019 yıllarında aldığı göç 164.900 kişi, verdiği göç 139.656 kişi, net göç ise 25.244 kişidir. Okuma yazma bilmeyenlerin oranı %2,4 iken yüksekokul veya fakülte mezunlarının oranı %16,1'dir. 2018 yılında bölgedeki hastane sayısı ise 73'tür. Bölgesel gayrisafi yurtiçi hâsıla 235.991.883 TL'dir. Hasılanın sektörel dağılımı birinci sırada sanayi, ikinci sırada hizmetler ve üçüncü sırada tarım sektörü şeklinde gerçekleşmiştir. 2019 yılında bölgede işgücüne katılım oranı %54,1, işsizlik oranı %13,5, istihdam oranı %46,8 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl bölgede ihracat 16.014.264 dolar iken ithalat 12,801.551 dolar olmuştur.

2019 yılı verileri, bölge planında 2023 yılı için hedef olarak belirlenen verilere göre daha düşük olsa da MARKA sağladığı desteklerle 2009 yılından bu yana bölgesel kalkınmada TR42 bölgesine önemli katkılar sunmuştur.

Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı

Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı(DAKA), 2008 yılında Bitlis, Muş, Hakkâri ve Van illerini kapsayan TRB2 bölgesinde kurulmuştur. Ajansın merkezi Van ilidir. DAKA, TRB2 bölgesinin sosyo ekonomik gelişmesini sağlamak, bölgedeki beşeri sermayeyi geliştirmek, yaşam kalitesini artırmak, doğal ve kültürel mirasın korunarak tanıtımının yapılmasını sağlamak, yenilene-

bilir enerji kaynaklarının kullanımını artırarak temiz bir çevre oluşturmak ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak ajansın kuruluş amaçları arasında yer almıştır. DAKA bu amaçlara ulaşmada yerel kaynakların ve bölgedeki mevcut potansiyelin verimli bir şekilde kullanılmasını hedeflemektedir.¹²

Kalkınma Ajansı Kurulmadan Önce Doğu Anadolu Bölgesinin Sosyo-ekonomik Durumu

TRB2 bölgesinin sosyo ekonomik durumunu tespit edebilmek için bölgesel verilere bakılmalıdır. 2008 yılında TRB2 bölgesinin nüfusu 1.994.165 kişidir. Bölgenin aynı yılda aldığı göç 44.737 kişi, verdiği göç 78.079 kişi iken net göç ise -33.342 olmuştur. Bölgede 2008 yılında okuma yazma bilmeyenlerin oranı %19,31 iken, yükseköğretim veya fakülte mezunlarının oranı %2,96'dır. Bölgede aynı yıl 38 hastane bulunmaktadır. 2008 yılına ait bölgesel gayri safi yurtiçi hâsıla 10.182.676 TL'dir. Gayri safi yurtiçi hasılanın sektörel dağılımı birinci hizmet sektörü, ikinci tarım sektörü, üçüncü sanayi sektörü olarak gerçekleşmiştir. Bölgede 2008 yılında işgücüne katılım oranı %38,9, işsizlik oranı %14,2 iken istihdam oranı %33,3'tür. 2013 yılında ait bölgenin ihracatı 343.792 dolar, ithalatı ise 90.892 dolar olmuştur.

Bölgesel verilere bakıldığında net göçün negatif değerde olması, bölgesel gayri safi yurtiçi hasılda sanayi sektörünün son sırada yer alması bölgenin sosyo ekonomik anlamda geri kalmış bir bölge olduğunu yansıtmaktadır. 2011 yılı Sosyo Ekonomik Gelişmişlik Sıralamasında TRB2 bölgesinin içinde yer alan illerin Türkiye'nin en geri kalmış illeri olarak tespit edilmesi de bölgenin durumunu anlama açısından önem teşkil etmektedir.

Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı'nın Yürüttüğü Faaliyetler

DAKA, hazırladığı bölge planları ile bölgenin gelişmesinin düzenli bir şekilde devam etmesini sağlamayı hedeflemektedir. Ayrıca verdiği mali ve teknik desteklerle bölgedeki yatırımcılara çeşitli imkânlar sunmaktadır.

Bölge Planları: Bölge planları yapılmasının amacı; bölgenin sosyo ekonomik durumu dikkate alınarak, bölgede sektörlerin durumları analiz edilerek ve bölgenin kendi imkânlarından yararlanılarak geliştirilmesi şeklinde ifade edilebilir. DAKA, TRB2 bölgesi 2011-2013 ve TRB2 bölgesi 2014-2023 bölge planlarını hazırlamıştır.

TRB2 Bölgesi 2011-2013 Bölge Planı: Planda öncelikle bölgenin mevcut sosyo ekonomik durumu ile ilgili bilgiler verilmiştir. Verilen bilgilere göre TRB2 bölgesi illeri içinde Van ili diğer illere göre daha iyi bir gelişmişlik düzeyine sahiptir. Van ili bölgede en az göç veren il olarak bölge illeri için bir çekim merkezidir.

12 T.C. Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, www.daka.org.tr

Planda verilen bilgilere göre TRB2 bölgesi kentsel altyapısının, ulaşım imkânlarının zayıf olduğu bir bölgedir. Ayrıca bölgede kanalizasyon altyapısının ve atık su arıtma tesisinin yetersiz oluşu önemli kentsel sorunları beraberinde getirmektedir. Bu olumsuzlukların yanı sıra bölgenin yenilenebilir enerji kaynakları açısından verimli olduğu ve bu kaynaklardan yararlanabilmek için gerekli tesislerin kurulmasının gerekliliği ifade edilmiştir. Bölgenin maden çeşitliliği bakımından da zengin bir bölge olduğu ayrıca bölgenin birçok turizm faaliyetine elverişli olduğu, zengin tarihi ve doğal güzellikleri ile turistler için bir çekim noktası olabileceği belirtilmiştir. Bölgenin zengin maden kaynaklarının ve mevcut turizm potansiyelinin verimli değerlendirilmediği ifade edilmiştir. Bölgede üretilen katma değerın sanayi, tarım ve hizmetler sektörü ayırt edilmeksizin oldukça düşük olduğu plandaki veriler ışığında ifade edilebilir. Dış ticarete ise bölgenin konumundan dolayı İran ve Irak pazarına yönelmek, oradan pay almak bölgenin gelişmesi açısından önem taşımaktadır.

TRB2 bölgesinde aktif olarak faaliyet gösteren tek organize sanayi bölgesi Van'da yer almaktadır. Diğer illerde yer alan organize sanayi bölgeleri faaliyet halinde değildir. Bu durum bölgede sanayi sektörünün durumunu ortaya koymaktadır.

GZFT analizi sonucunda bölgenin zayıf ve güçlü yönleri belirlenmiştir. Bölgenin güçlü yönleri olarak genç nüfusa sahip olması, hammadde kaynağı olarak birçok madenin bölgede bulunması, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımına uygun olması, İran ve Irak gibi geniş pazar imkânları olan ülkelere komşu olması ve çeşitli turizm faaliyetleri için elverişli olması sıralanabilir. Zayıf yönler olarak ise bölgede nitelikli iş gücünün olmaması, tarımla uğraşanlarda yeterli bilgi birikiminin olmaması, altyapı yetersizlikleri, eğitim kalitesinin ülke ortalamasından düşük olması, yerel aktörler arasında işbirliğinin yetersiz olması sıralanabilir.

Bölge planında dört amaca yer verilmiştir. Bu amaçlar tarımsal üretimde çeşitlilik, verimlilik ve katma değeri artırmak, tarım dışı potansiyel sektörleri harekete geçirmek, beşeri ve sosyal sermayeyi geliştirmek, kentsel ve kırsal alt yapıyı geliştirmek şeklinde belirlenmiştir. Bu amaçları gerçekleştirmeye yönelik hedefler de planda yer almıştır.

Verimlilik ve katma değerin artırılması amacına yönelik olarak bölgede tarımsal verimliliğin düşük olmasından dolayı verimliliğin artırılması ve bu üretimi temel alan gıda sanayisinin faaliyete geçirilmesi hedeflenmiştir. Yerel aktörler ile üniversitelerin işbirliğini geliştirmesi ile bölge halkının hayvancılık bilgilerinin artırılması, uygun yem kullanılması ve bu üretimle desteklenen işletmelerin kurulması bölgenin gelişimi açısından önemlidir. Bu kapsamda mera ve çayıruları ıslah etmek, yönetim bilincini artırmak, alternatif hayvansal üretimi destekleyerek katma değeri artırmak, bitkisel üretimin desteklenmesi, modern tarımın yaygınlaştırılması, meyve ve sebze üretiminin desteklenmesi, su ürünleri üretiminin desteklenmesi, tarım ürünlerinde markalaşma sağlanması ve pazarlama stratejilerinin geliştirilmesi hedef-

lenmektedir. Beşeri ve sosyal sermayenin geliştirilmesi de bölge için oldukça önemlidir. Genç nüfusun fazla olduğu bölgede eğitim faaliyetlerinin desteklenmesi, ilgili yatırımların bölgeye çekilmesi bölgenin gelişmesi açısından bir gerekliliktir. Bölgede okuryazarlık oranı oldukça düşüktür. Kadınların bu oran içerisindeki payları oldukça yüksektir. Bu durumu düzeltmek açısından kadınlara yönelik okuma yazma kurslarının faaliyete geçirilmesi, sayılarının artırılması hedeflenmektedir. Dezavantajlı grupların eğitim faaliyetlerine katılması, mesleki eğitimin yaygınlaştırılması, kentlilik bilincinin oluşturulması, ailelerin ve kadınların eğitimin sağlanması bölgenin gelişmesine olumlu yönde etkileyecektir. Planın dördüncü amacı olan kırsal ve kentsel altyapının geliştirilmesine yönelik olarak sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, ulaşım altyapısının geliştirilmesi, plansız gelişen kent merkezleri için kentsel dönüşümün yapılması, enerji altyapısının geliştirilmesi ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının desteklenmesi hedeflenmektedir.

Planda DAKA'nın bölge planı kapsamında yürütülecek faaliyetlere destek sağlayacağı, besirlenen çeşitli performans göstergelerine göre ilerlemeleri gözlemleyip ilerleme ve faaliyet raporları yayınlayacağı belirtilmiştir.

TRB2 Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı: Planın uygulama sürecinin iki yıllık bölge eylem planları ile yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Bu plana göre ajans iki yıl süre için bölge eylem planı hazırlayacak, bölge eylem planı uygulandıktan sonra yapılan değerlendirmelere göre diğer eylem planı hazırlanıp uygulanacaktır. Bu sayede bölge planının verimli bir şekilde uygulanması hedeflenmektedir. Ayrıca planda bölge planı ile hiyerarşik ilişki içindeki diğer belgelere de yer verilmiştir. Bu belgeler 10. Kalkınma Planı, Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi ve Doğu Anadolu Projesi(DAP) Eylem Planıdır. Bölge planı, bu belgeler uyumlu şekilde hazırlanmıştır.

Bölge planı üç eksen temel alınarak hazırlanmıştır. Bu eksenler ekonomik dönüşüm ve büyüme, yaşanabilir mekânlar ve güçlü toplumdur. Ekonomik dönüşüm ve büyüme ekseninde Doğu Anadolu bölgesinin mevcut durumu ile ilgili değerlendirmeler yapılarak çözüm önerileri sunulmuştur. Bölgede sanayi sektörünün daha geri planda kalması nedeniyle öncelikle tarım sektöründe üretimin etkin hale getirilmesi daha sonra buradan oluşacak girdilerin diğer sektörleri desteklemesi hedeflenmiştir. Bu hedef için tarım ve sanayi sektörünün bütünleştirilmesi bir çözüm olarak sunulmuştur. Ayrıca bölgedeki zengin maden kaynaklarından da aktif bir şekilde yararlanılması üretime kazandırılması hedeflenmektedir. Bu kapsamda da bölgedeki üniversiteler ile sanayi arasında işbirliğinin geliştirilmesi önem taşımaktadır. Bölgede zayıf durumda olan imalat sanayinde rekabetçiliğin artırılmasına yönelik olarak güçlü olan imalat sektörlerinin desteklenmesi, finansal araçların etkin bir şekilde kullanılması, KOBİ, sivil toplum kuruluşları ve kamu kurumları arasındaki işbirliğinin güçlendirilmesi strateji olarak belirlenmiştir. Bölgede mevcut olan enerji potansiyelinin verimli bir

şekilde kullanılması, yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaştırılması, enerji altyapısının güçlendirilmesi, kaçak enerji kullanımının azaltılması bölgenin gelişmesi açısından önem teşkil etmektedir. Ayrıca ulaşım altyapısının geliştirilmesi bölgedeki sınır kapılarının aktif olarak kullanılması, ihracata yönelik yapılan imalatın bu sınır kapıları sayesinde Irak ve İran pazarında yerini alması da bölgenin gelişmesi için strateji olarak belirtilmiştir. Bölgede markalaşma ve pazarlama bilincinin yerleşmesi, girişimcilik faaliyetlerinin teşvik edilmesi, mevcut olan turizm potansiyelinin desteklenmesi, turizm sektöründen sürdürülebilir bir gelir elde edilmesi, bölge halkının bilinçlendirilmesi, bölgenin tanıtımının yapılması, turistlerin konaklama sürelerinin artırılması, Van Gölü yakınında bulunan sanayi tesislerinin göle uzak yere taşınması, göl çevresinin düzenlenmesi ve etrafında bulunan binaların modernizasyonunun sağlanması, Van Gölünün tüm çevresiyle birlikte turizme kazandırılması bölgesel gelişme için belirlenen diğer stratejilerdir.

Yaşanabilir mekânlar ekseninde kentsel nüfusun sürekli artma eğiliminde olması sebebiyle kentlerde yaşanabilir ortamların oluşturulması temel hedef olarak gösterilmiştir. Yaşanabilir mekânlar eksenine yönelik olarak sürdürülebilir katı atık yönetiminin sağlanması, Van Gölü Havzasının korunması, doğal kaynakların korunması hakkında bölge halkına eğitim verilmesi, sürdürülebilir doğal kaynak kullanımı bilincini bölge halkı arasında yaygınlaştırması, bölgede hava kalitesinin artırılması, ulaşım altyapısının geliştirilmesi, kentsel altyapıda teknoloji kullanımının yaygınlaştırılması, kentlerde nüfusun temel ihtiyaçlarının karşılanması, tüm bölge halkına hitap eden kent tasarımının oluşturulması, geri dönüşüm faaliyetlerinin yaygın şekilde gerçekleştirilmesi, kent kimliğinin geliştirilmesi stratejileri belirlenmiştir.

Planın üçüncü eksen olan güçlü toplum eksenine ise iktisadi kalkınmanın beşeri sermayeyi geliştirmeden mümkün olmayacağı düşüncesini temel almaktadır. Bu eksene yönelik olarak insan kaynaklarının geliştirilmesi hedefi konulmuş, okullaşma oranının artırılması, kızların eğitime katılım oranlarının artırılması, mesleki ve teknik eğitimin yaygınlaştırılarak nitelikli işgücünün yetiştirilmesi, istihdam oranının artırılması, bölgede çiftçilikle uğraşan bireylere bu konu hakkında eğitim verilmesi stratejiler olarak belirlenmiştir. Ayrıca beşeri sermayenin yanı sıra kurumsal gelişimin de sağlanması, örgütsel bilincin oluşturulması önem taşımaktadır.

Bölge planında her bir eksen için ayrı bir GZFT analizi yapılmıştır. Bu analize göre ekonomik dönüşüm ve büyüme eksenine için bölgede genç işgücünün fazla olması, maden yatakları bakımından zengin bir bölge olması, bölgenin İran ve Irak'a sınırının olması, karayolu ve demiryolu bağlantılarının olması, Genç Girişimciler Kurulu ve Kadın Girişimciler Kurulu gibi kurullarının bulunması, bölge üniversitelerin girişimciliği destekleyici faaliyetler yürütme-leri bölgenin güçlü yönleri olarak sıralanmıştır. Bölgenin ekonomik dönüşüm ve büyüme eksenine için zayıf yönleri ise nitelikli iş gücünün az olması, mevsim şartlarının hayatı zorla-

ması, altyapı sorunları, sanayi faaliyetlerinin sınırlı olması, Ar-Ge faaliyetlerinin sınırlı olması, işbirliği anlayışının gelişmemiş olması, bölgede güvenlik sorunlarının olması şeklinde sıralanmıştır. Yaşanabilir mekânlar eksenine için yapılan GZFT analizinde ise bölgenin kentleşme ve sanayileşme sürecinin erken döneminde olması, bölgede ağır sanayinin bulunmaması, bu alanda çalışma yapan üniversitelerin bölgede bulunması güçlü yönler olarak sıralanmıştır. Zayıf yönleri de kentlilik bilincinin gelişmemiş olması, imar planlarının değiştirilmesi, kanalizasyon altyapısının yeterli olmaması olarak sıralanmıştır. Güçlü toplum eksenine yönelik olarak yapılan GZFT analizinde güçlü yönler genç nüfusun fazla oluşu, bölgede dört tane üniversitenin bulunması, bölgenin kış sporlarına elverişli olması olarak, zayıf yönleri ise yerel aktörler arasında işbirliğinin zayıf olması, eğitim seviyesinin düşük olması, bölgenin sürekli olarak göç vermesi, nitelikli iş gücü eksikliğinin olması şeklinde sıralanmıştır.

Planda yapılacak olan projelere, eksenlere yönelik olarak belirlenen hedefleri değerlendirmede yararlanılacak olan göstergelere yer verilmiştir. 2014-2023 yıllarını kapsayan planda, bölgenin hem ekonomik hem de sosyal yönden Türkiye ortalamasına yakın bir seviyeye gelmesi temel hedef olarak belirlenmiştir.

Doğu Anadolu Kalkınma Ajansının Sunduğu Destek Programları: Mali destekleri doğrudan finansman desteği, faiz desteği ve faizsiz kredi desteği olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Doğrudan finansman desteği, proje teklif çağırısı ile gerçekleşmektedir. Proje teklif çağırısı da anlaşmalı teklif çağırısı, fizibilite desteği ve güdümlü proje desteği şeklinde olmaktadır. Doğrudan finansman desteği ile ajans önceden belirli olan faaliyetlere destekler sağlamaktadır. Fizibilite ve güdümlü proje desteğinde ise ajans belirli projelerin hazırlık sürecinde bulunmak, süreci yönetmek amacıyla destek sağlamaktadır.

Ajansın sunduğu teknik destekler; bölgesel gelişmeye destek sağlayacak kamu kurumu, özel sektör kuruluşu ve sivil toplum kuruluşlarına eğitim verme, danışmanlık yapma, yerel yönetimlerin planlama çalışmalarına destek sağlama şeklinde örneklendirilebilir. DAKA kurulduğu 2008 yılından itibaren birçok projeye destek sağlamıştır.

Ajansın sağladığı mali destekten yararlanan projeler

- Van Gölü Suyunun Sağlık Amaçlı Kullanılması ve Kapasitesinin Artırılması Projesi,
- 1071 Büyükbaş Hayvan Geliştirilmesi ve Süt Verimini Artırma Projesi
- Beton Parke Makine Modernizasyonu Projesi
- Tarımsal Ürün İşleme, Depolama, Paketleme Makineleri İmalatı Kapasite Artırımı Projesi

Olarak sıralanabilir.

TRB2 Bölgesi 2014-2023 Bölge Planında da

- Girişimciliği Destekleme Araştırma Merkezlerinin Kurulması
- Tarım Makineleri Araştırma ve Uygulama Merkezi
- Gıda Teknolojileri ve Tarımsal Araştırma Merkezi
- Petrol Ve Doğalgaz Arama Projesi
- Jeotermal Enerji Sondaj Çalışmaları

Gibi birçok projeye yer verilmiştir.

Ajansın sunduğu destek programlarıyla bölgenin ekonomik kalkınmasının sağlanması, beşeri sermayenin yetiştirilmesi, bölge halkının yaşam kalitesinin artırılması, bölge dışına verilen güçün azaltılması, nitelikli işgücünün yetiştirilmesi hedeflenmiştir.

Kalkınma Ajansının Doğu Anadolu Bölgesine Etkisi

TÜİK verilerine göre 2020 yılında TRB2 bölgesinin nüfusu 2.191.967 kişidir. Bölgenin aynı yıl aldığı göç 50.727 kişi, verdiği göç 70.415 kişidir. Net göç ise -19.688 olarak gerçekleşmiştir. Bölgede 2020 yılında okuma yazma bilmeyenlerin oranı %5,08 iken yüksekokul veya fakülte mezunlarının %11,7'dir. 2019 yılında bölgedeki hastane sayısı 33'tür. Bölgesel gayri safi yurtiçi hâsıla 2019 yılında 46.974.216 TL olmuştur. Bu hasılanın sektörel dağılımı birinci sırada hizmet sektörü, ikinci sırada tarım sektörü, üçüncü sırada sanayi sektörü şeklinde gerçekleşmiştir. 2019 yılında bölgede işgücüne katılım oranı %47,6, işsizlik oranı %23,6 ve istihdam oranı %36,4'tür. Bölgede aynı yıl 101.042 dolar ihracat, 210.754 dolar ithalat yapılmıştır.

Veriler incelendiğinde TRB2 bölgesinin 2008 yılına göre 2020 yılında aldığı göç artmış, verdiği göç azalmıştır. Net göç 2020 yılında da negatif değerde olsa da 2008 yılına göre daha iyi durumdadır. Okuma yazma bilmeyenlerin oranında ve yüksekokul veya fakülte mezunlarının oranında 2008 yılından 2020 yılına kadar önemli bir gelişme olduğu anlaşılmaktadır. Bölgesel gayri safi yurtiçi hâsıla artmış olmasına rağmen sektörel dağılımı değişmemiştir. İşgücüne katılım ve istihdam oranında artış olsa da işsizlik oranında da önemli derecede artış olmuştur. Bölgenin ihracatı 2008 yılına göre azalmış ithalatı da artmıştır.

DAKA bölgenin sosyal ve ekonomik yönden gelişmesi amacıyla birçok projeye mali ve teknik destek sağlamıştır. Bu destekler bölgenin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Ancak 2017 sosyo ekonomik gelişmişlik sıralamasında TRB2 bölgesi, 26 adet Düzey 2 bölgesi arasında sonuncu olmuştur. Bu bağlamda DAKA'nın TRB2 bölgesini Türkiye ortalamasına yaklaştırmak için daha etkili faaliyetler yürütmesi gerektiği söylenebilir.

Sonuç

Bölgesel kalkınmanın ajanslarının amacı, ülkelerin görece geri kalmış bölgelerinin iç dinamikleri ile gelişmesinin sağlanması, bu bölgelerin rekabet gücünün artırılması şeklinde ifade edilmektedir. Özellikle Avrupa Birliği'nin bu konudaki çabaları, aday ülkeleri ajans kurmaya teşvik etmesi, birliğe üyeliğin ön koşulu olarak sunması, çeşitli fonlarla bu ajansları ve bölgesel kalkınma faaliyetlerini desteklemesi ajansların kuruluşunda önemli etkiye sahiptir. Türkiye'de de ajansların kurulmasındaki en önemli faktörün AB'ye uyum süreci olduğunu söylemek yanlış bir ifade olmayacaktır.

2006 yılında 5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun ile yasal temelleri oluşturulan bölgesel kalkınma ajansları, 3 yıl içinde tüm düzey 2 bölgelerinde kurulmuştur. Çalışmada analiz edilen DAKA 2008, MARKA ise 2009 yılında kurulmuştur.

Ajanslar çalışmalarında bölge koşullarına göre hareket etmişler, bölgelerini analiz edip gelişme potansiyeli olan alanlarda çalışmalar yapmaya; bu sayede kaynaklarını verimli bir şekilde kullanmaya önem vermişlerdir. Ajansların kuruldukları bölgeler derin sosyo-ekonomik farklılıklar içermektedir. MARKA'nın kurulduğu İstanbul ile Anadolu'yu bağlayan güzergâhta bulunan TR42 bölgesi, kentlilik kültürü bakımından zayıf, bölge içi gelişmenin homojen bir şekilde gerçekleşmediği bir bölgedir. Aynı zamanda bu bölge çok sektörlü gelişme yapısına sahip, sanayi yatırımlarının odak noktasında, yerli ve yabancı yatırımcı için çekim merkezi durumundadır. DAKA'nın kurulduğu TRB2 bölgesi ise zengin doğal kaynakları, yenilenebilir enerji kaynağı potansiyeli, turizm potansiyeli olan ayrıca güçlü pazarlara sahip İran ve Irak'a sınır bağlantısı olan ancak altyapı ve ulaşım imkânları açısından gelişmemiş, sürekli göç veren, beşeri sermayesi zayıf bir bölgedir. Ajanslar gelişme stratejilerini bu durumları değerlendirerek oluşturmuşlardır.

Bölgesel kalkınma ajansları, faaliyet gösterdikleri bölgeler için bölge planı hazırlamakla yükümlüdür. DAKA ve MARKA da kuruluşlarından bu yana kendi bölgeleri için iktisadi bölge planı hazırlamıştır. GZFT analizi yaparak bölgelerinin zayıf ve güçlü yönlerini değerlendirmiş, bu yönleri dikkate alarak faaliyetlerini belirlemişlerdir. Her iki ajans da plan hazırlarken gelişme eksenleri belirlemiş, bölgeleri için amaçlar, bu amaçları gerçekleştirmek için hedefler oluşturmuştur. Ancak DAKA, MARKA'dan farklı olarak bölge planında hedeflerine yönelik çeşitli performans ölçütleri belirlemiş ve hedeflere ulaşılıp ulaşılmadığını bu performans ölçütlerine göre tespit edebilmeyi planlamıştır. Ayrıca DAKA bölge planının iki yıllık eylem planları aracılığıyla uygulamayı hedefleyerek planın etkin bir şekilde uygulanmasını amaçlamıştır.

Ajansların kuruluşlarından bu yana verdikleri desteklerin sektörel dağılımı dikkate alındığında DAKA'nın TRB2 bölgesinde turizm, tarım, hayvancılık, maden sektörlerini destekle-

diği, küçük ve orta büyüklükteki işletmelere destek sağladığı, imalat sektörünün teşvikine öncelik verdiği; MARKA'nın ise yoğun olarak sanayi sektörüne destek sağladığı, Ar-Ge çalışmalarını ve sanayide katma değerli üretimi desteklediği gözlemlenmektedir.

Ajanslar bölgelerinde bölgenin tanıtımını yapma, girişimcileri destekleme, halkın yaşam kalitesini artırma ve dezavantajlı grupları desteklemeye yönelik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Elbette kalkınma ajanslarının bu faaliyetlerle bölgelerine olumlu etkileri olmuştur. Ancak DAKA özelinde değerlendirildiğinde, bölgenin 2020 yılında hâlâ göç veren bir bölge olması, bölge planında İran ve Irak pazarına yönelik hedefler belirlenmesine rağmen bölgenin ihracatının oldukça düşük gerçekleşmesi, bölgesel gayri safi yurtiçi hasıladaki sektörlerin paylarının 2008'den 2019 yılına değin hemen hemen hiç değişmemesi ve sanayi sektörünün bu sıralamada son sırada olması, işsizlik oranının ülke ortalamasının oldukça üzerinde ve istihdam oranının ülke ortalamasının oldukça altında yer alması bölgenin geçen 11 yılda kayda değer bir gelişme gösteremediğinin kanıtıdır. Bir diğer ifadeyle TRB2 bölgesi 2008 yılına kıyasla günümüzde daha gelişmiş bir durumdadır ancak hâlâ ülke ortalamasının altında bir gelişmişlik düzeyine sahiptir. MARKA açısından değerlendirildiğinde ise bölgenin bölgesel gayri safi yurtiçi hasılasının sektörel dağılımında 2008 yılında 2. Sırada yer alan sanayi sektörünün 2018 yılında 1. sıraya yükselmesi bölgenin gelişimi açısından önemli bir göstergedir. Ayrıca işsizlik oranı, istihdam oranı, okur yazar olmayan kişilerin oranı gibi diğer verilerin de Türkiye ortalamasına yakın olduklarını söylemek mümkündür. Öte yandan 2019 verilerinin bölge planında 2023 yılı için hedeflenen düzeye göre oldukça düşük olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak DAKA ve MARKA bölgelerinde önemli faaliyetler yürütmüş olsalar da ülke içindeki bölgesel farklılıkları gidermede mutlak bir başarı sağlayamamışlardır. Bu durumun kanıtı olarak TRB2 ve TR42 bölgelerinin 2019-2020 yıllarına ait verileri incelendiğinde gözlemlenecek olan derin farklılıklar ortadadır. Farklılıklar o kadar derindir ki TR42 bölgesinin 2008 yılı verileri, TRB2 bölgesinin 2019 yılı verilerinden daha iyi durumdadır. Ajansların bölgesel farklılıkları gidermede kesin bir başarı sağlayamadığı şeklindeki iddiamızı destekleyen diğer bir durum ise her iki bölgenin SEGE'de 2011 ve 2017 yıllarındaki sıralamalarının değişmemiş olmasıdır. Bu durumlar dikkate alındığında ajansların kuruluş amaçlarını tam olarak gerçekleştirdiklerini söylemek mümkün değildir.

Kaynakça

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı. "Avrupa Birliği Bütçesi-Fonları ve Türkiye'nin Tam Üyeliği" . Kasım 2018.

https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Avrupa_Birligi_Butcesi_Fonlari_ve_Turkiyenin_Tam_Uyeligi.pdf

Turan, Menaf, Der. *Bölgesel Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, Ankara: Paragraf Yayınevi, 2005.

"Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı". www.daka.org.tr

"Doğu Marmara Kalkınma Ajansı". www.marka.org.tr

Erkal, Mustafa. *Bölge Açısından Az Gelişmişlik*. İstanbul: Der Yayınları, 1990.

Kargı, Nihal. "Bölgesel Kalkınma Yaklaşımlarındaki Gelişmeler ve AB Perspektifi Altında Türkiye'nin Bölgesel Politika Analizi". *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*. 1/3 (2009): 31-32.

Keleş, Ruşen. *Kentleşme Politikası*. Ankara: İmge Kitabevi, 2017.

Mengi, Ayşegül ve Algan, Nesrin. *Küreselleşme ve Yerelleşme Çağında Bölgesel Sürdürülebilir Gelişme AB ve Türkiye Örneği*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2003.

Oskay, Cansel Seymen ve Kubar, Yeşim. "Avrupa Birliğine Uyum Sürecinde Türkiye'de Bölgesel Kalkınmanın Finansmanın Kalkınma Ajansları". *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F Dergisi*, 2007.

Özgür, Ali Ercan. *Bölgesel Kalkınmaya Giriş Teoriler, Yaklaşımlar ve Kalkınma Ajansı Deneyimleri*. İstanbul: Hümanist Yayıncılık, 2019.

Reeves, Terresa. "AB ve Türkiye'de Bölgesel Kalkınma" Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, Eylül 07-08, 2006.

"TVA". Son güncelleme 10 Haziran, 2019. <https://www.history.com/topics/great-depression/history-of-the-tva>

TARİH

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası

Büşra Yıldırım*

Öz: Osmanlı merkez teşkilatında idarenin Divân-ı Hümâyûn'dan Bâbiâli'ye geçmesiyle Bâb-ı Âsafi görevlileri, defterleri ve kayıtlarıyla Bâbiâli'ye nakledilmiştir. Nezâretlerin kurulmasıyla da Sadâret'in iş yükü artmış dolayısıyla Sadâret Mektubî Kalemi'nde yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştur. Bu düzenlemeler neticesinde Sadâret Mektubî Kalemi yeniden teşkilatlandırılmış ve şubelere ayrılmıştır. Mühimme Odası da bu şubelerden biri olmuştur. Çalışmamızda Tanzimat Dönemi reformları kapsamında Osmanlı merkez teşkilatı ve merkez bürokrasisinde yaşanan değişimlerin Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası'nın teşkilat yapısına ve muamelâtına yansımaları incelenmiştir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan belgelerden ve bu alanda yapılan önceki araştırmalardan faydalanılarak çalışma yürütülmüştür. Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası belgeleri h. 1256 – 1331 (m. 1840 – 1913) tarihli olup Sadâret'in bütün nezâretlerle, dairelerle ve vilâyetlerle olan yazışmalarını ve mühim konuları içermektedir. Ancak çalışmamız odada üretilen belgelerin muhtevâsından ziyade Mektubî Kalemi'nin bir şubesi durumunda bulunan Mühimme Odası'nı ve odanın kurulmasına yönelik çıkarılan nizamnâmeleri, oda kurulduktan sonra personelin durumunu, maaş durumlarını, odanın geçirdiği değişimleri ihtiva etmektedir. Ayrıca Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası'nın 1840 yılından önce Osmanlı Devleti'nin teşkilatlanma süreci içinde kurulan diğer şubeler ile bağlantılarından bahsedilmiş ve ihtisaslaşma sürecinde kalemler (büro-lar) arasında yürütülen işlerin bürokratik yapılanmadaki değişimleri araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sadâret, Mektubî Kalemi, Mühimme Odası, Tanzimat, Reformlar, Bürokrasi.

Giriş

Divân-ı Hümâyûn, 16. yüzyılın başlarından itibaren devlet işlerinin görüldüğü birinci merci olmuştur. 17. yüzyılın sonlarına kadar devam eden bu süreçte Divân-ı Hümâyûn'un iş yükü artmıştır ve artan bu işlerin bir kısmını Sadrâzam kendi konağında görmek için üzerine almıştır. Sadrâzam kendi konağının selamlık kısmında gördüğü hükümet işlerini Sadâret Konağı binasına taşıdıktan sonra burada görmeye başlamıştır. Sadrâzama tahsis edilen bu yapıyla birlikte içinde harem dairesi, selamlık dairesi ve kalem dairesi olan Bâb-ı Âsafi teşekkül etmiştir. Hükümet işlerinin görüldüğü selam ve kalem daireleri ise başlıca şu bürolardan müteşekkildi: Arz Odası, Divan Odası, Kürk Odası, Kethüda Bey, Reis Efendi, Çavuşbaşı, Âmedi,

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilgi ve Belge Yönetimi, Yüksek Lisans Programı.
İletişim: busrayildirim2018@ogr.iu.edu.tr

Beylikçi, Mektupçu, Kapıcılar Kethüdası Odaları, Teşrifatçı, Tahvil, Ruus, Mühimme, Mektubî, Kethüda Kalemli, Hünkâr Köşkü, Sarık, Hazine, Yatak Odaları ve Havuzlu Köşk (Akyıldız, *Osmanlı*, 20). Bâbiâli önem kazanmaya başlayınca bu dairelerde görev yapan Reîsülküttâb, Teşrifatçı, Çavuşbaşı ve maiyetleri Bâbiâli'ye nakledilmiştir. Böylece başlarda Bâb-ı Âsafi ya da Paşa Kapısı olarak anılan bu müessesenin Bâbiâli olarak ifade edilmesi yaygınlaşmıştır. 19. yüzyılda da Bâbiâli, Osmanlı hükümetini ifade eden bir terim olmuştur. Sultan II. Mahmud 1838'de yaptığı bir düzenlemeyle Sadâret makamını başvekâlete dönüştürmüştür. Kısa bir dönem yürürlükte kalan bu müessese 3 Temmuz 1839'da kaldırılarak Sadâret yeniden ihdas edilmiştir. II. Mahmud'un bu düzenlemeyi sadrâzamanın yetkilerini sınırlamak ve kalemiyenin gücünü arttırmak için yaptırdığı bilinmektedir. II. Mahmud, Bâbiâli'nin gücünü sınırlayabilmek için Reîsülküttâb'ı Hâriciye Nâzırı, sadrâzamanın Kâhya Bey'ini ise önce Mülkiye Nâzırı, 1837'de ise Dâhiliye Nâzırı yaparak sadâret bürokrasisinin gücünü azaltmış, buradaki yetki ve sorumlulukları diğer nezâretlerle paylaşırma yoluna gitmiştir (Erişti, *Başbakanlık*, 28).

Sadâret ve merkez arasındaki bu güç dengesinin sürekli değişmesi, patrimonial otorite ile görece daha laik olan bürokratik sistemin çekişmeleri yüzünden olmuştur. İmparatorluk gerilerken bürokrasinin ilerlemesi de bu sürecin kazananını göstermektedir. Bu çekişmeye bir örnek de efendilikten gelen paşalardır (Findley, *Osmanlı*, 114). Klasik dönemde yalnızca Enderun'da yetişen ve devşirme kökenli kimseler sadrâzam olabilirken geçiş dönemiyle birlikte efendilikten gelme paşalar da bu makama gelmeye başlamıştır. Böylece yapılan reformlarla kalemiyeden yetişen bürokratların da sadrâzam olabilmeleri yolu açılmıştır. Neticede Osmanlı kabinesinin yapısı değişmeye başlamış, uzmanlık gerektiren işlerin tek elden yönetilmesi usulü terk edilmiş ve tüm bunlar Tanzimat'a ön hazırlık olmuştur.

Osmanlı bürokrasisinde III. Selim ile başlattığımız bu reform dönemi Tanzimat Fermanı'yla yeni bir şekil almıştır. Gülhane Fermanı'nın anlayışının bir yansıması olan disiplin buyrukları idarede yeni bir düzenlilik sağlanmasına ve henüz yetersiz bir biçimde de olsa kamu çıkarlarının gözetilmesine yönelik ihtiyacı ortaya koymuştur (Findley, *Osmanlı*, 319). Bürokratik işlemlerde evrak akışının sistemli bir şekilde ilerlememesi, iç ve dış işlerin birbirlerinden ayrı olmaması, Sadâret'in artan iş yükü, devlet dairelerinde işleri olanların mağduriyetine sebebiyet vermiştir. Gülhane Hattı, gelenekçi kalıplar altında Şerii'ata ve gelenekçi devlet anlayışına saygı göstermekle beraber, kanun ve devlet telakkisinde ve idare prensiplerinde modern kavramlar getirmiş, belirli pratik gayelerle idareyi yeni baştan düzenleme amacını gütmüştür (İnalçık, "Sened-i İttifak," 109). Ma'oz da Sultan Abdülmecid tarafından 1839 ve 1856 fermanlarıyla ilan edilen Tanzimat reformlarının üç temel hedefi olduğunu söylemiştir:

"Yarı özerk ve fiilen bağımsız yerel yöneticileri merkezi otoritenin doğrudan denetimi-ne almak, tebaanın sosyal ve ekonomik şartlarını iyileştirmek ve en önemlisi; Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin eşit üyeler olduğu yeni bir Osmanlı toplumu yaratmak (Ma'oz, "Tanzimat'ın İlk Yılları'nda," 269)."

Merkezin otorite sorunları, iç ve dış işleri birbirinden ayırma çabaları, Dâhiliye Nezâreti ve Hâriciye Nezâreti'nin bir türlü rayına oturamaması, ihtisaslaşma sürecinde bir ilerleme yokmuş izlenimi vermiş, bu konunun sebepleri farklı şeylere bağlanmıştır. 1839'dan 1868'e kadar bürokratik anlamda oturmayan Dâhiliye Nezâreti için Findley, idari altyapının gelişiminin yetersiz oluşunu merkezi hükümetin taşraya erişiminin de hâlâ sınırlı olduğu anlamına geldiğini söylemiş ve reformları vilâyetlerde uygulayabilmenin birinci gereğinin tam anlamıyla bir uzlaşma sağlanması olduğu kanısına varmıştır (Findley, *Osmanlı*, 300). Bu görüşün tutarlılığı konusunda benim de taşıdığım endişelere destek veren Toköz, reformların imparatorluk çapında tek tipte uygulanmamış olmalarını ya da tutarlı bir hukuk sistemi oluşturmamış olmasını devletin ya da reformların zaafına işaret eden bir gösterge olarak ele almayı çok da doğru bulmamıştır. Bu yönde bir yaklaşımın yerine, böylesi farklılıkların Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı yörelerinin kendine özgü tarihi-coğrafi koşullarından kaynaklandığını hesaba katmak gerektiğini söylemiş ve yaşananları mekânsal bir bağlama oturarak yeniden açıklamaya çalışmıştır (Toköz, "Reform," 225). Bunu yalnızca Dâhiliye Nezâreti özelinde vilâyet yönetim sistemine yönelik düşünmeyip kalemler arasındaki farklılıklar üzerinden de değerlendirmek gerekmektedir. Görünürde imparatorluğun reformlara karşı direnişine rağmen sivil bürokrasinin gelişimini de başka şekilde izah etmek güç olacaktır. 1871'lere gelindiğinde Hâriciye Nezâreti'nin teşkilat yapısı en gelişmiş bakanlık olması ve yine Findley'in tabiriyle bazı açılardan da en modern yapıya sahip olması, kalemler arasındaki farklılıkların etkilerini gözler önüne sermektedir.

Mektubî Kalemî

Osmanlı bürokrasisinde kullanmış olduğumuz "kalem" ifadesi, "büro" kelimesini karşılamak-tadır. Osmanlı devlet teşkilatı içerisinde kalemiye dediğimiz zaman da günümüzdeki kamu daire ve büroları ile kadrolu ya da sözleşmeli statüde çalışan tüm kamu çalışanlarını içine alan bir yapı akla gelmelidir (Terzi, *Türk*, 167).

"Mektubî", Sadâret'te Sadrazamın özel kalemi iken nezâretler kurulduktan sonra nâzırın özel kalem müdürlüğü olmuştur. Bu görevi yapan kişilere de mektubî efendi denmiştir. Mektubî efendinin tek başına memuriyeti eskilere dayanmakla birlikte maiyeti ile bir daire olarak ne zaman oluştuğu tam olarak bilinmemektedir. Bir görüşe göre yaklaşık olarak 17. yüzyıl sonlarında veya 18. yüzyıl başlarında Divân-ı Hümâyûn Kalemî'nden gelmiş olmalıdır. Kalem, sadrâzama gelen ve giden belgelerin kayıtlarını tuttuğu için onun sekreteryası olarak görünmekteyse de hiyerarşik olarak Reîsülküttâb veya Kethüdâ Bey'den hangisine bağlı olduğu tam manasıyla açıklık kazanmamaktadır (Doğan, *Osmanlı*, 20). Bir yandan da Mektubî Kalemî, terfi sistemi açısından Reîsülküttâb'a bağlı diğer dairelerle ve doğrudan doğruya Reîsülküttâb'la bağlantılı olduğu için dairenin hiyerarşideki yerini tespit ederken bu bağlantıların göz önünde bulundurulması akla uygun olacaktır (Findley, *Osmanlı*, 145).

Sadâret Mektubî Kalemi

Mektubî Kalemi, Sadâret teşkilatı içinde mühim bir yer işgal eden ve Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinden beri devam edegelen bir kalemidir. Sadâret tarafından çeşitli makamlara yazılan emir ve buyrulduklar, bu kalem tarafından yazılmıştır. Tanzimat'tan sonra da Sadâret'in, gerek İstanbul'daki nezâret ve dairelerle yaptığı yazışmaları, gerekse taşra ile yaptıklarını yürütmüştür. ("Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi," 192). Mektubî Kalemi'nin devlet yönetimiindeki ilerlemesi, Sadâret makamının da ilerlemesi ile doğru orantılı olmuştur. Devlet işlerinin boyutları ve Sadrâzâmın üstlendiği sorumlulukların ciddiyeti, onun çevresini de etkilemiştir. Sadrâzâmın maiyetini oluşturan Kethüdâ Kalemi, Mektubî Kalemi ve Âmedî Kalemi, bu gelişmelerden en çok etkilenen kalemler olmuştur. Dâhiliye ve Hâriciye memurlarının ayrılmalari sırasında Âmedciliğin Mârûzât-ı Dâhiliye ve Mârûzât-ı Hâriciye katiplikleri olarak ikiye ayrılması üzerine 21 Mart 1838 tarihinde Sadâret'ten yapılan iç ve dış yazışmaları yürütmekle görevli olan sadâret mektupçuluğu da Dâhiliye ve Hâriciye mektupçulukları olarak ikiye bölünmüştür ve yeni mektupçuların maiyetlerine yeterli sayıda memur verilmiştir. Yaklaşık bir yıl sonra Beylikçilik ve Âmedcilik memuriyetlerine yeniden geri dönülmesi sırasında, 3 Temmuz 1839 tarihinde Hâriciye Mektupçuluğu da kaldırılarak Sadâret Mektupçuluğu tekrar oluşturulmuştur (Akyıldız, Osmanlı, 34). Nezâretler döneminde de Meclis-i Vâlâ, hazırladığı bir taslak ile sıradan ve olağan konuların işleri aksattığı gerekçesiyle padişaha arz edilmeksizin Bâbîâlî memurlarıyla meclis arasında görüşülerek çözümlenmesini ve gerek iradesi çıkan gerekse arza gerek olmayan konuların ilgili yerlere gönderilip gereğinin yerine getirilmesi vazifesinin Sadâret Mektubî Odası'nca yapılmasını önermiştir. 10 Nisan 1840 tarihli iradesiyle o ana kadar büyük küçük bütün işlerin padişahın onayından geçtiğini ve bunun bundan böyle de devam edeceğini belirten Sultan Abdülmecid, ikinci konu olan Mektubî Odası'nın icra maddesini ise kabul etmiştir (Akyıldız, *Osmanlı*, 246). 1840'tan itibaren de Sadâret Mektubî Kalemi evrâkı, dairesine göre Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, Deâvî, Meclis-i Vâlâ, Nezâret ve Devâir, Şûrâ-yı Devlet, Umum Vilayât ve Mühimme Odası evrakı olarak yedi kısma ayrılmıştır.

Mühimme Odası

"Mühim iş" demek olan mühimme kelimesi, devlet işlerinde önemli olan konuların sıradan konularla karıştırılmayıp muamelelerin ona göre düzenlenmesi için yapılan bir adlandırmadır. Divân-ı Hümayun'a bağlı kalemlerin arasında başlangıçtan beri mühimme kalemi diye özel bir kalem yoktu. Osmanlı Devleti, gizli tutulmasını istediği ve konusu bakımından önem taşıyan meselelerin kayıtlarını gerek bilgi ve gerek çalışma yönünden üstün vasıflar taşıyan kâtiplere yazdırıyordu. Bu kâtiplere de mühimmenüvis adı verilmişti. Sonradan mühimmenüvislerin özel bir odaya ayrılmasıyla bu odaya da "mühimme odası" denilmiştir.

1837’de mühimmenüvislerin başına amir olarak tayin edilen kimseye müdür adı verilince odanın adı “mühimme müdürlüğü” olmuştur. 1837 yılından sonra tertiplenmeye başlayan devlet salnâmelerinde de “mühimme odası” diye kayıtlıdır ve bir müdür idaresinde bulunduğu yazmaktadır (Temelkuran, “Divân-ı Hümayûn,” 143). Başlarda ayrı bir “oda” değilken sonradan “müdürlük” olmasındaki en önemli etken devlet sırrı niteliği taşıyan birçok evrak Divân-ı Hümayûn’da tutuluyorken İstanbul’daki elçilerin tercümanları ve herhangi bir iş için Bâbîâlî’ye gelmiş olanların çeşitli vesilelerle kalemlerin çalışma ortamlarına teamüle aykırı biçimde girebilmeleri olmuştur. Ayrıca kendi işlerini bitiren bir kısım memur gizlilik arz eden diğer birimlerdeki yazıları hazırlayan kâtiplerin yanına giderek oradaki yazışmaları da görebiliyorlardı. Dolayısıyla Bâbîâlî’nin çeşitli konulardaki kararlarını öğrenmek isteyen yabancı devlet temsilcileri veya taşra idarecileri amaçlarına ulaşmakta zorluk çekmiyorlardı. Çok önemli addedilen devlet meseleleri aynı gün kahvehanelerde konuşulur hale gelebiliyordu. Devlet açısından önemli bir zaafa sebebiyet veren bu aksamanın giderilmesi için bir arada çalışan memurların yaptıkları işlere göre mühimme adı verilen devletin önemli konularında muamele yürüten memurlar ile yabancı uyrukluların defterlerini tutan mesâlih kağıdı yazan memurların farklı odalarda çalışması için Mühimme Odası adı altında yeni bir büro kurulmuştur. (Terzi, *Türk*, 209). Mühimmenüvisler de divânın mühim olarak vasıflandırdığı konuları kaleme aldıkları için diğer kâtiplerden imtiyazlı, güzel yazı yazan, temiz giyinişli, kendilerine güvenilir, görevine bağlı nitelikte kimseler olmuşlardır. Mühimmenüvisler başka yazı ile meşgul olmamış sadece mühim konuları kaleme almakla vazifelendirilmişlerdir (Gültepe, “Mühimme,” 20).

Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Odası

Mektubî Kalemî’yle birlikte ilk yıllardan beri devam edegelen ve onun bir şubesi durumunda bulunan kalemdir. Önemli ve acil olan hususları ayırt edebilmek için gerek evrakta gerekse defterlerde mühim ve adi ayırımı yapıldığı görülmüştür. Bu sebeple *mühimme*, *hafâya* ve *mahremâne* kaydı bulunan Mektubî Kalemî evrakı için ayrı bir fon teşkiline ihtiyaç duyulmuştur (“Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,” 193). Odada üretilen evrakların muhtevası genellikle sınır meseleleri, salgın hastalıklar ve karantina, iskân, isyan, doğal afetler, cezalar ve ödülleri, misafir masrafları, savaş, kıtlık, şikayetler, tâyin ve azil gibi konulardan oluşmaktadır.

Evraklara Göre Mühimme Odası

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki kayıtlara göre 1840 yılından Osmanlı Devleti’nin sonuna kadar geçen zamanı ihtiva eden Sadâret Dairesi evrakı, kalemlerine göre incelenmiş ve tasnif olunmuştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi “Araştırmaya Açık Olan Fonların Kodları ve İsimleri” başlığı altında bu odada üretilen evraklar A.MKT.MHM (Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî) olarak kodlanmıştır.

1840 – 1892 dönemi Sadâret evrakı tasnif edilirken, evraka ait kıstasların yetersizliği sebebiyle birbirinin eki durumunda olan belgelerin ayrı ayrı tasnif edilmemesi için Mektubî Kalemi ile BEO (Bâbîâlî Evrak Odası) evrakı, Mektubî Kalemi adı altında birlikte tasnif edilmiştir. 1892 – 1922 yıllarına ait Mektubî Kalemi ve Mektubî Mühimme Kalemi evrakı Osmanlı döneminden orijinal tasnifli olarak intikal ettiği için, Evrak Odası belgelerini Mektubî Kalemi evrakından ayırmak mümkün olmuştur (“Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,” 198).

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası’na ait evraklar h. 1256 – 1331 (m. 1840 – 1913) tarihlidir. 1840 – 1843 tarihlerinde odadaki evrak sayısı toplam 14 iken sadece 1844 yılında 47, 1848 yılına kadar ortalama 130, 1849 yılında 1089 adet olmuş, sayı zamanla artmaya devam etmiştir. 1861 yılında en yüksek evrak kaydına 3826 rakamıyla ulaşılmıştır. Bu artış 1870 – 1872 tarihlerinde ilk tarihlerdeki sayılara kadar gerilemiştir. 1873 – 1882 tarihlerinde normal bir seyir izlerken 1883 – 1886 tarihlerinde ani bir düşüş yaşanmıştır. 1910 tarihine gelene kadar özellikle kolera ve Ermeni meseleleri patlak verdiğinde evrak sayısında gözle görülür bir artış olmuş, onun haricinde normal seyrinde devam etmiştir. 1910 – 1913 tarihlerindeki evrak sayısı yine ilk dönemdeki rakamlara gerilemiştir.

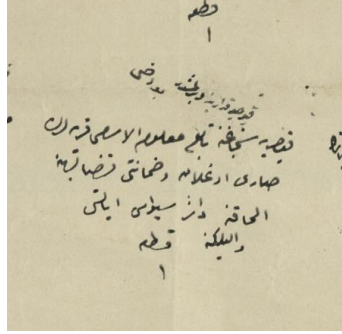
Mühimme Odası’ndan günlük veya aylık olarak çeşitli makamlara yazılan tahrirât müzekkereleri¹ ve Mühimme Odası müzekkere hülâsaları 1856 yılından 1870 yılına kadar düzenli olarak yazılmış, yedi yıl ara verildikten sonra yeniden 1878, 1879 ve 1887 yıllarında yazılmıştır. Müzekkerelerin düzenli olarak yazıldığı tarihlerde kullandığı belge dili ve şeklini incelediğimizde ihtisaslaşma çalışmalarının sonuç verdiği, oturan bir şeklin ve dilin olduğu gözükmemektedir. O yüzden ben Mühimme Odasını kendi içinde kuruluş, yükselme, duraklama ve gerileme olarak tarihlendirdiğimde 1855 – 1869 tarihlerini yükselme devri olarak görüyorum.² Tanzimat reformlarıyla birlikte dil ve standart elkab³ sadeleşmiş, kâtip ile münşi arasındaki farklar ısrarla anlatılmış, üslup endişesi terk edilmiş, kullanılan kağıtların boyutları değişmiş, lefli evraklar hazırlanarak bir belge üzerinde farklı bürolardan cevaplar yazılması engellenmiş, resmi ya da gayri resmî bütün evraklara tarih koyma zorunluğu getirilmiştir. Bunlar ve benzeri birçok adım Osmanlı diplomatiğinde gözle görülür bir ilerleme sağlarken bürokratik işlemlerin de hızını arttırmıştır. Yükselme dönemi olarak adlandırdığım bu dönemde Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası’ndan yazılan müzekkerelerde de standartlaşma bariz bir şekilde görülmektedir. Tabanı yukarıda bir üçgen oluşturacak şekilde kaleme alınan müzekkerelerde belgenin konusu, nereden geldiği, nereye gideceği, kimden

1 Osmanlı diplomatiğinde herhangi bir husus için alttan üste ve genellikle bir idareye veya nezâretin şubelerinden bağlı olduğu üst makama hitâben yazılan yazılara verilen addır (Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatika).

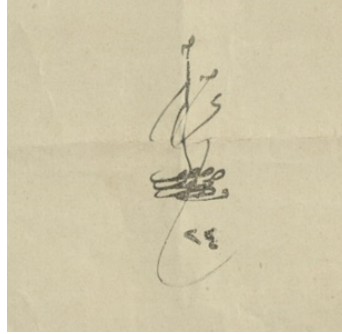
2 Kuruluş (1840 – 1854), Yükselme (1855 – 1869), Duraklama (1870 – 1909), Gerileme (1910 – 1913)

3 Eskiden hükümdarlardan itibaren bütün devlet memurları için rütbelerine göre kullanılan belli resmî unvanlar.

alındığı ve kime gideceği özet olarak yazılmış ve gün sonundaki bütün özetlerin sonuna “Cem’an kıta’ât” şerhi düşülerek kaç kıta yazıldığı gün gün belirtilmiştir.

Şekil 1: müzekkere örneği

Şekil 2: “Cem’an kıta’ât” örneği

İlk kez 10 Aralık 1863’te “evrak kayıt cetvelleri” tutulmuş ve evrak üzerinde olan numara, evrak konusu, müsveddesini kaleme alan efendilerin isimleri, evrakın kaleme geliş tarihi, müsveddenin mektubî efendiye takdimi, tebyiz için müsveddenin kaleme gelişi, tebyiz eden efendilerin isimleri, bazı evrak üzerine cereyan eden muâmelât gibi ayrıntı bilgileri verilmeye başlanmıştır. 1864 senesinde de tutulan cetvel kayıtları 1868 senesinde de kullanıldıktan sonra bir daha kullanılmamıştır.

Geçirdiği Değişikliklere Göre Mühimme Odası

Personel

Mühimme Odası’na geçmeden önce odada çalışacak olan personelin Tanzimat reformlarından sonra uğradığı değişikliklere de kısaca değinmek gerekmektedir. Nezâretler öncesi klasik Osmanlı bürokrasisindeki daireler aynı zamanda kendi memurunu yetiştiren birer mektep olmuştur. Küçük yaşlarda yetenekli çocuklar kalemlere şâkird (çırak) olarak alın-

miş ve burada dairenin kıdemli kâtiplerinden birinin yanına verilerek ondan kitâbet, inşâ, yazı çeşitleri, hesap ve defter tutma usulleri öğretilmiştir. Şâkiirlere iyice ustalaşana kadar yazı yazdırılmamış, bunlar defter ve evrakları getirip götürme işlerini yapmışlardır. Yazı yazabilecek seviyeye gelen şâkiirde yazdığı tezkirelerde, hükümlerde ve çıkardığı kayıtlarda kullanılmak üzere bir mahlas verilmiştir. Böyle bir seviyeye gelmiş şâkiir kadro bulunduğu takdirde kâtip olabilmıştır. Tanzimat döneminde kalemlerin içerisinde kâtip yetiştirilmesinden vazgeçilip memurların eğitimi için *Mekteb-i Maârif-i Adliyye* ve *Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye* adlı okullar açılmıştır (Afyoncu, “Kâtip,” 53). Devlet adamı yetiştirmek için açılan bu okullardan mezun olanların dairelerde çalışmaları amaçlanmıştır. Bu amaç çoğu zaman yerleşmiş alışkanlıklar, iltimas, rüşvet gibi şeylerden dolayı çoğu zaman sekteye uğramıştır ancak eğitimde modernleşme başlamıştır. Kalem dairlerinde çalışacak kişilerden beklentiler artmış, klasik dönemde Münşeat Mecmuları ile yazışmalarına şekil veren personellerden şekle takılmadan yazışmalarına hız katmaları beklenmiştir. 1862 yılında da kâtip yetiştirmek için 1862 yılında *Mekteb-i Aklâm* açılmıştır. Bu isim de daha sonra *Mekteb-i Mahrec-i Aklâm* olarak değiştirilmiştir. Hüseyin Selim, h. 1316 (m. 1898) tarihinde kaleme aldığı eserinde⁴ kâtip ile münşinin arasındaki farkları anlatmış ve kâtiplerin o dönemde yazıcı olarak adlandırılmasını daha yerinde bulmuştur. Kâtiplerin de kendi içinde çeşitli dereceleri olduğunu, ilim ve fenne hakim olamayan kâtiplerin yazışmalarında mutlaka hataların olacağını söylemiştir. Bir belgeyi inşa etmekle yazmak arasındaki farkı vurgulamış, eğitimsiz katipleri ise bu ikisine bile dahil etmeyerek onları yazıcı mesabesinde görmüştür. Bu eleştiriden de o tarihlerde bürokraside görev alan personelin işlerine hız katmak adına sarf, nahiv, beyân, bedî, aruz gibi sanatlı ifadelerden tamamen kurtulduğu anlaşılmaktadır. Reform döneminde gerek acil bir mesele üzerine gerek de kalıcı kurallar belirlemek üzere memur haklarının ve memurların sahip olmaları gereken özelliklerin belirtildiği birçok düzenleme yapılmıştır.

Oda

5 Temmuz 1858 tarihli belgede (BOA, A. MKT. MHM. 134/12), Mühimme odasının pence-re tentelerinin yenilenmesi istenmiştir. Böyle bakıldığında müstakil bir oda olarak varlığını sürdürdüğü düşünülen Mühimme Odası’nın 1862 tarihli “Sadâret Mektubî Odası’nın mesâlih-i mühimme ve sâir işlerinin ayrılması” başlıklı belgede (BOA, İ. DH. 495/33598) ancak bu dönemde ayrı bir oda olması için adım atıldığı görülmektedir. Odada üretilen evrakların sayısındaki ani artış karşısında odanın ayrılması, yazışmaların gizliliği ve odada çalışacak memurların liyâkatlı olmaları gibi mevzular bir anda önem arz etmiştir. Zikredilen belgede Sadâret Mektubî Odası’nın çıkırından çıktığı, hulefâ efendilerin çokluğu ve odanın düzen-sizliği nedeniyle mütehayyızân ile bendeyân arasında mevki farkı kalmadığı ve mühim ve

4 Amelî ve Nazarî Hadika-i Münşeat-i Umumiye, Yahud, Define-i Müsevvat-ı Resmiye ve Deaviye, Hüseyin Selim, İBB Atatürk Kitaplığı koleksiyonunda.

sıradan işlerin birbirine karıştırıldığından yakınılmıştır. Gizli yazıların bir gizliliğinin kalmadığından ve yazı işlerinin hızlı bir şekilde yapılmasından dolayı yazı işlerine verilen önemin gitgide azaldığından şikayet edilmiştir. Bunun için odanın mühim ve gizli işlerinde görevli efendilerden liyâkat derecelerine göre on beş efendi seçilip ayrılarak imtiyazlı bir şube olmak üzere mühimme dairesinin teşkil edilmesi istenilmiştir. Mühimme Kalemî, Sadâret'ten yazılacak emirnâme, buyruldu ve tezkirelerin yazıldığı ve müsveddesinin çıkarıldığı merkez olacağı için burada görev yapacak kişilerin ayrıcalıklı olmalarının gerekliliği vurgulanmıştır. Mühimme Kalemî bir reis idaresinde olmalı, bir müdürü olmalı, mukâbeleciliğe bir kişi, zabt ve tahrîr-i kuyûd için de iki mukayyit, muharrerât-ı askeriye ve maliyenin tesvîd ve tebyîzi için de ikişer memur görevlendirilmeli ve bu sayısının artmaması için gerekli önemler alınmalı diyerek ayrıntılı bir planlama yapılmıştır. Kalemî'nin bir şubesi olmak üzere açılmış olan Telgraf Odası'nın da mühim ve gizli işleri burada kaydedileceğinden iki kişinin de telgraf muhallil ve muharriri namıyla burada göreve başlaması talep edilmiştir. Bu oda gizli yazışmaların merkezi olacağı için bu odada çalışacak efendiler katı kurallara uyacaklar, odaya izinsiz kimse alınmayacak, sohbet amaçlı, kişisel görüşmeler için kimse kabul edilmeyecek, sigara içmek ve kahvaltı etmek kabilinden şeyler yasak olacaktır denilerek bir düzenleme sûreti müsteşarlık makamından sipariş edilmiştir.

Vak'anüvis Ahmed Lütfî Efendi de *Tarih*'inde Mühimme Odası'nın kuruluşundan şöyle bahsetmiştir:

“Sadâret Mektubî Odası'nın eski vakitlere nispetle meşguliyeti artmış, artan bu meşguliyetle hulefâ sayısı da artmıştır. Bu artan sayılar ve meşguliyetlerle mühim evrak ve diğer evraklar karışmaya başlamıştır. Bu sebeple mühim işler için yetenekli hulefâdan on beş kişi, başlarına bir müdür verilerek Sadâret Dairesi'nde Mektubî Mühimme Odası namıyla bir mahal teşkil kılındı (s. 198).”

8 Ekim 1862 tarihli belgede (BOA, A. MKT. MHM. 242/78), yeni teşkil edilen Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Odası'nın ihtiyacı olan mefruşat ve kırtasiyenin temin edilmesi istenmiş, akabinde de 31 Aralık 1862 tarihli belgede (BOA, A. MKT. MHM. 251/75), Odanın tefrişi için alınan eşyanın parasının ödenmesi hususu gündeme getirilmiştir. Bir yıl içerisinde odanın teşkili ve düzenlenmesi tamamlanmıştır. 3 Eylül 1863'te de odaya Osman Selami Efendi memur olmuştur (BOA, A. MKT. MHM. 275/44).

21 Aralık 1863 tarihli belgede (BOA, A. MKT. MHM. 287/92), Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Odası'na diğer kalemler gibi evraklarını koyabileceği ilave bir odanın yapılması talep edilmiştir.

14 Nisan 1864 tarihli belgede (BOA, A. MKT. MHM. 297/48), Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Odası Muharrerât Kalemî çalışanlarının biriken maaşlarının ödenmesi için ayrı ayrı sergi düzenlenmesi istenmiştir.

3 Aralık 1864 tarihli belgede (BOA, A. MKT. MHM. 319/52), odanın sandalyelerinin yıpranmış olması ve kapı perdesinin olmaması dolayısıyla gereğinin yapılması istenmiştir. 2 Ocak 1864

tarihli belgede (BOA, A. MKT. MHM. 322/11) de sandalye yüzleri ile kapı perdesinin ödemesinin yapıldığı bildirilmiştir.

24 Ekim 1865 tarihli belgede (BOA, A. MKT. MHM. 344/44), Mektubî Mühimme Odası için bir abdesthâne ve bir helânın gerektiği zikredilmiştir.

28 Ekim 1867 tarihli belgede (BOA, A. MKT. MHM. 392/47), Mühimme Odası çalışanlarının maaş listesi verilmiştir. Bu listede odada Müdür Bey dahil yirmi iki kişinin çalıştığı ve Müdür Bey'in maaşının da bin kuruş olduğunu yazılmıştır. Yine verilen 12 Haziran 1868 tarihli maaş listesinde (BOA, A. MKT. MHM. 410/44) de çalışan kişilerin ve maaş miktarlarının değişmediği gözükmektedir. 1880 Maaş Kararnâmesi'nden sonra da memurlar arasında sınıflandırmalar yapılmış ve maaşlar memuriyet derecelerine göre verilmiştir.

29 Ekim 1867 tarihli belgede (BOA, A. MKT. MHM. 392/51), Mühimme Odası kanepeler ve sandalyelerinden tamire muhtaç olanların tamir edilmesi istenmektedir.

9 Ekim 1872 tarihli belgede (BOA, İ. DUİT. 58/75), Sadâret Mektubî Odası'nın asıl şekli itibarıyla önceleri iki kanatlı büyük bir odan ibaret olduğu, bu odalarda da mühim ve sıradan yazıların ayrı ayrı düzenlenmesine dikkat edildiği ve işlerin bu şekilde sorunsuzca yürütüldüğünden bahsettikten sonra bunlara eklenen başkaca şubelerden bahsedilmiştir. *Mühimme, mezâbit, hukuk, de'âvî, kuyûd-ı atika* ve *mülâzım* odaları adıyla şubelere ayrılınca bir verim alamadıkları, aksine idarenin asıl vaziyetinden ve çıkışından çıktığı söylenmiştir. Bir şubede görülen işin diğer şubeler tarafından bilinmediği için muamelelerin gerçekleşmediğini ve kayıtlarda meydana gelen anlaşmazlıkların son bulmadığını zikretmişlerdir. Hulefânın da tek tip işe muhatap olmasından dolayı mâlûmat ve muâmelât konusunda daha önceki hulefânın becerilerini kazanamadıklarına değinilmiştir. Eski idare şekline geri dönülüp efendilerin hepsinin bir zâbitin gözünün önünde durmasıyla hulefânın dairesinin dışına çıkamayacağı, bugünkü işi yarına bırakamayacağı gibi çözüm önerileri sunulmuştur. Dâhiliye Nezâreti zamanında burası hiç aranıp sorulmamış olduğundan şunun bunun iltimas ve dilekçesiyle birçok adamlar odaya sokulmuş, bundan sonra iltimas ve kayırmayla kimsenin odalara alınmaması ve yerleştirilenlerin sayısının arttırılmaması hatırlatılmıştır. Bu sırada gerek Mühimme Odası'nın ve gerek diğer şubelerin kaldırılması emriyle Mühimme müdürü olan Rıza Bey'in görevden uzaklaştırılması ve Serhalîfeli memuriyetinde bulunan Hatemi Efendi'nin ise yerinde bırakılması rica edilmiştir. Bu isteklere cevaben iradede, zikredilen mezâbit, hukuk, de'âvî, kuyûd-ı atika ve mülâzım odalarının kaldırılması, Mektubî Kalemi ve bir de Mühimme Odası'nın yerinde bırakılarak bunların mevcut olan Serhalîfesi ile müdürünün yerinde kalması emredilmiştir. Nihayetinde de Serhalîfeliğe altı bin ve mühimme müdüriyetine beş bin ve icrâ odası mümeyyizliğine üç bin ve zikredilen kalemlerde yerinde bırakılan bütün halîfelere de yirmi sekiz bin beş yüz seksen kuruş verilmesine karar verilmiştir. Aynı iradede Mektubî Kalemi'nde saklanan evrakın da Bâbîâlî evrak odasına nak-

ledilmesi, bu sırada oradaki heyetin de evrakların korunması için dolap ve göz gibi şeylerin inşasını sağlaması istenmiştir.

18 Eylül 1897 tarihli belgede (BOA, A. MKT. MHM. 541/21), odadaki evrakların saklanması için dolaba ihtiyaç duyulduğu, Mühimme Kalemî hulefâsının vazifesini Bâbiâli Telgrafhâne Odası'nın bir köşesinde yerine getirdiği için buraya gerekli olan sandalyelerin süratle temin edilmesi istenmiştir. Çeşitli zorluklara sebebiyet veren bu durum çözülmezse mühim evrakların perişan olacağından bahsedilmiştir.

30 Ocak 1914 tarihli belgede (BOA, İ. DÜİT. 58/70), Sadâret dairesinin kalemlerinin mevcut ihtiyaçlara uygun hale getirilmesine gerek duyulduğu için bu konuda kaleme alının nizam-nâme tasarısının yürürlüğe konulması hatırlatılarak bahsi geçen nizam-nâme tasarısı arz ve takdim kılınmıştır. Bu tasarının birinci maddesine göre Sadâret dairesinin diğer dairelerle olan haberleşme evraklarının tesvid ve tebyizi ile görevli olmak üzere *umûr-ı mühimme* ve *umûr-ı idâriye* kalemleri isimleriyle iki kalem teşkil edilecektir. Bu kalemlerin her biri birer idarecinin yönetiminde bulunacak ve idarecilerin birer de yardımcısı olacaktır. Umûr-ı Mühimme Kalemî, Kalem-i Mahsûs⁵ vazifelerini de yerine getirecektir. Onuncu maddesine göre de adı geçen kalem ve dairelerde istihdam olunacak memur ve katiplerin görevleri, sayıları, sınıf ve maaşları da hususi bir talimatnâme ile tayin edilecektir.

9 Mayıs 1919 tarihli belgeden (BOA, İ. DÜİT. 58/65) de Sadâret Umûr-ı İdariye Kalemî ve Mühimme Kalemî'nin birleştirildiği öğrenilmektedir.

Tevfik Temelkuran, Divân-ı Hümâyûn'a bağlı Mühimme Odası hakkında yaptığı araştırmasında Mühimme Odası'nın gelişmesi ve zaman zaman yapılan değişiklikleri Osmanlı devlet salnâmelerine göre sıralamış ve o döneme ait tek vesika olan h. 1337 (m. 1919) tarihli vesikadan Mühimme Kalemî'nin son şeklini şu şekilde izah etmiştir:

"Mühimme kalemleri ve devletin idari işlerine bakan diğer kalemler "Mektubi Kalemî" adı altında tek kalem olarak birleştirilmiştir. Mektubi Kalemî'nin müdürlüğüne Umur-ı idariye kalemî muavini Server, birinci muavinliğine umur-ı mühimme müdürü Seyfeddin, ikinci muavinliğine umur-ı müdür muavini feyzi beyler getirilmiştir (Temelkuran, "Divân-ı Hümâyûn," 147)."

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu geçirdiği dönüşümlerle dini ve askeri teşkilatlarında güç kaybı yaşamasına karşın kalemiye sürekli ilerlemiştir. Bu ilerleme iki ileri bir geri şeklinde de olsa istikrarlı olmuştur. Kalemiye, Batı ile ilk temasından itibaren dış denetimden bağımsız bir bü-

5 Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, Dâhiliye nâzırının dâhili ve harici işleri ile gizli ve hususî haberleşmesini temin ve nâzir ile yapılacak görüşmeleri düzenlemek için 22 Muharrem 1332/21 Aralık 1913'te kurulmuştur.

rokrasi geliştirmek istemiştir. Reformcu bürokratların çabaları, dönemin şartları gibi birçok etken sayesinde devletin kuruluşundan anayasal sisteme geçene değin varlığını sürdürmüştür. Büyük bir teşkilâtın içinde, Mektubî Odası'nın iki kanadından biri olan mühimme, zamanla gelişerek müstakil bir oda olmuştur. Odanın daha da gelişmesi neticesinde kendi evraklarını koyacakları ilave bir odaya sahip bir daire olmuştur. Daha sonra da abdesthâne ve helâsinin da eklenmesiyle iş akışının sağlandığı bir kalem haline gelmiştir. Her ne kadar kalem, daire, oda, büro, müdürlük gibi kavramlar zaman zaman birbiri yerine kullanılmışsa da burada arşiv belgeleri referans alınarak isimler bu sıralamayla kullanılmıştır. Mühimme Odası 1862'de bir reis, bir müdür, mukâbecililiğe bir kişi, zabt ve tahrîr-i kuyûd için de iki mukayyit, muharrerât-ı askeriye ve maliyenin tesvîd ve tebyîzi için ikişer memur, telgraf muhallil ve muharririnden ibaret bir kadroya sahipken 1867'de odada çalışan sayısı yirmi ikiye çıkmıştır. Zamanla artan sayıların getirdiği kargaşadan dolayı da yeni düzenlemeler yapılmış, personel sayıları azaltılıp maaşları arttırılmıştır. Mektubî Kalemî'nin mühimme dışında teşkil ettiği diğer odaları da çoğalmış ve bu sefer de belgeler arasındaki organik bağlarda kopma, personelin lakaytlığı, muamelatta (belge yönetiminde) karışıklıklar gibi aksilikler meydana gelmiştir. Mektubî Kalemî için verilen her düzenleme kararı da zamanla odanın başka kalemlerle birleştirilerek yeni bir şekil almasına sebep olmuştur. Sadâret Umûr-ı İdariye Kalemî ve Mühimme Kalemî'nin birleştirilmesi de çözüm olmamış, en sonunda devletin idari işlerine bakan bütün kalemler Mektubî Kalemî adı altında birleştirilmiştir. Kalemlerin geçirdiği bu değişikliklerin sebep olduğu kargaşa arşivlerimizde bulunan evrakların tasnifi-ne de yansımıştır ancak elimizde olan bu tasnifle bile bürokratik işlemlerin yürütüldüğü bir odanın ihtisaslaşma sürecine şahitlik etmemiz sağlanmıştır.

Kaynakça

Afyoncu, Erhan ve Ahışalı, Recep. "Kâtip." *TDV İslâm Ansiklopedisi* 25 içinde. (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002), 53-55. <https://islamansiklopedisi.org.tr/katip#2-osmanli-donemi>.

Akyıldız, Ali. *Osmanlı merkez bürokrasisi (1836-1856)*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Başbakanlık Merkez Teşkilâtı (Tarihçe ve Mevzuat) I. Hazırlayanlar Rahim Erişti, Ali O. Çınar, Medavi Şentürk, Uğurhan Demirbaş ve Oktay Şimşek. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995.

"Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi." *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları*, 4. Baskı. İstanbul, 2017. https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/osmanli_arsivi_rehberi_2017.pdf.

Doğan, Muzaffer. *Osmanlı Devletinde İçişlerinin Yönetimi: Sadaret Kethüdalılığı (1730-1836)*. Ankara: Türk İdari Araştırmalar Vakfı, 2016.

Findley, Carter V. *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform: Babıâli, 1789-1922*. Çeviren Ercan Ertürk. İstanbul: Alfa, 2019.

Gültepe, Necati. "H. 1106 – 1107 Tarihli Mühimme Defterine Göre Devlet Kararları." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1992.

İnalıcık, Halil. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu." *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, hazırlayanlar Halil İnalıcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, 89-110. 9. Basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Ma'oz, Moshe. "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketi'nin Suriye Siyaseti ve Toplumu Üzerindeki Etkisi." *Tanzimat:*

Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu içinde, hazırlayanlar Halil İnalıcık ve Mehmet Seyitdanlioğlu, 266-285. 9. Basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Temelkuran, Tevfik. "Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemî." İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, no 6 (1975): 129-175.

Terzi, Mehmet Akif. *Türk Devlet Geleneğinde Bürokrasi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.

Toköz, Meltem. "Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi." *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, hazırlayanlar Halil İnalıcık ve Mehmet Seyitdanlioğlu, 209-226. 9. Basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Ahmed Lütfi Efendi. *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*. Hazırlayan M. Münir Aktepe. 10. c. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 134/12.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 242/78.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 251/75.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 275/44.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 287/92.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 297/48.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 319/52.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 322/11.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 344/44.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 392/47.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 392/51.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 410/44.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 541/21.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrâde. Dâhiliye (İ. DH), 495/33598.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrâde. Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi (İ. DÜİT), 58/65.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrâde. Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi (İ. DÜİT), 58/70.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrâde. Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi (İ. DÜİT), 58/75.

Ekler

BOA, A.MKT.MHM, 134/12,

"Mühimme ve Divân-ı Hümâyûn Kalemî odalarının pencere tentelerinin yenilenmesi hususunun ilgili memura tembihi."

BOA, A.MKT.MHM, 242/78,

"Yeni teşkil edilen Mektubi-i Sadâret Mühimme Odası'nın ihtiyacı olan mefruşat ve kırtasiyenin temini."

BOA, A.MKT.MHM, 251/75,

"Sadâret Mektubî Mühimme Odası'nın tefrişi için alınan eşyanın parasının ödenmesi."

BOA, A.MKT.MHM, 275/44,

"Osman Selami Efendi'nin tuz ve duhan rüsumatı için mühimme memuru olarak tayini."

BOA, A.MKT.MHM, 287/92,

"Mektubi-i Sadâret Mühimme Kalemî'ne ilave bir oda yapılması."

BOA, A.MKT.MHM, 297/48,

"Mektubî Odası ile Mektubi-i Mühimme Muharrerât Kalemî çalışanlarının biriken maaşlarının ödenmesi için ayrı ayrı sergi düzenlenmesi."

BOA, A.MKT.MHM, 319/52,

"Mektubi-i Sadâret Mühimme Odası sandalyelerinin yıpranmış olması ve kapı perdesinin olmaması dolayısıyla gereğinin yapılması."

BOA, A.MKT.MHM, 322/11,

"Mektubi-i Sadâret Mühimme Odası'nın sandalye yüzleri ile kapı perdesinin tesviyesi."

BOA, A.MKT.MHM, 344/44,

"Mektubi Mühimme Odası için bir abdesthâne ile helâ inşası."

BOA, A.MKT.MHM, 392/47,

"Mühimme Odası'nın 1284 teşrinisani maaşı alan şahıs ve miktarları."

BOA, A.MKT.MHM, 392/51,

"Mektubi-i Sadâret Mühimme Odası kanep ve sandalyelerinden tamire muhtaç olanların tamiri."

BOA, A.MKT.MHM, 410/44,

"Mühimme odası çalışanlarının maaş listesi."

BOA, A.MKT.MHM, 541/21,

"Sadâret Mühimme Kalemî'nin mefruşatının yenilenmesi."

BOA, İ. DH, 495/33598,

"Sadâret Mektubi Odası'nın mesâlih -i mühimme ve sâir işlerinin ayrılması."

BOA, İ. DUİT, 58/65,

"Teşkil; Sadâret Umur-ı İdâriye Kalemî; Sadâret Mühimme Kalemî Sadâret Umûr-ı İdâriye Kalemî ve Mühimme Kalemî birleştirilmiştir."

BOA, İ. DUİT, 58/70,

"Nizâmat; Sadâret Aklâmının Teşkilâtı Hakkında Nizamnâme."

BOA, İ. DUİT, 58/75,

"Nizâmat, ıslahat; Rıza Bey (Mühimme Odası Müdürü); Mühimme Odası, Sadâret Mektubi Odası."

Emevî Devleti Halifelerinin Dinî ve Tabiî İlimlere Olan Yaklaşımı Üzerine Genel Bir Bakış

İmam Bal*

Öz: Emevîler iktidarı, İslâm devletinin idaresinde bulunan ve Hulefâ-i Râşidîn (Râşid Halifeler) diye adlandırılan dönemin ardından hicri 41 yılında, uzun yıllar Şam'da valilik vazifesinde bulunan Muâviye b. Ebî Süfyan'ın, hilâfet makamına gelmesiyle başlamıştır. Emevîler devri, sahâbe ve tabiîn neslinin hayatta olduğu dönem olması açısından özellikle dinî ilimlerin temellerinin atıldığı, çeşitli dinî ilim dallarında ihtisaslaşmanın başladığı bir dönemdir. Emevî halifelerinin dinî ilimlere olan yakın ilgisi ve âlimlerin ilmi çalışmalarına müdahale etmemeleri, özellikle yeni fethedilen bölgelerde İslâmî ilimlerin çok hızlı yayılmasının önünü açmıştır. İlk defa bu dönemde devletin en tepesindeki halifenin tavsiyesi ile Hz. Peygamber'in hadisleri tedvin edilmiştir. Eğitim kurumları müesseseleşmesini bu dönemde daha da yaygınlaştırmış, pek çok ilim dalının literatürü bu dönemde oluşturulmuştur. Emevî iktidarının kurucusu ve ilk halifesi olacak Muaviye'nin Şam'da vali olduğu bir dönemde, Yunanca eserlerin Arapça çevirilerine ilgi uyanmış ve bu ilgi Yunan simyacı Zosimos'un (d.350-ö.420) bir risâlesinin 38/658 yılında Arapçaya tercümesi yapılmıştır. Emevî idarecileri, çeşitli din ve ırklara mensup bilim adamlarının ilmi çalışmalarını desteklemişler, "İslâm Bilim ve Kültürü" nün yaygınlaşması noktasında kendilerinden sonraki döneme büyük katkı sunmuşlardır. Bu sebeptendir ki Emevîler devri, İslâm kültür ve medeniyetinin geniş coğrafyalara yayılması ve bu sayede çeşitli milletlere sirâyet etmesi açısından önemlidir. Hiç kuşkusuz bunun altında yatan en önemli faktörde bu devletin idaresinde olan halifelerinin ilimlere olan pozitif yaklaşımıdır.

Anahtar Kelimeler: Emevîler, İlim, Tedvin Faaliyetleri, Dinî İlimler, Tabiî İlimler.

Giriş

İslâm Medeniyetini kuran Müslümanlar ve Müslümanların oluşturduğu devletlerin idarecileri her daim kendi medeniyetlerinden önce tarih sahnesinde var olan medeniyetlerin bilgi birikimlerinden, hiçbir önyargıya kapılmaksızın istifade etmişlerdir. Hatta diyebiliriz ki, Müslümanların, ölmeye yüz tutan bazı medeniyetlerin bilimsel birikimlerinden istifade etmesi, dünya bilim tarihine bu medeniyetlerin katkılarının bilinmesi adına en büyük hizmeti sunmuştur.

* Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları, Yüksek Lisans Programı.
İletişim: imambal@gmail.com

Müslüman âlimler, "Hikmet Mü'min'in yitik malıdır, nerde bulursa o hikmeti alır."¹ Peygamber sözünün her daim takipçisi olmuşlar ve bilgiyi elinde bulunduran kişinin inancına veya uyruğuna bakmadan, ondan öğrenmişlerdir.

Bilimler tarihi incelemelerinde, İslam tarihinde bilimsel ilerlemenin başlangıcının, Hz. Peygamber, Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler dönemlerini görmezden gelip Abbâsîler döneminde başlatılması anlayışı tutarlı bir anlayış değildir. Bilimsel geçmişi ile öne çıkan merkezleri idare eden Emevîler, kendilerini bilimden ve bilimsel çalışmalardan nasıl azade edebilir? İslâm tarihinde ilk tersaneyi kuran ve imal etmiş olduğu yüzlerce gemiyle Müslüman ordunun ilk deniz zaferini kazanan, İslâm tarihinde ilk defa hastaneler, medreseler, saraylar ve su kanalları inşa ederek tarihte en şümüllü mimarî çalışmaları başlatan Emevîler, nasıl olurda tabii ilimlerden uzak dururlar?

Emevîler dönemi, İslam kültür ve medeniyetinin geniş coğrafyalara yayılması açısından önemli bir yerde bulunmaktadır. Hâkim otorite olarak Emevî idarecileri, devletin kuruluşundan itibaren bilimsel geçmişi güçlü coğrafyaların topluluklarıyla yakın ilişkiler geliştirmişlerdir. Çin coğrafyasını saymazsak, VII. ve VIII. yüzyılın dünyasında bilimsel çalışmaların yapıldığı merkezler Emevîlerin hükmettiği coğrafya da bulunmaktadır. Daha net bir ifadeyle Emevî Devleti'nin yaşadığı yıllarda (661-750) dünyada bilim adına her ne çalışma ve gelişme varsa o, Emevî iktidarının başında olduğu İslam coğrafyasında bulunmaktadır.

Emevîler hakkında şunu net bir şekilde diyebiliriz ki, bu devletin bilimsel, sanatsal ve kültürel icraatları hakkında objektif bir fikir sahibi edecek eserler ve belgeler ya Abbâsîler devrinde bilinçli şekilde yok edilmiştir ya da özellikle Emevîler döneminde Kûfe ve Fustat şehirlerinde çıkan yangınlarda olduğu gibi alevler sonucu yok olmuştur.² Sonuçta Mısır'da, Arapça, Yunanca ve Kıptîce yazılmış ve Emevîler dönemi Mısır hakkında bilgiler veren pek az papirüs kâğıdı dışında bu devletin tuttuğu vesikalardan hiçbir şey günümüze ulaşamamıştır.³

Emevî Halifelerinin İslâmî İlimlerin Oluşmasındaki Roller

Emevîler dönemi, İslâmî ilimler alanında kayda değer faaliyetlerin olduğu, devleti yönetenlerin ilim faaliyetlerinin gidişatına müdahale eylemediği, icra edilen ilim faaliyetlerinin halifeler ve valiler tarafından bizzat desteklendiği bir dönemdir.⁴ Öyle ki bu dönem, tefsir,

1 Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre et- Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, 1. bs (Beyrût: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 1996), c. 4, "İlim 19", (No: 2687).

2 Hamdî Şâhîn, *Emevîler ve Emevî Devleti, İftiralar ve Gerçekler*, çev., Kasım Koç, 1. bs (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019), 37.

3 Şâhîn, 37.

4 Şâhîn, 36.

hadis, fıkıh ve kalam gibi İslâmî ilimlerin başlı başına bir ilim dalı olarak doğması ve ardından gelişme göstermesi açısından önemli bir zaman dilimidir.

Tefsir İlmî

Kur'ân-ı Kerim'in tefsirine yönelik yazılı kaynaklar ilk defa Emevîler döneminde ortaya çıkmıştır. Bu dönem öncesinde tefsir, gerek Hz. Peygamber'den ve gerekse ayetlerin nüzulüne şahit olan ashâb tarafından sözlü rivayetlerin aktarımı şeklinde icra edilmekteydi.⁵ Tefsir, ilk defa müstakil bir ilim dalı olarak bu dönem de doğmuştur. Bu dönem öncesinde tefsirin bir ilim olarak doğmamasının birçok sebebi vardır. Bu sebeplerin en önde geleni, ilk Müslüman Arap toplumunun genel olarak okuma ve yazma (ümmî) bilmeyen bir topluluk olmasıdır.⁶ İslam öncesi Arap toplumunun ilmî durumunu göstermesi açısından Hz. Peygamber'in: "Biz ümmî bir ümmetiz; yazı bilmez, hesap yapmayız."⁷ sözü ilk Müslüman toplumun ilmî durumunu net bir şekilde göstermektedir.

Tefsirin, İslam'ın ilk dönemlerinde yazıyla kayıt altına alınmamasının bir diğer sebebi de o günkü Arap toplumunun bilgiyi kayıt altında tutmaktan çok kendi hafızalarında yer edindirme geleneğidir.⁸ Araplar gerek İslâm öncesinde ve gerekse sonrasında binlerce beyitlik şiirleri ezberlerler ve ezberledikleri şiirleri nesilden nesile aktarırlardı. Modern zamanların bilgiyi kayıt altına alırken sıklıkla kullandığı yazı geleneği, Arap toplumunda zihnin ve hafızanın fevkalade şekilde kullanımı ile olmaktadır.

İslâm tarihinde ilk defa tefsir yazma geleneği Emevîler döneminde başlamıştır. Abdullah b. Abbâs'ın (ö. 68/687-88) önde gelen talebesi olan ve bir dönem Küfe kadılığı da yapan Said b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]), Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) isteği üzerine bir tefsir yazmış ve bu yazdığı tefsiri Abdülmelik b. Mervân'a göndermiştir.⁹ Bu dönemde yazılan bir diğer tefsir kitabı da Abdullah b. Abbâs'ın önde gelen bir başka talebesi Mücâhid b. Cebr'in (ö. 103/721) hocası İbn Abbâs'tan öğrendiği şekliyle yazıya geçirdiği "Tefsîru Mücâhid" adıyla anılan tefsirdir.¹⁰ Ali b. Ebû Talha'nın (ö. 143/760), Abdullah b. Abbâs'tan rivayet ettiği ve "Sahîfetü Ali b. Ebî Talha" adıyla bilinen bir sahifelik tefsiri¹¹ ve Mu'tezile mezhebi kurucularından ve hadis rivayet eden ilk kelâmcılardan biri olan Amr b. Ubeyd'in hocası Hasan-ı Basrî'den rivayet ettiği tefsir¹² Emevîler devrinde yazılan tefsir örneklerindendir.

5 Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, 34. bs (İstanbul: İFAV, 2016), 101.

6 el- Cum'â 62/2; Âl-i İmrân 2/20, 75

7 Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, 1. bs (Dimaşk-Beyrût: Dâru İbn Kesir, 2002), s. 460, "Kitâbu's-savm", 13, (No. 1913).

8 Demirci, *Tefsir Tarihi*, 102.

9 Mehmet Efendioğlu, "Said b. Cübeyr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 552.

10 İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 104-108.

11 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 1. bs (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995), c. 1, 31.

12 Avni İlhan, "Amr b. Ubeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 94.

Bu tefsir çalışmaları ilerleyen süreçte daha da gelişme göstermiş ve yaşamının elli yılını Emevîler devresinde geçiren, Emevîler'in Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın komutanlarından Selm b. Ahvez el-Mâzinî'nin yanında saygın bir yeri olan Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) tarafından Kur'ân-ı Kerîm, bir bütün halinde baştan sona kadar tefsir edilmiştir.¹³

Emevî halifeleri Abdülmelik b. Mervân ve oğlu Velid b. Abdülmelik tefsir ilmine ve müfessirlere destek vermiş, birçok müfessir bu iki halife döneminde çalışmalarını sürdürmüştür.¹⁴

Hadis İlmî

Hiz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin devirlerinde hadis ilmi, henüz müstakil bir ilim dalı olarak ortaya çıkmamıştır. Ashâb ehlinden bazıları, Hiz. Peygamber'den işittikleri hadisleri unutmamak adına hem ezberleme yoluna gitmişler hem de yazarak kayıt altına almışlardır. Hadis ve fıkıh bilgisinden dolayı "Abâdile" arasında yer alan ve içerisinde bin civarında hadis bulunan Abdullah b. Amr İbnu'l-Âs'ın (ö. 65/684-85), "es-Sâdika" adını verdiği hadis mecmuası ilk yazılı hadis kaynaklarındandır. Sahâbeler arasında hadis yazan pek çok kişi bulunmaktadır. Fakat, yazılan bu hadis sahifeleri kişilerin işittikleri hadisleri kayıt altına aldıkları kişisel mecmualardır. Bu gerçeği, Abdullah b. Amr'ın, Mücâhid'e "Bu, Allah Rasûlünden duyduğum "Sahîfe"dir ve benimle Allah Rasûlü arasında bu hadisleri bana nakleden kimse yoktur"¹⁵ sözünden anlamaktayız.

Hadis ilmi, üç dönemde gelişme göstermiştir. Bu dönemler, hadislerin yazıldığı "kitâbet", sözlü ve yazılı rivayet edilen hadislerin yazılı olarak toplanması ve böylelikle korumanın amaçlandığı "tedvîn" ve tedvîn edilen hadis mecmualarının konularına göre sınıflandırıldığı "tasnif" dönemleridir.

Hadislerin tedvîn edilmesi dönemi Emevîler zamanında gerçekleşmiştir. Tedvîn faaliyetini başlatan başlıca sebeplerin başında Hiz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından, Hiz. Ali ve Hiz. Muaviye'nin arasındaki hilafet mücadelesi sonrasında Hâricilik, Şia ve Râfizilik gibi siyasî fırkaların ortaya çıkması gelmektedir. Bu siyasî fırkaları, Mürcie, Kaderiyye ve Mu'tezile gibi itikadî mezheplerin doğması takip etmiş ve İslâm coğrafyasında derin ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Her fırka ve mezhebin kendi propagandalarında hadis kullanmaları ve bununla da kalmayıp hadis uydurma yoluna gitmeleri, devletin bu duruma el atma ihtiyacını doğurmuştur.

Hadislerin tedvîn çalışmasını İslâm tarihinde ilk defa 684-705 yılları arasında Emevîlerin Mısır valisi olan ve hadis ilmi ile meşguliyeti bulunan halife Ömer b. Abdülaziz'in babası,

13 Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 134.

14 Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, (İstanbul: Emin Yayınları, 1999), c. 3, 150.

15 Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 1. bs (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001), c. 5, 83.

Abdülazîz b. Mervân başlatmıştır. Abdülazîz, Bedîr Gazvesi'ne katılmış ve hayatında yetmiş yakın Bedir gazisiyle görüşen talebesi Suriyeli muhaddis Kesîr b. Mürre'ye, Ebû Hureyre hariç diğer sahâbilerden öğrendiği hadisleri kendisi için yazmasını istemiştir.¹⁶ Kendisi Ebû Hureyre'den rivayet edilen hadisleri daha önce yazmıştır. Bu olay hadislerin tedvini konusunda Emevî idarecilerinin önceki zamanlardan itibaren ilgileri olduğunu göstermektedir.

İbn Sa'd ve Nesâî'ye göre sika bir râvî olan Abdülazîz b. Mervân, babası Mervân, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Zübeyr ve Ukbe b. Âmir'den hadis nakletmiş, Ebû Hureyre'den öğrendiği hadisleri yazarak bir hadis mecmuası oluşturmuştur. Daha sonra bu hadis mecmuası oğlu Ömer'e geçmiştir.¹⁷ Abdülazîz b. Mervân tarafından başlatılan bu süreç oğlu Ömer b. Abdülazîz'in başlattığı tedvin sürecinin ilk temelini oluşturmaktadır.

Resmî olarak tedvine başlamanın gerekli olduğu fikri Emevî Halifesi Ömer İbn Abdülazîz'in teşviki neticesinde gerçekleşmiştir. Ömer b. Abdülazîz, Medine Valisi Ebû Bekir İbn Hazm'a (ö. 120/738) yazdığı mektubunda şöyle demiştir:

"Bak, Rasûlullâh'ın hadislerinden ne bulursan yaz. Zira ben ilmin yok olmasından ve âlimlerin göçüp gitmesinden (ölmesinden) korkar oldum. Zabıt altına alınma esnasında Peygamber'in sözünden başkası kabul edilmesin. Bir de ilmi ifşa etsinler. Âlimler belirli yerlere oturarak ders versinler ki bilmeyenlere öğretilmiş olsun. Zira ilim, gizli bir şey haline getirilmedikçe yok olmaz."¹⁸

Halife Ömer b. Abdülazîz tarafından İslâm ülkesinin her tarafında bulunan âlimlere gönderilen emirname ile başlayan hadislerin tedvin faaliyeti kısa bir zaman içinde âlimler tarafından kabul görmüştür.¹⁹ Bu işle bizzat halife tarafından resmî olarak görevlendirilen ilk kişi İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/742) olmuştur. Halifenin, böylesine önemli bir işi Zührî'ye tevdi etmesi gelişigüzel bir uygulama olmayıp üzerinde iyi düşünülmüş bir karardır. Zührî, Hicaz coğrafyasında var olan hadisleri en iyi bilen, âlimlerle yakın ilişkisi bulunan, devlet idarecileriyle kurduğu yakın ilişki dolayısıyla hadislerin yazıya geçirilmesinde lazım olan malzemeye ulaşma imkânı olan ve gerektiğinde hadislerin yazılması için halifenin kâtiplerini kullanabilen bir âlimdir.²⁰

Çok sayıda kitaba sahip olan Zührî, hadislerin tedvini vazifesiyle görevlendirilmesinin ardından topladığı hadisleri yazarak Halife Ömer b. Abdülazîz'e göndermiştir.²¹ Bu konu hak-

16 İsmail Yiğit, "Abdülazîz b. Mervân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 192.

17 Yiğit, 192.

18 Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, 38, "İlim" 34.

19 Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 9. bs (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 204.

20 Halit Özkan, "Zührî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 546.

21 Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 204.

kında Zührî şöyle demektedir: “Ömer İbn Abdülazîz bize sünenin (hadislerin) toplanmasını emretti. Ona defter defter yazdık. O da idaresi altında bulunan her yere bu defterlerden birer nüsha gönderdi.”²² Zührî’nin, sünnet içinde kabul eylediği sahâbe sözleri de yazdıkları arasında bulunmaktaydı.²³

Her ne kadar Zührî, hadisleri ilk tedvîn eyleyen kişi olarak kabul edilse de onun döneminde bu işi yapan başka kimselerin de olduğu muhakkaktır.²⁴ A’zamî’ye göre Zührî ne hadisleri ilk kaydeden ne de ilk tedvîn eden kişidir.²⁵

Fıkıh İlmî

Fıkıh kelimesi anlam olarak sözlükte “bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak” mânasına gelir.²⁶ Fıkıh ilmi ise; “Mesâil-i şer’iyye-i amelîyyeyi bilmektir” (bkz. Mecelle md. 1). Daha net ifadeyle yükümlülerin fiilleriyle alakalı hukukî hükümleri veya yalnızca bu hükümlerin aslını bilmektir.

Hiz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn devirlerinin ardından Emevîler döneminde fıkıh, sistemleşmeye giden bir yola girerek müstakil bir ilim dalı haline gelmiştir. Fıkıh ilminin sistemleşmesi ve ardından bir ilim dalı olarak ortaya çıkmasının sebeplerine dair şunlar söylenebilir: Birinci olarak bu dönemde fıkıh ilminin hitap eylediği alan İslam coğrafyasının genişlemesiyle daha da artmış ve beraberinde pek çok sorunun da görülmesine sebebiyet vermiştir. İkinci olarak, Halife Hiz. Osman’ın katledilmesi ve sonrasında, Hiz. Ali ve Muâviye arasında çıkan ihtilaflar neticesinde, İslâm ülkesinde çeşitli fırkalar ve mezhepler doğmuş, bu fırkalar ve mezhepler kendi anlayışları yönünde bir fikhî usul ortaya koymuşlardır. Ortaya konan bu anlayışlar Müslüman toplumda derin anlaşmazlıklar doğurmuş, bununla da kalmayarak referans olarak kullandıkları Hiz. Peygamber’den gelen hadislerle yönelik uydurma metinler dahil edilmeye başlanmıştır. Üçüncü olarak ise, Hiz. Peygamber’in ashâbının çeşitli şehirlere dağılarak bu şehirlerde başlattıkları ilmî faaliyetler neticesinde, Hicaz (Ehl-i Hadîs) ve Irak (Ehl-i Rey) ekollerinin ortaya çıkışıdır.

Emevî idarecilerinin fıkıha dair özellikle yaşayan sahâbelerin vermiş oldukları fetvaları kayıt altına alma düşünceleri çok erken devirlerden itibaren bulunmaktadır. Muâviye’nin hilafeti döneminde Medine valiliği görevini yürüten, daha sonra Emevî hilafetine gelecek olan Mervân b. Hakem’in, sahâbenin içinde ilmiyle öne çıkmış olanların fetvalarını kayıt altına

22 Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh İbn Abdülber, *Câmiu Beyâni’l-İlmi ve Fadlih* (Demmam: Dârü İbnî’l-Cevzi, 1994), c. 1, 331.

23 İsmail Lütfü Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 18. bs (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 42.

24 Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 204.

25 M. Mustafa el-A’zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulûsi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 20.

26 Hayreddin Karaman, “Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 1.

alma girişimleri bulunmaktadır. Mervân, bu teşebbüsü ile meşhur sahâbelerin verdikleri fetvaları idarede kullanmayı düşünmüş olabilir. Örneğin yanına gelen Zeyd b. Sâbit'e, Mervân birçok soru sormuş, perdenin arkasında bulunan katiplerde Zeyd'in vermiş oldukları cevapları yazmışlardır. Vermiş olduğu cevapların kaydedildiğini anlamış olacak ki Zeyd: "Ben sadece kendi görüşümü söylüyorum" demiştir.²⁷

Emevî halifesi I. Mervân sonrasında hilafete gelen Abdülmelik b. Mervân da fıkha özel bir ilgi duymaktaydı. O, fakihler ile oturur, çeşitli meseleler hakkında onlara sorular sorar ve verilen fetvaları ezberlerdi.²⁸

Emevî iktidarı döneminde özellikle halifelerin fıkıh konusunda görüşüne başvurdukları âlimler ağırlıklı olarak Medîne âlimleriydi. Halifeler, yaptıkları veya yapacakları icraatlara dair Medîne âlimlerine danışır ve onlardan aldıkları fetvalarla bir işe kalkışırldı.²⁹ Kendisi de Müslümanlar nezdinde bir fakih olarak kabul edilen Halife Ömer b. Abdülazîz, yapacağı bir iş hususunda Medîne'de bulunan fakihlerle istişare eder ve onlara danışmadan bir hüküm vermezdi.³⁰ Hilafeti döneminde Ömer b. Abdülazîz, vergi ve sadaka konularında fikhî bir hükme ihtiyaç duymuş olacak ki, bu konuyla alakalı biri Hz. Peygamber'den, diğeri ise Hz. Ömer'den gelen hükümlerin yazılmış olduğu iki yazının bulunmasını emretti; yazılar bulununca bu yazılardan birer nüsha çıkarılmasını istedi ve yazıların aslını Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a verdi.³¹

Konularına göre sistematik ilk fıkıh risâlelerinin yazımı her ne kadar sahâbe devrinin sonlarında başlamışsa da Emevîler döneminin ortalarından itibaren gelişmiştir.³²

Kelam İlimi

Emevîler dönemi, itikâdî meseleler üzerine çeşitli tartışmaların başladığı ve bu tartışmaların neticesinde kelâm ilminin temellerinin atıldığı bir devirdir.³³ Kelam ilminin doğmasına zemin hazırlayan iç ve dış sebepler bulunmaktadır. İç sebepler arasında İslam toplumu içinde, hilâfet meselesi, kader, büyük günah, iman, küfür ve irade gibi meselelerin tartışılması sonucu gruplaşmaların vuku bulması ve bu gruplaşmaların sonucunda da itikâdî mezheplerin doğması gelir. Dış sebepler arasında ise Müslümanların, diğer inanç sahipleriyle yaşadıkları inanç ve itikat temelli tartışmalar bulunmaktadır.

27 Şâhin, *Emevîler ve Emevî Devleti, İftiralar ve Gerçekler*, 479.

28 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr*, c. 7, 222.

29 Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi* (Tarihu't Temeddünni'l-İslam), çev. Nejdî Gök, 3. bs (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), c. 1, 667.

30 Zeydân, c. 1, 662.

31 Karaman, "Fıkıh", 5.

32 Karaman, 5.

33 İbrahim Sarıçam ve Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 4. bs (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014), 143.

Emevîler'in Hristiyan bilginlere devlet saraylarında vazifeler vermesi, Müslüman âlimler ile Hristiyan bilginler arasında yakın ilişkileri doğurmuş ve bu ilişkiler bir noktadan sonra ilmî tartışmalara sürüklenmiştir. Hatta bu tartışmalar öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, bir dönem Emevî Halifesi I. Velid döneminde (705-715) sarayda maliye işlerini yürüten Hristiyan azizi Yuhannâ ed-Dimeşkî, bir kitap yazarak İslâm'ın inanç temellerini ağır bir şekilde eleştirmiştir.³⁴

Kelam ilminin doğmasına sebebiyet veren iç meselelerden biri olan "kader" konusunda ilk defa fikirler serdeden kişinin Basra'da, Ma'bed el-Cühenî olduğuna dair kaynaklarda bilgiler bulunsa da ³⁵ bu bilginin doğruluğu tartışmalıdır. Ma'bed'den önce kader konusunda fikir beyan edenler arasında, Yunus el-Esvârî, Süsen ve Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin de (ö. 69/688) olduğu bilinmektedir.³⁶

Basra'da, kader konusunda ilk defa fikir serdeden kişi Hasan-ı Basrî'dir (ö. 110/728)³⁷. Hasan-ı Basrî'nin kader konusundaki fikirleri dönemin Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'a ulaşmış, halife, Hasan-ı Basrî'ye, kader konusundaki fikirlerinin Hz. Peygamber'in ashâbından birinin görüşüne mi, yoksa kendi görüşü mü olduğunu soran bir mektup göndererek, bu konudaki görüşlerini kendisine yazmasını istemiştir.³⁸ Halifenin bu isteği doğrultusunda Hasan-ı Basrî, kader konusunda bir risale yazarak Abdülmelik b. Mervân'a yollamıştır. Bu risâle kader mevzusunda yazılan ilk yazılı belge olarak kabul edilir.

Mabed'in fikirlerini devam ettiren Gaylân ed-Dimeşkî (ö. 120/738), Kaderiyye mezhebinin ikinci önemli ismi olarak anılmaktadır.³⁹ Halife Ömer b. Abdülazîz ile ilk başlarda yakın ilişkileri bulunan Gaylân'ın, insanın ihtiyarî fiilleri ve irade hürriyeti konularında halifeyle yaşadığı tartışmalar neticesinde araları bozulmuştur. Halife Hişâm b. Abdülmelik (724-743) ile de yakın dostluk kuran Gaylân'ın kaderi inkâr düşüncesine devam etmesi ve bu fikre sahip olan insanları Emevî idaresine karşı kışkırtması, Emevîler'in hilâfet görüşünü kabul eylemeyip, Kur'an ve Sünneti iyi bilmekle beraber üzerinde ümmetin ittifak eylemesi (icmâ) şartıyla Kureyş kabilesinden olmayan birinin de imamete gelebileceği fikrini savunmuştur.⁴⁰ Hiç kuşkusuz Gaylân'ın bu düşüncesi Emevî iktidarının oklarını kendi üzerine çekmesine sebep olmuştur.

34 Ömer Faruk Harman, "Yuhannâ ed-Dimeşkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 580.

35 Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, 1. bs (Riyâd: Daru Taybe, 2005), "İman" 1, 2.

36 Mustafa Öz, "Ma'bed el-Cühenî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 281.

37 Öz, 281.

38 Mehmet Kubat, "Kadere Dair İki Risâle (Abdülmelik b. Mervân'ın Hasan el-Basrî'ye Gönderdiği Mektup ve Hasan el-Basrî'nin Abdülmelik b. Mervân'a Gönderdiği (Cevabî) Mektup", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8, sy 1 (2008), 366.

39 Cihat Tunç, "Gaylân ed-Dimeşkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 414.

40 Watt, 139.

Tarih İlmî

İslâm öncesi Arap toplumunda, genel tarih konusu ile alakalı her ne kadar yazılı eser nite-
liği taşıyan bir referanstan bahsedilmese de bu konu ile alakalı toplumun hafızasında hiç
de azımsanmayacak kadar yaygın bilgiler mevcuttu. Bir kısım tarihsel olaylar Arap toplu-
munun hafızasında yer edinmiş ve bu tarihi malumatlar şifâen nesilden nesile aktarılmış-
tır. Kabileler arasında olan mücadeleler (eyyâmü'l-Arab), zemzem suyu ile alakalı olaylar,
Kâbe'nin, Kusay'a kadar ki olan tarihi, Hıfû'l-Fudûl ve Ficâr Savaşları, Yemen'de hakimiyet
kurmuş olan Sebe Krallığı'nın başşehri Me'rib (Mârib)'te yaşanan baraj olayı,⁴¹ Güney Ara-
bistan'da kurulan Himyerî Devleti (MÖ. 115- MS. 525) ve bu devletin son Yahudi hükümdarı
Zûnûvâs'ın (ö. 525) yaptığı katliamlar, tarihi bir vakıa olarak Arap toplumunda bilinmektey-
di. Kur'ân-ı Kerîm'de bu olay anlatılmaktadır.⁴²

İslâm tarihinde tarih yazıcılığının doğması ve gelişmesinde siyer ve meğâzî çalışmaları
önemli rol oynamıştır. Hicri I. yüzyılın ortalarına kadar hadislerin tedvini ile sürdürülen siyer
ve meğâzî çalışmaları Emevîler dönemine gelindiğinde ise müstakil bir ilim dalı halini almış-
tır.⁴³ Bu dönemde tabiîn tabakasına mensup bazı muhaddisler çalışmalarını siyer ve meğâzî
alanında yoğunlaştırıp siyer ilminin ilk yazılı eserlerini kaleme almışlardır.⁴⁴

Emevîler döneminde, siyer ve meğâzî ilminin temellerini atan bir kişi olarak adından çokça
bahsedilen zât Hz. Osman'ın oğlu Ebân b. Osman'dır (ö. 105/723). Abdülmelik b. Mervân'ın
hilafeti döneminde Medine valiliği görevindeyken şehre gelen halifenin oğlu Süleyman'a
rehberlik eden Ebân'dan, Süleyman, kendisi için siyer ve meğâzî alanında bir risale yazması-
nı talep edince "Böyle bir eserin kendisinde mevcut olduğunu..." belirten Ebân, isterse eğer
kendisi için o eserden istisnah edebileceğini belirterek Süleyman b. Abdülmelik'ten on adet
ince deri almıştır.⁴⁵

Emevîler döneminde siyer-meğâzî alanında adından söz ettiren bir diğer önemli şahıs Me-
dineli yedi fakihten birisi sayılan Urve b. Zübeyr'dir (ö. 94/713). İbn Kesîr'in, Vâkıdî'den ak-
tardığı bilgiye göre meğâzî konusunda yazılanları tasnif eden ilk kişi Urve'dir.⁴⁶ Abdülmelik
b. Mervân, Urve'den, İslâm'ın doğuşu ile alakalı tarihi bilgileri yazıp kendisine göndermesini
istemiştir.⁴⁷ Emevî halifeleri Abdülmelik b. Mervân ile oğlu Velid'in en yakınında bulunan

41 Ömer Faruk Harman, "Arim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 373-374.

42 el-Burûc 85/4-10.

43 İsmail Yiğit, *Emevîler*, 6. bs (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 235.

44 Yiğit, 236.

45 Yiğit, 236.

46 İmâdüddîn Ebû'l-Fidâ'î İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1. bs (Mısır: Dâru Hicr, 1997), c. 12, 476.

47 İrfan Aycan, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, 1. bs (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 49.

İbn Ebû Hüneyde, Urve b. Zübeyr'e, Hz. Peygamber'in gazveleri ve hayatına dair sorular sormuş, bu sorulara Urve yazılı olarak uzunca cevaplar göndermiştir. Onun vermiş olduğu bu cevaplar, ilk yazılı siyer metinlerinden sayılmıştır. Urve'nin bu cevapları Taberî'nin tarih eserinde mevcut olup bu eser günümüze ulaşmıştır.⁴⁸

Emevîler devri siyer ve meğâzî ilmi alanında en kapsamlı çalışmalar ortaya koyan kişi İbn Şihâb ez-Zühri'dir. Bilindiği gibi Zühri, bir devlet görevlisi olarak hadisleri ilk defa tedvin eden kişidir. O, kendisine ulaşan Hz. Peygamber ve sahâbenin rivayetlerini yazmış ve bu rivayetler arasında bulunan siyer ve meğâzî ile alakalı olanları belli bir tasnife göre sınıflandırmıştır. Zühri'nin derlemiş olduğu bu rivâyetler, ilk dönem tarihçiliği açısından en önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.⁴⁹ Her ne kadar Zühri'nin bu alanda yazmış olduğu eserler günümüze kadar ulaşamamış olsa da Mûsa b. Ukbe (ö. 141/758) ile Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) eserlerinde yer alan haberlerden onun, Hz. Peygamber'in hayatını yazdığı anlaşılmaktadır.⁵⁰ Zühri'nin, hadisleri tedvin görevine getirilmeden önceki yıllarda, Emevîlerin Mekke Valisi Hâlid b. Abdullah'ın (ö. 126/743) teşvikiyle başladığı ensâb ilmiyle alakalı bir eser yazmaya başladığı fakat bu eseri tamamlayamadığı bir kısım tarihçiler tarafından dile getirilmektedir.⁵¹

Bazı araştırmacılar Emevî Devleti'nin kurucusu olan Muâviye b. Ebî Süfyân'ı İslâm tarihi ilminin ilk kurucusu veya tarih ilminin Arapça olarak ilk tedvini üzerinde kafa yoran ilk hükümdar olarak belirtirler.⁵² Muâviye başta olmak üzere ekseriyetle çoğu Emevî halifeleri tarih ilmine her daim ilgi göstermişler ve tarihçileri eserler yazmaya teşvik etmişlerdir. Muâviye, gerek Şam'da uzun yıllar icra eylediği valilik ve gerekse hemen akabinde gelen halifeliği dönemlerinde gece vakitlerinin uzunca bir zamanını geçmiş milletlerin yaşantısını öğrenmeye çalışarak geçirmiştir. Muâviye'ye, saray hizmetinde bulunan görevliler tarafından geçmiş milletlerin hayatlarının, yapmış oldukları savaşların ve bu savaşlardaki hilelerin bilgilerinin olduğu yabancı dilde yazılmış eserler getirilerek huzurunda okunurdu.⁵³

Muâviye, tarihçilerden ensâb bilgisinin tespiti yönünde taleplerde bulunmuş ve bu konuda Suhâr b. Abbâs (ö. 60/680?) ve Dağfel b. Hanzale (ö. 65/685) gibi önde gelen neseb âlimlerinin bilgilerinden istifade edilmesini emretmiştir.⁵⁴

48 Yiğit, *Emevîler*, 237.

49 Yiğit, 237.

50 Yiğit, 238.

51 Abdülaziz ed-Dûri, *The Rise of Historical Writing Among the Arabs*, ed. Fred M. Donner, çev. Lawrence I. Conrad, 1. bs (Princeton: Princeton Legacy Library, 1983), 113.

52 Şâhin, *Emevîler ve Emevî Devleti, İftiralar ve Gerçekler*, 480.

53 Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, 1. bs (Beyrût: el-Mektebetül Asriyye, 2005), c. 3, 32.

54 Yiğit, *Emevîler*, 239.

Muâviye, tarihçi kimliği ile meşhur olan kişileri tespit eder, bazen onları devlet sarayında ağırlardı. Amr b. Âs'ın tavsiyesi üzerine eski Arap tarihini iyi bilen Ubeyd b. Şeriyye'yi (ö. 67/686 [?]) Yemen'in San'â şehrinden sarayına davet etmiş ve ondan Arapların ve diğer milletlerin krallarına, çeşitli dillerin ortaya çıkmasıyla insanların farklı yerlerde birbirlerinden ayrı yaşamasına dair haberleri yazmasını istemiştir.⁵⁵ Ubeyd'in, Kitâbü'l-Mülûk ve Ahbârî'l-Mâzîn adlı eseri Muâviye'nin ısrarlı bir talebinin sonucu ortaya çıkmış olması muhtemeldir. İbn Kuteybe, Ubeyd'i ilk neseb ve ahbâr âlimleri arasında zikreder.⁵⁶ Bir kısım tarihçiler Arapların bir boyu olan Kahtânîler, eski Himyer tarihi ve İslâm öncesi Yemen hükümdarlarının kronolojik sıralamasını Ubeyd b. Şeriyye'den aktarırlar.⁵⁷

Muâviye'nin, tarihe olan bu merakı ve ilgisi bu alanda yazılmış eserlerin Arapçaya çevirisi sürecini hızlandırmıştır. Gassâniler döneminde yaşamış ve birçok dilde konuşabilen Araplardan bazı mütercimler Muâviye döneminde, Aristo'nun bazı eserlerini Arapçaya tercüme eylemişlerdir. Hatta yapılan bu çevirilerin arasında, "Hayvanların Tarihi" adlı eser dahi bulunmaktadır.⁵⁸

Yezîd b. Muâviye de tıpkı babası Muâviye'nin gece yapmış olduğu tarih sohbetlerini aynen devam ettirmiş, Arapların meşhur günlerinin ve olaylarının bilgisine vakıf olan İlâka b. Küreym'i devlet sarayında ağırlayarak ona tarih konusunda sorular sormuştur. İbnü'n Nedîm, İlâkânın, yaklaşık 50 sayfa olan Kitâbü'l-Emsâl adlı bir eseri olduğunu ve kendisinin bu eseri gördüğünü nakleder.⁵⁹

Emeviler döneminin önde gelen bir diğer tarihçisi Avâne b. Hakem'dir (ö. 147/764 [?]). Arap şiiri ve ensâbında, Emevîler'in ilk dönemi hakkında geniş malumata sahip olan Avâne, yazmış olduğu eserine "tarih" adını veren ilk müelliftir.⁶⁰ Kitâbü't-Târih hicrî I. yüzyılda meydana gelen siyasî olaylar hakkında geniş bilgiler barındırmaktadır.⁶¹ Avâne b. Hakem'in kaynaklarda zikredilen fakat günümüze ulaşamayan iki eseri daha bulunmaktadır. Bu eserlerden birisi Sîretü Muâviye ve Benî Ümeyye adlı eserdir ki müellif bu eseriyle İslâm tarihinde ilk defa bir halife ve hanedan hakkında eser kaleme alan ilk kişi olmuştur.⁶²

55 Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, editör Abdulkadir Coşkun, çev. Ramazan Şeşen, 1. bs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 282.

56 Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 2. bs (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitab, 1992), 534.

57 Elnure Azizova, "Ubeyd b. Şeriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 15.

58 İrfan Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2009), c. 2, 241.

59 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 282.

60 Mustafa Fayda, "Avâne b. Hakem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 107.

61 Fayda, 107.

62 Fayda, 107.

Siyer ve meğâzî ilimlerinde meşhur olan Âsım b. Ömer b. Katâde'yi (ö.120/738), Ömer b. Abdülazîz, Hz. Peygamber'in meğâzî ve sahâbîlerin menkıbelerini anlatmak üzere Şam'a davet etmiştir.⁶³ Şam Ümeyye Camiinde başlayan bu dersler ilk zamanlar Benî Ümeyye mensupları tarafından hoş görülmemiş olsa da Halife Ömer'in dirayetli tavrı sebebiyle icra edilmeye devam etmiştir.⁶⁴ Kaynaklarda Âsım b. Ömer'in siyer ve meğâzî türünde bir eseri olduğu yer almakla birlikte bahsedilen bu eser, günümüze ulaşamamıştır. Fakat İbn İshak, Vâkıdî, İbn Sa'd ve Taberî eserlerinin birçok yerinde ondan iktibaslar yapmışlardır.⁶⁵

Halife Hişâm b. Abdülmelik'in Dîvân-ı Resâil başkanı Sâlim b. Abdurrahmân, Aristoteles'in, Büyük İskender'e, bir hükümdarın idarede yapması gerekli olan hususları ve siyaset konularında yazdığı mektupları ile Sırrü'l-Esrâr adlı kitabını Arapçaya tercüme etmiştir.⁶⁶ Dimitri Gutas Sâlim'in yapmış olduğu bu tercümenin Emevî yöneticilerinin ihtiyacı doğrultusunda yapıldığını belirtmektedir.⁶⁷

Emevî Halifelerinin Tabîî İlimlere Dair Yaklaşımı

Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinde Müslümanların, ilimler noktasında meşguliyetleri ağırlıklı olarak dinî ilimler yönündeydi. Emevîler dönemine gelindiğinde ise, dinî ilimler her ne kadar müstakil bir ilim olarak ortaya çıkmış olsa da Müslümanların sadece bu ilimler alanında faaliyet yaptığı söylenemez. Bu dönemde "ulûmü'l-evâil" diye isimlendirilen matematik, tıp, kimya ve felsefe gibi ilimlerle de Müslümanlar meşgul olmuşlardır. Bu ilimlerle alakalı kadim eserler Emevî iktidarı döneminde Arapça'ya tercüme edilmeye başlanmış ve böylece yabancı ilim ve kültür ürünleri İslâm toplumu içinde yavaş yavaş yaygınlık kazanmıştır.

Müslümanlar, kadim medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan coğrafyalardaki bilgilerden her daim istifade etmişlerdir. Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Şam Valisi Muaviye'nin kurulmasına öncülük ettiği İslâm donanması bu istifade sonucu ortaya çıkmıştır. Müslümanlar, kurmuş oldukları bu donanma ile 28/649 yılında Kıbrıs'ın fethini gerçekleştirmiş, üç yıl sonra da güçlü bir donanma ile 31/652 yılında Sicilya kıyılarına deniz harekâtı düzenleyerek Akdeniz kıyılarında ilk defa varlık göstermişlerdir. Çok kısa bir zaman sonra ise Müslüman

63 Mustafa Zeki Terzi, "Âsım b. Ömer b. Katâde", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 479.

64 Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 1. bs (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), c. 12, 203.

65 Terzi, "Âsım b. Ömer b. Katâde", 479.

66 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 362; Yiğit, *Emevîler*, 241.

67 Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca - Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev., Lütfü Şimşek, 1. bs (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 34.

bilim insanları donanma imal etme çalışmalarını daha da ilerleterek 31-32/653-654 yılında Rodos ve İstanköy'ü fethetmişlerdir. Müslümanların bu başarısının altında yatan en önemli sebep, çeşitli bilimlere ev sahipliği yapan bölgelerin ilmî mirasından istifade etmelerinden başka bir şey değildir.⁶⁸

Müslümanlar Mısır'ı fethettiklerinde İskenderiye, özellikle felsefe, tıp ve kimya ilimleri sahasında ilim talebelerinin en uğrak merkezi konumundaydı. Şam bölgesinin Müslümanlarca fethedilmesi sıralarında bölgede, Antik Roma'dan kalma okullar, Şam ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde (Antakya, Harran ve Nusaybin) faaliyetlerine devam etmekteydiler. Bölgede, Arâmilere ait olan mevcut okullarda eski Yunanlılara ait kitaplar okutulmaktaydı. Bu kitaplar Arâmîce ve Farsça'ya tercüme edilmekteydi. Yine bazı Sanskritçe dilinde yazılan kitaplarda Farsça'ya çevrilmişti.⁶⁹

Kimya

Kimya ilminin İslâm dünyasındaki tarihi gelişimi, Müslüman alimlerin İskenderiye'yi fethetmeleri ile başlamıştır. Bu ilmin, Müslümanlar nezdinde önemli olmasını başlatan ilk faaliyetler kimya ile alakalı Yunanca eserlerin tercüme edilmesidir.

Uzun yıllardan beri Şam'da valilik vazifesinde bulunan ve Emevî Devleti'nin kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyan, 658 yılında Yunan simyacı Zosimos'un (350-420) bir risalesinin Arapça'ya çevrilmesine öncülük eylemiştir. Bu tercüme aynı zamanda Müslümanların, birçok tabii ilimlerin merkezi olan Mısır ve Suriye coğrafyasındaki hakimiyetlerinin pekiştirilmesi sırasında yaptıkları ilk bilimsel tercüme örneklerindendir. Sezgin'e göre, Muaviye'nin bu bilimsel eseri Arapça'ya kazandırmasındaki öncülüğü ile İslâm dünyasında Yunanca eserlerin çevirisine ilgi uyanmıştır.⁷⁰

Muâviye'nin, kimya ilmine yakın alaka duyduğuna dair en çarpıcı örnek Çin İmparatoru tarafından kendisine gönderilen kimya ilmi alanındaki bir kitaptır. Bu eseri daha sonra Mervanoğulları'nın filozofu diye anılan⁷¹ Muâviye'nin torunu Hâlid b. Yezîd (ö. 85/704 [?]) Arapça'ya tercüme ettirmiştir.⁷²

Hâlid b. Yezîd, İskenderiyeli rahip Maryânos'u (Marianos Romenus) Suriye'ye çağırarak, kendisinden Yunanca ve Kiptîce yazılmış kimya eserlerini Arapça'ya tercüme etmesini istemiştir.

68 Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy, 2. bs (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2007), c. 1, 3.

69 Ebü'l-Kâsım Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*, çev., Ramazan Şeşen, 1. bs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 15.

70 Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. 1, 3.

71 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 786.

72 Yiğit, *Emevîler*, 243.

tir.⁷³ Yine Hâlid'in tercüme vazifesi verdiği kişilerden birisi de Maryânos'un hocası olan İstafan (Stephan) el-Kadîm'dir. Ona, başta kimya olmak üzere diğer tabii ilimlerle alakalı eserleri tercüme etme görevi vermiştir.⁷⁴ Hâlid'in kendisi de Maryânos'tan, kimya başta olmak üzere diğer tabii ilimler alanında dersler almıştır. Almış olduğu bu derslerdeki derin ilimden olacak ki Halife Abdülmelik b. Mervân ile yaptığı bir sohbet esnasında "İstersen denizin tuzlu suyunu arıtp tatlı su haline getireyim" demiştir.⁷⁵ Halid b. Yezid sadece bu ilimde yetkin bir kimse olmayıp özellikle tıp, astroloji (ilm-i nücûm) ve geçmiş toplumların tarihi olayları hakkında da bilgi sahibi birisidir.⁷⁶ İslâm tarihinde ilk defa bir Müslümanın kimya ilmi alanında eserler kaleme aldığı kişi Hâlid b. Yezid olmuştur.⁷⁷

Hâlid'in öncülüğünü yaptığı tercüme faaliyeti İbnü'n-Nedîm'e göre İslâm tarihinde başlatılan ilk tercüme hareketi⁷⁸ olarak belirtilse de bu alanda ilk tercüme faaliyetini Muâviye'nin yaptırdığı muhakkaktır.

Astronomi (İlm-i Felek)

Astronomi ilminin İslâm tarihinde en yaygın karşılığı ilm-i felek terimi olup "gökküresi bilimi" anlamına gelmektedir. Bu terim aynı zamanda "felekiyyât, ilm-i nücûm, ilm-i nücûm-i ta'lîmî, sînâat-i nücûm, sînâat-i tencîm, ilm-i hey'e, ilm-i hey'eti'l-âlem" isimleri ile de anılmaktadır.⁷⁹

İslâm coğrafyasının genişlemesiyle Müslümanların ilimlere olan yaklaşımlarında bâriz gelişmeler ortaya çıkmıştır. Emevîler döneminde Müslümanlarda ilme uyanan yakın alakanın önemli yansımalarından birisi astronomi alanında olmuştur. Müslümanlar açısından bu ilim, başta ibadet vakitleri, Ramazan ayının başlangıç ve sona erme vaktinin tespiti gibi dinî hayat açısından önemli olan ibadetlerin zamanlarının tespitinde mühim rol oynamaktadır.

İslâm öncesi dönemde Araplar her ne kadar sistemli rasathanelere sahip olmasalar da özellikle uzun çöl seyahatlerinden olsa gerek, yıldızları ve güneşi takip ederek yönlerini bulmaktaydılar. Bu özellikleri ile Arapların, şiirden sonra en ayırt edici özellikleri, ilm-i nücûm dalında öne çıkmalarıdır. Araplar bu dönemde yıldızlara büyük bir ehemmiyet verirler, tabiat olaylarının yıldızlar sebebiyle vuku bulduğuna inanırlardı. Özellikle yağmurun yağması hadisesinde yıldızlar onların inançlarında önemli bir yer tutardı.

73 Muhammed Abdülkâdir Hureysât, "Hâlid b. Yezid b. Muâviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 293.

74 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 792.

75 Hureysât, "Hâlid b. Yezid b. Muâviye", 293.

76 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 12, 688.

77 Sâid el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-Ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*, 134; Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, c. 1, 4.

78 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 786.

79 Tefvik Fehd, "İlm-i Felek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 126.

Nasr'a göre, İslam öncesinde Araplar kendi dönemlerinde astronomi ilmi tahsili yapmış şehirli insanlardan daha çok bu ilme vakıftırlar.⁸⁰ Ancak astronomi bilimini gözleme ve araştırmaya dayalı tecrübî bir bilim seviyesine çıkaranlar Müslüman bilim insanları olmuştur.⁸¹

Müslümanların astronomi ilmiyle ilk temasları İskenderiye üzerinden olmuştur. Bu temas sonrasında geçmiş yıllarda yazılmış olan astronomi ve astrolojiye dair eserler Emevî halifelerinin ilgi odağı haline gelmiş ve sonrasında tercüme edilmeye başlanmıştır. Astronomi ile alakalı eserler sadece devlet idaresinde bulunan halifelerin ilgisini çekmemiş, birçok müellif ve mütercim Astronomi ve astroloji alanında eserler kaleme almışlardır.

Emevî Devleti kurucusu Muâviye, birçok ilimde vukûfiyeti olan Dağfel b. Hanzale'yi çağırarak ona, nücûm ilmine dair sorular sormuştur. Dağfel'in vermiş olduğu cevaplardan onun bu ilimdeki birikimini beğenmiş olacak ki Muâviye, onu oğlu Yezid'e ders vermesi için görevlendirmiştir.⁸² Yezid'in, Dağfel'den öğrenmiş olduğu ilimlerden birisi hiç şüphesiz astronomi olduğu açıktır. Oğlu Hâlid'in de astronomi ilmine dair yakın ilgi ve alakasının babasından öğrenmiş olduğu bilgi neticesinde olması muhtemeldir. Öyle ki Hâlid b. Yezîd, ilerleyen yıllarda içinde astronomik öğelerin de bulunduğu Ptoleme'nin adıyla anılan Kitâb es-Semere adlı eserin Arapça'ya tercüme edilmesini teşvik etmiştir.⁸³

Mes'ûdî'nin naklettiğine göre Abdülmelik b. Mervân, astrolojiye düşkün biriydi ve savaşlarda yanında birden çok astrolog bulundururdu.⁸⁴ Örneğin, Irak'ta Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyetini kaldırmak üzere kardeşi Mus'ab b. Zübeyr ile gerçekleştirmiş olduğu savaşta hemen yanı başında bir astrolog vardı.⁸⁵ Yine, Abdülmelik döneminde Mısır valisi Abdülazîz b. Mervân'ın oğlu Ömer b. Abdülazîz'in kardeşi Esbağ, tıp ve astronomi ilmine ilgi duymaktadır.⁸⁶

Velîd b. Abdülmelik döneminde (711-715) inşa edilen Kusayr Amrâ Sarayı'nın (Amman şehrinin doğusunda) banyo kısmında bulunan Roma hamamının kubbesinde gökyüzünü tasvir eden bir fresk mevcuttur. Bu fresk astronomi ile alakalı önemli bir bulgu olarak kabul edilmektedir. Gökyüzünü tasvir eden bu haritada 400'e yakın yıldız, takımyıldızlar ve burçlar

80 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve Bilim: İslam Medeniyetinde Pozitif Bilimlerin Tarihi ve Esasları*, çev. İlhan Kutluer (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 95.

81 Ahmet Turan Yüksel, *İslam'da Bilim Tarihi: Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar*, 6. bs (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2017), 62.

82 İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 534.

83 Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. 2, 4.

84 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, c. 3, 91-92.

85 Mes'ûdî, c. 3, 91-92.

86 Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Fikr, 1996), c. 8, 241.

kuşağı (zodyak) koordinatlarıyla birlikte verilmiştir.⁸⁷ Sezgin, haritayı çizenlerin harita içeriğiyle alakalı Emevî halifesine bilgiler verdiğini belirtmektedir.⁸⁸

İslâm öncesi bazı toplumlarda rasathanelerin varlığı bilinmektedir. Dreyer, Emevîler'in, Şam yakınlarında bir rasathaneye sahip olduğunu ve bu rasathanenin 829 yılında Bağdat'ta kurulan rasathane sonrasında şöhretini kaybettiğini belirtmektedir.⁸⁹

Hişâm b. Abdülmelik döneminde (105-125/724-743) Müslümanların, evrenin yapısı ve hareketlerine ilişkin Aristoteles- Ptoleme tasavvurlarıyla karşılaşmaları bağlamında, Aristoteles'e ait olduğu zannedilen Kitâb el-Âlem adlı eser Arapça'ya çevrilmiştir.⁹⁰

Emevî dönemini astronomi ilminin gelişiminin ne durumda olduğuna dair İslâm ilimler tarihine adını altın harflerle yazdıran Fuat Sezgin'in aktardığı şu bilgi bir hayli ilgi çekicidir. Sezgin: "Tahtîd Nihâyât el- Emâkin adlı matematiksel coğrafya alanındaki temel eserinde el- Bîrûnî, Gazne şehrinde, Diocletianus takvimine (Kiptî takvimi) göre oluşturulmuş eski bir parşömen üzerinde kayıtlı bilgilerin mevcut olduğu bir esere rast geldiğini ve bu eserde, hicretin 90-100 yılları arasında gözlemlenen güneş tutulmalarıyla ilgili bilgilerin astronomik bir çizelge şeklinde bir başka bilim adamı tarafından eklendiğini aktarır.⁹¹ Bu zaman diliminin Velîd, Süleyman ve Ömer b. Abdülazîz dönemlerine karşılık gelir ki astronomi ile ilgili bilimsel çalışmalar zannedildiğinin aksine Abbâsîler döneminde başlamayıp Emevîler döneminin çok erken zamanlarında başladığını göstermektedir.

Tıp

İslâm toplumunda tıp, Hz. Peygamber'den itibaren her daim rağbet gören bir ilim olmuştur. İlimler içerisinde de kurumsallaşma sürecini en hızlı yakalayan bir ilim olması sebebiyle tıp ilmi, İslâm toplumunda her daim gelişme kaydetmiştir. Öyle ki Müslümanlar tedavi olmayı sünnet telakki etmişler, tedavi ve sağlıkla ilgili Hz. Peygamber'den rivayet edilen ilgili hadisleri toplayarak "Tıbbü'n-Nebevî" ismiyle eserler kaleme almışlardır.

Emevîlerin, Roma (Bizans) ve Sâsânî coğrafyasında yayılmasının ardından yıllardır donuk halde olan Eski Yunan bilimleri yeniden canlanmaya başlamıştır. Aristoteles, tıbbın babası sayılan Hippokrates, Galenos, Batlamyus, Arkhimedes gibi İlkçağ Yunan bilim insanlarının eserleri ilk defa Emevîler döneminde Arapçaya çevrilmiştir.⁹² Öyle ki yapılan bu tercümele-

87 Sezgin, İslâm'da Bilim ve Teknik, c. 2, 3.

88 Sezgin, c. 2, 3.

89 John Louis Emil Dreyer, *History of the Planetary Systems from Thales to Kepler* (London: Cambridge University Press Warehouse, 1906), 246.

90 Sezgin, İslâm'da Bilim ve Teknik, c. 2, 4.

91 Sezgin, c. 1, 4.

92 Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, 2. bs (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2010), 206; Zeki Tez, *Tıbbın*

tıp ilminin etkin bir müesseseleşmeye doğru gidişini hızlandırmış ve bu alanda yeni yeni eserlerin kaleme alınması sonucunu doğurmuştur.

Müslümanları tıp ilmi alanında etkileyen başlıca coğrafyalar; İran ve Eski Yunan tıbbının mevcut olduğu Mısır coğrafyasıdır. İran'ın, 638 yılında Müslümanlarca fethedilmesinin ardından Müslümanlar, Cündişâpur'da devam eden ilmî faaliyetlere müdahale etmemişler, burada faal olan ilmî çalışmalar aynen devam etmiştir.⁹³ Mısır'ın İskenderiye şehri gerek İslâm öncesinde gerekse sonrasında tıp ve felsefe ilimleri sahasında ilim talebelerinin en uğrak merkezi konumundaydı.⁹⁴

Emevîlerin özellikle ilk döneminde tıp alanında eğitim veren en meşhur okul, İran'da bulunan ve tarihi çok eskilere dayanan Cündişâpur Tıp Okulu'dur. Bu okul, Hz. Peygamber devrinin meşhur hekimi ve halk içinde "Tabîbu'l-Arab" adıyla meşhur olan⁹⁵ Hâris b. Kelede'nin eğitim gördüğü okuldur. Müslümanları, tıp ilminde etkileyen en köklü kurum bu okul olmuştur.

Tıp sahasında eğitim veren bir diğer kurum Eski Yunan ilmî geleneğinde faaliyetlerine devam eden İskenderiye Okulu'dur. Bu okul, İslâm öncesinde bir süredir bağınaz Hristiyan toplumun baskısına maruz kaldığından dolayı bünyesinde barındırdığı bilgilerin başka yerlere göç etmesiyle pek bir ilerleme kaydedememiştir.⁹⁶ Özellikle tıp ilmi sahasında uzman olan pek çok bilgin, Suriye bölgesini kendilerine merkez seçmişler ve burada ikamet etmişlerdir. Emevîlerin üzerinde kurulduğu Suriye coğrafyası bu yönüyle tıp ilmi sahasında pek parlak konumdadır. Bu gerçeği, Yunan tıbbının öncülleri olan bilginlerin, Eski Yunan metinlerinden Süryani diline çevrilen tıp eserlerinin, Suriye bölgesinde ikamet eden bilim insanlarının Emevîlerin kendilerine sağladığı geniş imkanlar sebebiyle Arapçaya tercüme etmede ilk zamanlar öncü olmalarında görmekteyiz.⁹⁷

İslâm tarihinde tıp ilmi alanında ilk telif ve çeviriler Muâviye'nin hilâfeti zamanında başlamıştır. İskenderiye ve Cündişâpur'da eğitim gören ve tıp ilmi alanında uzmanlaşmış hekimler Muâviye devrinden itibaren devlet idarecilerinin en yakınındaki kişiler olmuşlardır.⁹⁸ Bu alanda adından söz ettiren ilk kişi Rum asıllı Hristiyan İbn Asâl en-Nasrânî'dir (ö. 46/666). Muâviye ile yakın dostluğu bulunan İbn Asâl, Yunanca ve Süryanice yazılmış pek çok tıp

Gizemli Tarihi (İstanbul: Hayykitap, t.y.), 38.

93 Bayat, *Tıp Tarihi*, 206.

94 Peter E. Pormann, "Tıp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 96.

95 Bayat, *Tıp Tarihi*, 199.

96 Aycan, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, 73.

97 Aycan, 73.

98 Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, c. 1, 3.

eserinden istifade ederek “Müfred ve Mürekkep İlaçlar ve Kuvvetleri” isimli eserini kaleme almıştır. Eserin içeriğinde olan bilgiye vakıf olması sonrası Muâviye b. Ebî Süfyân, İbn Asâl’dan eserinde kaynak olarak kullandığı eserlerin bazılarını Arapça’ya tercüme etmesini istemiştir.⁹⁹ İbn Asâl sonrasında Muâviye’nin hizmetinde çalışan bir diğer hekim Ebû el-Hakem adında bir Hristiyan’dır. Muâviye, kullanmış olduğu ilaçların hazırlanmasında bu hekime güven ve muhabbet duyardı.¹⁰⁰

Emevî Halifesi I. Mervân dönemine (684-685) gelindiğinde ise bu dönemde Maserceveyh el Basrî tarafından kısa bir zaman önce Gosios adındaki birisi eliyle Süryâniceye tercüme edilen İskenderiyeli Ahron b. A’yun’un orijinali Yunanca olan ders kitabı (kunnâş), Arapça’ya tercüme edilmiştir. Otuz makaleden oluşan bu esere Maserceveyh kendi yazdığı iki makaleyi daha eklemiştir.¹⁰¹ Arapçaya tercüme edilen bu eserin daha sonra Halife Ömer b. Abdülaziz tarafından Şam’da Muâviye devrinden beri mevcut olan devlet kütüphanesinde bulunmuş ve halkın istifadesine sunulmuştur.¹⁰² Fazıl, bu eserin tercüme edilme zamanının I. Mervân döneminde olmasına şüphe ile bakarak Abdülmelik b. Mervân döneminde olma ihtimali üzerinde durmaktadır.¹⁰³

Kaynaklarda, Abdülmelik b. Mervân’ın yakınında birden çok hekimin bulunduğunu nakledilmektedir.¹⁰⁴ Bu dönemde adından söz ettiren hekim Irak valisi Haccâc’ın yakın dostu, Yunan asıllı Teyâzuk’dur.¹⁰⁵ İbn Ebî Üsaybia, Uyûnu’l-Enbâ adlı eserinde, Teyâzuk’un, Galen ve Hipokrat’ın tıbbî görüşlerini bilen birisi olarak tanıtmaktadır.¹⁰⁶

Tıp sahasında Emevîler döneminde adından söz ettiren bir diğer tabip Abdülmelik b. Abcer’dir. İskenderiye’de eğitim gören İbn Abcer, bir dönem İskenderiye’de, “eğitimin başı” olan kişi olarak tanınmaktadır.¹⁰⁷ Ömer b. Abdülaziz ile yakın dostluğu bulunan İbn Abcer’in, muhtemel ki, Ömer’le, babasının Mısır’da valilik görevinde olması sebebiyle bir dö-

99 Fatih Erkoçoğlu, “Emevîler Döneminde Beşerî Bilimler”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)* 9, sy Özel (2019): 53.

100 Ebû’l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etîbbâ* (Beyrût: Menşûrâtü Dâri Mektebeti’l-Hayât, 1978), 175.

101 İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 938.

102 Ebû Dâvud Süleyman b. Hasan el-Endelûsî İbn Cülcül, *Tabakâtu’l-Etîbbâ ve’l-Hukemâ*, 2. bs (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1985), 61.

103 Halil İbrahim Fazıl, “Emevîler Dönemi Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri”, çev. Ahmet Aslan, *Harran ÜİFD* 7, sy 1 (2001): 188.

104 el-Belâzurî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, c. 7, 269.

105 el-Belâzurî, c. 13, 354.

106 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etîbbâ*, 179.

107 Aydın Sayılı, “İslâm’da Hastahane Kurma Faaliyetinin Erken Evrelerine Orta Asya Katkıları”, çev. Ahmet Cevizci, *Erdem* 3, sy 7 (1987): 144.

nem orada ikamet ettiği yıllarda tanışmıştır. Ömer b. Abdülazîz, İbn Abcer'i İslâm'a davet etmiş o da bunu kabul ederek Müslüman olmuştur.¹⁰⁸ Halife olmasının ardından İbn Abcer'i kendi özel hekimi yapan Ömer b. Abdülazîz, muhtemel ki İbn Abcer'in tavsiyesi ile İskenderiye'de bulunan okulu, Antakya ve Harrân şehirlerine nakletmiş ve buralarda tıp ilmi başta olmak üzere çeşitli tabiî ilimler alanında yeni okullar açmıştır.¹⁰⁹ Bu tarihten sonra Antakya, Emevîler devrinin önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur.¹¹⁰

Emevî hanedanına mensup olan Ömer b. Abdülazîz'in kardeşi Esbağ, tıp ve astronomi ilimlerine ilgi duymaktaydı.¹¹¹ Tıp ve diğer tabiî ilimlere yakın ilgisi olan bir diğer hanedan mensubu ise Hâlid b. Yezid'dir.¹¹²

Tıp ilmi alanında yazılmış eserlerin yoğun çevirileri sonrasında Emevîler döneminde artık yeni bir safhaya girilmiş ve bu alanda artık Arapça eserler telif edilmeye başlanmıştır. Yezid b. Abdülmelik'in doktoru Ahmed b. İbrahim, tıp alanında Arapça bir eser kaleme almıştır.¹¹³

Tıp sahasında Emevîler döneminde gerçekleştirilen bir diğer önemli gelişme de İslâm tarihinde ilk defa Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik (705-715) tarafından Şam'da bir hastane açılmasıdır.¹¹⁴ Sayılı'ya göre bu hastanenin kurulmasının amacı hastaları tedavi etmenin yanında cüzamlılar, kör ve yoksullar için gerekli gözetimi sağlamaktır.¹¹⁵ Tıp tarihçisi Bayat, bu kurumun bir hastaneden öte Bizans nosocomium'larına benzeyen, cüzamlılar ve körler için barınma yeri amacıyla olduğunu belirtmektedir.¹¹⁶ Kaynaklarda, Velid'in kurmuş olduğu bu hastaneye maaşlı doktorlar tayin ettiği, hastanenin cüzam rahatsızlığı olan hastaları adeta karantina uygulamasına benzer bir şekilde toplayan hizmet sunduğu, hastalara ve burada görev yapanlara devlet tarafından erzak yardımı yapıldığı aktarılmaktadır.¹¹⁷

Sayılı'ya göre İslâm tarihinde ilk defa Şam'da devlet eliyle kurulan bu hastanenin kurulmasında öncü olan hekim, muhtemel ki Hint tıbbî bilgisine sahip olan Bermek'tir.¹¹⁸ Bu ihtimal

108 Erkoçoğlu, "Emevîler Döneminde Beşerî Bilimler", 54.

109 Casim Avcı, İslâm Bizans İlişkileri (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 183.

110 Ali Bakkal, *Harran Okulu*, ed. Mehmet Sait Rızvanoğlu (İstanbul: Şanlıurfa Valiliği, 2009), 69-70.

111 el-Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, c. 8, 241.

112 Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'iz-Zamân* (Beyrût: Dâru's- Sâdr, 1994), c. 2, 224.

113 Erkoçoğlu, "Emevîler Döneminde Beşerî Bilimler", 55.

114 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebi Ya'kûb İshâk b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrût: Şeriketü'l-A'lemî lil Metbûât, 2010), c. 2, 214.

115 Sayılı, "İslâm'da Hastahane Kurma Faaliyetinin Erken Evrelerine Orta Asya Katkıları", 141.

116 Bayat, *Tıp Tarihi*, 209.

117 Erkoçoğlu, "Emevîler Döneminde Beşerî Bilimler", 55.

118 Sayılı, "İslâm'da Hastahane Kurma Faaliyetinin Erken Evrelerine Orta Asya Katkıları", 143.

de Eski İran ve Eski Yunan tıp geleneğinin ardından Müslümanları, tıp ilmi sahasında etkileyen üçüncü tecrübenin Hint tıp geleneği olduğunu ortaya koymaktadır. Bermek, bir dönem Belh'teki Nevbîhar Budist Tapınağı'nın başında bulunmuştur. Kendisi tıp ilmi alanında bir hayli birikime sahip olup bunun yanında astronomi ve felsefede de geniş malumat sahibi bir kişidir. Emevîlerin, Horasan veya Semerkand valilerinden birini tedavi eylemede başarılı olup ün yapan Bermek, 705 yılında amansız bir hastalığa yakalanan Halife Abdülmelik b. Mervân'ın oğlu Mesleme'yi tedavi eylemek üzere Şam'a davet edilmiştir.

Sayılı'ya göre, İslâm tarihinde ilk defa Emevîler döneminde Şam'da tesis edilen hastanenin ardından kurulan bir başka hastane de Kâhire'de bulunmaktadır.¹¹⁹ Fakat bu hastane hakkında kaynaklarda tatmin edici bir bilgi bulunmamaktadır.

Sayılı'ya göre tıp bilimi, her ne kadar Yunanlılarda büyük bir ilerleme kaydetmiş olsa da onların kurmuş oldukları hastaneler dinsel tıp yönünde tedavi uygulamaktan kendini azade edememiştir. Bilimsel tıbbın tarihte ilk defa sihir ve dinden ayrılması Müslüman hekimler eliyle gerçekleşmiştir.¹²⁰

Sonuç

Hız. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinde Müslümanların ilim faaliyetleri ağırlıklı olarak dinî ilimlere hasredilmiştir. Emevîler dönemine gelindiğinde ise dinî ilimlerin yanında bir kısım tabii ilimler Müslümanların ilgi alanına girmiş ve bu sahada yeni çalışmalar başlamıştır. Başlayan bu çalışmaların öncülüğünü de genel manada Emevî halifeleri yapmıştır. Emevîler dönemi bu manada Müslümanlar açısından çeşitli milletler ile tanışma, kadîm medeniyetlerden istifade eylemenin başladığı bir dönemdir. Müslüman âlimler bu dönemdeki faaliyetlerin ilgi alanına başta dinî ilimler olmak üzere tabii ilimler dediğimiz Astronomi, Kimya ve Tıp ilimlerini de koymuşlar ve yapmış oldukları bilimsel çalışmalarla dünya bilim tarihine katkı sunmuşlardır.

Kaynakça

- Algül, Hüseyin. *İslam Tarihi*. 3 cilt. İstanbul: Emin Yayınları, 1999.
- Avcı, Casim. *İslâm Bizans İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Aycan, İrfan. *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*. 1. bs. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- A'zamî, M. Mustafa el-. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. Çev. Hulûsi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Azizova, Elnure. "Ubeyd b. Şerîyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42:15-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bakkal, Ali. *Harrah Okulu*. Editör Mehmet Sait Rizvanoğlu. İstanbul: Şanlıurfa Valiliği, 2009.

119 Sayılı, 144.

120 Sayılı, 137.

Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. 2. bs. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2010.

Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbü'l-Eşraf*. Editör Süheyl Zekkâr ve Riyâz Ziriklî. 13 c. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Fikr, 1996.

Buhârî, Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sahihu'l-Buhârî*. 1. bs. Dimaşk-Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2002.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsîr Tarihi*. 2 c. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.

Çakan, İsmail Lütfü. *Hadis Edebiyatı*. 18. bs. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.

Demirci, Muhsin. *Tefsîr Tarihi*. 34. bs. İstanbul: İFAV, 2016.

Dreyer, John Louis Emil. *History of the Planetary Systems from Thales to Kepler*. London: Cambridge University Press Warehouse, 1906.

Dürî, Abdülazîz ed-. *The Rise of Historical Writing Among the Arabs*. Editör Fred M. Donner. Çev. Lawrence I. Conrad. 1. bs. Princeton: Princeton Legacy Library, 1983.

Efendioğlu, Mehmet. "Saîd b. Cübeyr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35:552-54. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Erkoçoğlu, Fatih. "Emevîler Döneminde Beşerî Bilimler". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)* 9, sy Özel (2019): 49-60.

Fayda, Mustafa. "Avâne b. Hakem". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4:107. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Fazıl, Halil İbrahim. "Emevîler Dönemi Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri". Çev. Ahmet Aslan. *Harran ÜİFD* 7, sy 1 (2001): 169-75.

Fehd, Tefvik. "İlm-i Felek". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22:126-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca - Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. Çev. Lütfü Şimşek. 1. bs. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.

Harman, Ömer Faruk. "Arim". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3:373-74. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

———. "Yuhannâ ed-Dimaşkî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 43:580-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Hureysât, Muhammed Abdülkâdir. "Hâlid b. Yezid b. Muâviye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 15:292-93. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh. *Câmiu Beyânî'l-İlmî ve Fadlih*. 2 c. Demmam: Dâru İbnî'l-Cevzi, 1994.

İbn Cülcül, Ebû Dâvud Süleyman b. Hasan el-Endelûsî. *Tabakâtu'l-Etîbbâ ve'l-Hukemâ*. 2. bs. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

İbn Ebî Usaybia, Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed. *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etîbbâ*. Beyrût: Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayât, 1978.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'iz-Zamân*. 8 c. Beyrût: Dâru's-Sâdr, 1994.

İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebû'l-Fidâî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 1. bs. 21 c. Mısır: Dâru Hicr, 1997.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-Ma'ârif*. 2. bs. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitab, 1992.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. 1. bs. 11 c. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.

İbnü'l-Cevzi, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali. *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. 1. bs. 19 c. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'n-Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Editör Abdulkadir Coşkun. Çev. Ramazan Şeşen. 1. bs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

İlhan, Avni. "Amr b. Ubeyd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3:93-94. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Karaman, Hayreddin. "Fıkıh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 13:1-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. 9. bs. Ankara: TDV Yayınları, 2014.

Kubat, Mehmet. "Kadere Dair İki Risâle (Abdûlmelik b. Mervân'ın Hasan el-Basrî'ye Gönderdiği Mektup ve Hasan el-Basrî'nin

- Abdûlmelik b. Mervân'a Gönderdiği (Cevabî) Mektup". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8, sy 1 (2008): 351-74.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali. *Murûcu'z-Zehebe ve Me'âdinü'l-Cevher*. 1. bs. 4 c. Beyrût: el-Mektebetül Asriyye, 2005.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. *Sahihu Müslim*. 1. bs. Riyâd: Daru Taybe, 2005.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslam ve Bilim: İslam Medeniyetinde Pozitif Bilimlerin Tarihi ve Esasları*. Çev. İlhan Kutluer. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. "Ma'bed el-Cühenî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 27:281-82. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özkan, Halit. "Zühri". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 44:544-49. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Pormann, Peter E. "Tıp". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 41:95-101. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Sâid el-Endelûsî, Ebû'l-Kâsım. *Tabakâtü'l-Ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*. Çev. Ramazan Şeşen. 1. bs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Sarıçam, İbrahim ve Seyfettin Erşahin. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. 4. bs. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014.
- Sayılı, Aydın. "İslâm'da Hastahane Kurma Faaliyetinin Erken Evrelerine Orta Asya Katkıları". Çeviren Ahmet Cevizci. *Erdem* 3, sy 7 (1987): 135-48.
- Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*. Çev. Abdurrahman Aliy. 2. bs. 5 c. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2007.
- Shahid, Irfan. *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*. 2 c. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2009.
- Şâhîn, Hamdî. *Emevîler ve Emevî Devleti, İftiralar ve Gerçekler*. Çev. Kasım Koç. 1. bs. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. 1. bs. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995.
- Terzi, Mustafa Zeki. "Âsim b. Ömer b. Katâde". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3:479. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Tez, Zeki. *Tıbbın Gizemli Tarihi*. İstanbul: Hayykitap, t.y.
- Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. 1. bs. 6 c. Beyrût: Dâru'l Kütübü'l-İlmiyye, 1996.
- Tunç, Cihat. "Gaylân ed-Dımaşkı". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 13:414-15. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Türker, Ömer. "Mukâtil b. Süleyman". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 31:134-36. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. 2 c. Beyrût: Şeriketü'l-A'lemî Lil Metbûât, 2010.
- Yiğit, İsmail. "Abdülaziz b. Mervân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1:192. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- . "Emevîler". *TDV İslâm Ansiklopedisi İslâm Ansiklopedisi*, 11:104-8. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- . *Emevîler*. 6. bs. Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Yüksel, Ahmet Turan. *İslâm'da Bilim Tarihi: Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar*. 6. bs. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2017.
- Zeydân, Corcî. *İslâm Uygarlıkları Tarihi (Tarihu't Temeddünni'l-İslam)*. Çev. Nejdet Gök. 3. bs. 2 c. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Eski Mezopotamya İnancında Metamorfoz Arketipi ve Tanrısal Dönüşümler

Kübra Karaköz*

Öz: Din, bir toplumu belli inançsal düzenler içerisinde derleyen ve düzenleyen toplumsal bir normdur. Beşeri, sosyal, siyasi olmakla beraber spesifik ve evrensel bir fenomendir. Dinlerin kökeninde animist, natürist inanç öğeleri bulunmakla beraber belirli inançsal düşüncelerin kalıplaşmış formu ve tekrar eden spesifik özelliğini içermektedir. Dinler, çevresel etmenlerden etkilenecek sürekli bir değişim içerisinde var olmuştur. Bu nedenle dinler, tarih boyunca coğrafi, siyasi ekonomik ve kültürel etmenlere adapte olmuş, uyum sağlamışlardır. Bu adaptasyon doğal süreçte, dinlerde yer alan metamorfoz arketipinden kaynaklanmaktadır. Figürler, ibadetler, dualar ve bayramlar değişim gösterebilir ve bu değişimle oluşan varlığa yeni anlam yüklenirdi. Bu değişim kimi zaman dönemin siyasi gücü tarafından bilinçli bir şekilde yapıldı. Eski Mezopotamya dinleri, inkarne olan, değişime uğrayan ve bilinçli bir şekilde değiştirilen yeni formlarla doludur. Dinsel uygulamalar ve figürlerin teleolojik yaklaşımla ele alınması, siyasi gücün etkisinin artmaya başlaması ile mümkün olmuştur. Mitoslarda, öne çıkan tanrısal öğeler arasında yoğun bir rekabetin yaşandığı görülmektedir. Bu rekabet, dönemin kent devletlerinin arasında yaşanan siyasi çatışmanın bir yansıması olarak mitoslarda yer almaktadır. Din ve beraberinde şekillendirdiği mitos, dua, ilahi, krali yazıt, kurban, sunu, ritüel ve tapınım gibi bir çok unsur dinin temellerinde yer alan bazı arketiplerin belli bir döneme kadar inanç unsurlarının birbiriyle kaynaşmasına olanak sağlamıştır. Bu kaynaşma, zaman içerisinde şartlara bağlı olarak değişirken özellikle siyasi çatışmaların yaşandığı bir dönemde dinsel unsurlar siyasi güçlerin politikaları için kullanılan argümanlar haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Mezopotamya, Eski Mezopotamya Dini, Metamorfoz Arketipi, Tanrılar, Demonlar.

Giriş

Din, bireylerin ve toplumun, inanışına göre çıkarları doğrultusunda bir amaca ilişkin eylem icra eden güç ve güçlerle şekillenen bireysel ve sosyal bir davranıştır.¹ Dinin kökenlerinde, animist, natürist, totemist davranış biçimleri, insan zihninin ürettiği duygu ve düşünceleri kalıplaştırmıştır. Özellikle bilinçaltında gelişen bunalım ve ruhsal aktarımın mental çevrey-

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi. İletişim: kkaraoz@ankara.edu.tr

1 James Bissett Pratt, "The Psychology of Religion" *The Harvard Theological Review* 4, (1908): 437-438.

le beraber yaşam döngüsü içerisinde algılanması, dinin doğal temellerini oluşturmuştur.² Bireysel ve toplumsal bunalım, fiziksel çevreyle bütün algılanması, dinin arketiplerine yön veren olgu olmuştur. Bu nedenle dinler, tarih boyunca coğrafi, siyasi, ekonomik ve kültürel değişime uyum sağlamıştır.

Canlılar yaşadıkları doğa şartlarındaki değişimlere karşı, yaşamak için nasıl adapte olmaları gerekiyorsa aynı durum toplumlar ve dinler içinde geçerlidir. Mezopotamya dinleri başta olmak üzere Eskiçağ dinlerinde metamorfoz arketipi bulunmaktadır.³ Metamorfoz arketipi, adaptasyonun nedeni, kriteridir Bu, evrenin tamamında yer alan natüralist/animist varlıkların birbirlerine dönüşebileceği anlamına gelmektedir.⁴ Dönüşüm, hayvan, insan ya da bitki olması fark etmeksizin inkarne olan 'yeni' varlığa farklı boyutsal anlam yüklemektedir. Bu durum, insan müdahalesine açık olduğunu göstermektedir. Kimi zaman bu etki, bilinçli bir şekilde yapıldı. Eskiçağ dinlerindeki inkarne olgusu, siyasi hegemonyanın tanrıları bilinçli bir dönüşüm içerisinde alınmasının temel dayanağı olmuştur.⁵

İlk dönüşümler, Prehistorik dönem inançlarında yer alan figür ve unsurların 'kısmen' kasıtlı olmadan yeni dinde adapte olmasıyla sağlanmış olmalıdır. Bu adaptasyon süreci, bölgenin en erken yazılı kaynaklarında görüldüğü için yeni din Sumer dini olarak kabul edilmektedir. Sumer dini, yerel unsurlar ile bütünleşen etnisite unsurların senkretik bütünüdür.

Eski Mezopotamya dinleri, yayıldığı coğrafi alan ve birçok farklı etnik unsurun bir arada bulunmasına rağmen neredeyse homojen bir yapıdadır.⁶ Farklı etnik kökenlerdeki toplumların tanrı, ritüel, ibadet, kült ve bayram gibi dini unsurların isimlerini kendi dillerinde adlandırmalarından kaynaklanan doğal farklılık dışında heterojen bir inanç yapısı azdır. Mezopotamya'nın homojen yapısının arkasındaki unsur ise kesinlikle Sumerlerdir. Yerel unsurlar ile kendi unsurlarının kaynaşmasını bölgeye dikte eden toplum, siyasi üstünlükleri yok olsa dahi dine kazandırdıkları dilleri ve sosyo-kültürel uygulamaları yaşamaya devam etmiştir.⁷

İkincil Ruhlar: Demonlar

Mezopotamya'da siyasi ve sosyal değişimler, yerel öğelerin ya yeni kültürde biçim değiştirerek var olmasına ya da unutulmuş olarak yok olmasına neden olmuştur. Yazılı kaynaklarda ve

2 Sigmund Freud, *Dinin Kökenleri: Totem ve Tabu, Musa ve Tektanrıcılık ve Diğer Çalışmalar*, çev. Selçuk Budak (Ankara: Yönetim Yeri, 1999), 376- 379.

3 Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 4.

4 Emrullah Yüksel, "Din Fenomeni" İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1, (1999): 105.

5 GALE, (Ed) Lindsay Jones, *Encyclopedia of Religion 9, Second Edition* (USA: Macmillian, 2005), 5951.

6 Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 11.

7 Sumerce'nin kullanımının siyasi bir varlık göstermeden yer alması dinler tarihinde bir takım metodik problemlere yol açmaktadır. Özellikle dinlerin etnik incelemesinde toplumlar arasında kesin ayırım saptanması oldukça zordur. Sumer, Akkad, Assur ya da Babil'e özgü unsurların ayrışması oldukça zordur.

arkeolojik öğelerde yer alan bazı demonik güçler, değişim geçiren yerel tanrılardır. Demon, tanrılardan daha düşük mertebede bulunan doğaüstü güçleri betimler. Demonların inanç kültüründe oluşumlarının altında birçok siyasi ve sosyal neden bulunmaktadır.⁸ Fakat bunlar içerisinde en çok görülen etmen, egemen toplumun ve dinin diğer dinlere karşı üstünlük çabasından kaynaklanmaktadır.

Demonlar arasında Pazuzu, diğer demonlardan farklı konumdadır. Pazuzu, demon haline gelen yerel tanrılardan biridir. Zoomorfik biçimdeki Pazuzu, Prehistorik dönemin yerel atmosferik tanrılarının biridir. Soğuk, kar, kış, kuraklık, fırtına ve rüzgâr ile ilişkilendirilir.⁹

Tanrı Hanbu'nun oğlu Pazuzu'nun eski atmosferik tanrı olduğunu gösteren birkaç ipucu bulunmaktadır. Bunlardan ilki 'lil' grubu demonların efendisi olmasıdır.¹⁰ Lil-, rüzgâr, fırtına anlamına gelmektedir.¹¹ Kayıtlarda Pazuzu rüzgâr cinlerinin efendisi olarak geçer.¹²

"Ben, Hanbu'nun oğlu şeytani rüzgârların efendisi Pazuzu! Öfkemle kudretli dağları patlatırım. Dört yok edici rüzgârın varlığını ve kaderini de ben yarattım!"¹³

Pazuzu'nun rüzgâr ile ilişkisini gösteren yazılı kaynaklardan biri Babil'de bulunan muskadır. Üzerinde Sumerce ve Akkadca bilingual bir varyant yer almaktadır.¹⁴

(Sumerce) 1-2 ben tanrı Pazuzu, Hanbu'nun oğlu. Lilû demonlarının efendisi

(Akkadca) 3-4 ben tanrı Pazuzu, Hanbu'nun oğlu, Lilû demonlarının efendisi

(Sumerce) 5-6 dağdan (yeraltından) kuvvetlice çıkarım (böylece) onlar kaçarlar: bu (bunu yapan) benim

(Akkadca) 7-8 Dağları sarsan benim (çünkü) gelirim

(Bilingual) 9rüzgâr gelir.

Demir çağına ait bir muskanın varyantı üzerinde ise şu yazmaktadır:

"Ben, Hanbu'nun oğlu Pazuzu, şeytani rüzgârların kralıyım. Issız bir dağa gittim oradaki rüzgârlar Batı'ya¹⁵ yöneldiler. Ben ise onların kanatlarını teker teker kırdım."¹⁶

8 Lauren Kinrich, *Demon at the Doorstep: Lilith as a Reflection of Anxieties and Desires in Ancient, Rabbinic and Medieval Jewish Sexuality* (California: Pomona College, 2011), 6.

9 Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 37.

10 Frans Wiggermann, "The Four Winds and the Origins of Pazuzu" *Das geistige Erfassen der Welt im Alten Orient Beiträge zu Sprache, Religion, Kultur und Gesellschaft* içinde, ed. Claus Wilke (Wiesbaden: Harrassowitz, 2007), 126.

11 Wiggermann, "The Four Winds" 126-127.

12 Carl Frank, "Köpfe Babylonischer Dämonen" *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale* 7, (1909): 25-27.

13 Uri Gabbay, "The King of the Demons: Pazuzu, Bagdana, and Ašmedai" *In A Woman of Valor: Jerusalem Ancient Near Eastern Studies in Honor of Joan Goodnick Westenholz* içinde, ed. Wayne Horowitz, Uri Gabbay, Filip Vukosavovic (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2010): 65.

14 H.W.F. Saggs, "Pazuzu" *Altorientalische Forschungen* 19, (1959-1960): 124.

15 Erken dönemde rüzgârlar, *pirig* yani günahkâr şeytan, günah şeytanı olarak adlandırılmaktaydı. Muskada yer alan Batı, Batı rüzgârı amürru'yu temsil etmektedir. Wiggermann, "The Four Wind," 125.

16 Rykle Borger, "Pazuzu" *Language, Literature and History. Philological and Historical Studies Presented to Erica Rei-*

Pazuzu'nun ikonografisinde kuşa ait özellikler ön plandadır. Zoomorfik figür, kuş pençesine, akrep kuyruğuna ve kanatlarına sahiptir. Kanatlarında yan tüylerin bulunduğu görülmektedir.¹⁷ Köpeğe benzer kafa yapısı ve organları boğa kulaklarıyla bütünleşmiştir. Yüzünde kısa insan sakalı bulunmaktadır. Kaburgaları belirgindir, erekte olmuş yılanbaşını andıran erkeklik organı bulunmaktadır.¹⁸ Muskalarda Pazuzu'nun tüm beden tasvirine az rastlanır. Genellikle kafası tasvir edilmiştir. Theopomorfik özelliklerinin yalnızca kafasında toplandığını söyleyen Wiggermann, rüzgârla bağdaştırılan ilgisinin kafasında toplandığını düşünmektedir.¹⁹

Pazuzu'nun Sumer öncesi rolü belli değildir. Yazılı kaynaklarda Pazuzu'nun kötü karakteristik özellikleri görülmekle beraber bu durum Demir Çağı'nda azalmaya başlamıştır. Demir Çağına ait muskalarda Pazuzu, koruyan kollayan bir ikincil tanrı pozisyonundadır. Pazuzu'nun yaşadığı bu devrim dönemin siyasi olaylarına bağlı olarak yaşanan sosyal gelişmelerden kaynaklandığı düşünülebilir.

Mezopotamya dışında Mısır²⁰, İran²¹, Levant'ta²² muskaları bulunmuştur. Muskalarla beraber Pazuzu kültürünün, mitlere yansıdığı görülmektedir. Daha geç dönemde Talmud ve Tanah gibi monoteist kaynaklarda yer alan אֲשֶׁמַדַּא cinlerin efendisi figürünün²³ kökeni de Pazuzu'dur.²⁴ Bu bağlamda Pazuzu, Sumerin katalizör aktarımıdır.

Pazuzu, görsel kaynaklarda Lamaštu ile birlikte yer almaktadır. Lamaštu, Tanrı An'nın kızı, demondur. Sami dillerindeki yazıtlarda Lamaštu, Sumerce Dimme'dir.²⁵ Dimme, dişi ruh anlamına gelmektedir.²⁶ Kısırlık, cinsel hastalık, ölü doğum, lohusalık sendromu, anne ve bebek ölümleriyle ilişkilendirilmiştir. Kişinin hasta olduğu Lamaštu ile belirtilirdi, "*Lamaštu'nun tükürüğü kurbana sıçradı*."²⁷ Epistemolojik açıdan bakıldığında insan zihninin açıklayama-

ner içinde, ed. Francesca Rochberg-Halton (New Haven: Eisenbrauns, 1987), 104-105.

17 Jeremy Black ve Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü, Tanrılar, İfritle ve Semboller*, çev. Necdet Hasgöl, (İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003), 107.

18 Anthony Green, "A Note of the 'Scorpion-Man' and Pazuzu" *Iraq* 47 (1985): 77.

19 Wiggermann, "The Four Wind," 135.

20 P. R. S Moorey, "A Bronze 'Pazuzu' Statuette from Egypt" *Iraq* 27, (1965): 32-35.

21 Dishad A Marf, "The Assyrian Pazuzu/Lamashtu of Tell Shamlu" *NABU* 1, (2016): 49.

22 Tally Ornan, "Chapter 14c: An Amulet Of The Demon Pazuzu" *Excavations at tel Beth-Shean 1989-1996. Vol I: From the Late Bronze Age IIB to the Medieval Period* içinde, ed. A. Mazar (Jerusalem: Hebrew University, 2006), 517-519.

23 Talmud ve Tanah'ta yer alan Aşmedai'nin kökeni Pazuzu'dur. Bkz. Tobit Kitabı "רפס היבוט"

24 Manfred Lurker, *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons* (Londra: Routledge, 2004), 21.

25 A. M. Frans Wiggermann, "Lamaštu Daughter of Anu. A Profile" *Birth in Babylonia and the Bible: Its Meditarreanean Setting* içinde, ed. Marten Stol (Groningen: Styx Publications 2000): 230.

26 Wiggermann, "Lamaštu," 217.

27 Markham Geller, "The Faceless Udug-Demon" *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* 77 içinde, ed. Lorenzo Verderame (2011), 337.

diği sağlık problemlerini çözüme kavuşturmak için var olduğu düşünülen bir varlık olsa da Sumer öncesi döneme ait bir Anthropodaimon olduğu düşünülmektedir.²⁸ Prehistorik dönemin koruyucu tanrıçası Dimme, Sumer ile birlikte tam tersi bir karakter kazanmıştır.

Lamaštu, Sami kökenli bir isimdir. Fakat adının Sami dillerinde herhangi bir kelimeye karşılık gelen anlamı bulunmamaktadır.²⁹ Bir hipotez olarak Sumercedeki là mma- veya làmar'ın Sami dillerine adapte edildiği düşünülmektedir. Làmar-/làmma-, ikincil pozisyonunda ruhlar ve tanrısal varlıkları ifade eden kelimelerdir.³⁰

Yetersiz beslenme, ilkel sağlık şartlarından dolayı hem insan ve hayvanların hem de bitkilerde meydana gelen fizyolojik bozukluğu temsil eder. Lamaštu'nun nüfus üzerinde dolaylı etkisi onun kozmik düzende antagonist bir görevi bulunduğunu göstermektedir.³¹ Antagonist bütünselliği ve diğer demonlardan farklı olarak Tanrı An'ın kızı, kötü bir tanrıça olması, Prehistorik dönemin güçlü figürlerinden biri olduğunu gösterir.

Demonla ilişkin bulunan en eski Sumerce belge, Eski Babil Dönemine tarihlenmektedir. Lamaštu, genellikle büyü metinlerinde yer almaktadır.³² Saf ve mutlak kötü olarak imgelemiştir. Yazılı kaynaklarda Lamaštu, Demir Çağı'nda kendisine ait kötü karakteristik özelliklerden arınmış bir demon olarak görülmektedir. Kötü tarafları benzer fonksiyona sahip Lilitu'ya devredilmiş, kötülükten arınmış koruyucu bir figür olarak inanç sisteminde yer almaktadır.³³ İkonografi zoomorfiktir. Eşek atribüsü ile tasvir edilir. Fizyolojisi de atribüsü gibi eşek biçimlidir. Kılarla kaplı vücudu Anzu ayaklarıyla inkarne edilmiştir. Kuş pençesi, uzun tırnaklar ile tamamlanır.³⁴ Tırnaklarının arasından kurbanlarını temsilen kan aktığı görülmektedir. Çoğunlukla domuz tasvir edilir. Dağınık saçları çıplak göğüslerinin bir kısmını örtmektedir. Aslan başlı, eşek dilli ve eşek kulaklıdır. İkonografisindeki hayvansal unsurlar, Yakındoğu'nun ana tanrıçalarıyla özdeşleşen domuz atribüsü, doğumu ve bereketi sekteye uğratan aktiviteleri ve kovulmadan önce tanrılar panteonunun bir üyesi olması, Sumer öncesi dönemin lokal ana tanrıçası olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Nitekim MÖ I. Binyıl da başlangıç biçimine dönüşmesi güçlü bir metafor olduğunu göstermektedir.

28 Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*. 38.

29 Wiggermann, "Lamaštu," 217.

30 Wiggermann, "Lamaštu," 217.

31 Gina V. Konstantopoulos, "They are Seven: Demons and Monsters in the Mesopotamian Textual and Artistic Tradition" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan, 2015), 29.

32 A. M. Frans Wiggermann, "The Image of Dumuzi A Diachronic Analysis" *Gazing on the Deep: Ancient Near Eastern and Other Studies in Honor of Tsvi Abusch* içinde, ed. Jeffrey Stackert, Barbara N. Porter, David P. Wright (Bethesda: CDL Prss, 2010), 408.

33 Janet Howe Gaines, "Lilith: Seductress, Heroine or Murderer?" *BiRe* 17 (2001): 15.

34 Wiggermann, "Lamaštu," 330-332.

Eskiçağda birçok fonksiyonel kavramlar altında şekillenen dinde düzen altına alınan ve kişiselleşen 'mana' tanrıların tümünü oluşturmaktadır.³⁵ Bu Sumer öncesi animist tapınımına göre sayıca daha az, işlevsel olarak ise daha güçlü rollerinin bulunduğu anlamına gelmektedir. Animist tapınımda ilahlar, doğadaki diğer canlı varlıklarla özdeşleştirilmiştir. Tanrıların ikonografisinde var olan zoomorfik unsurların kökeni de bu kratofaniden kaynaklanmaktadır. Demonların, kozmolojide birçok antagonist görevi bulunması, tanrısal düalizmde kötülüğü ve insana zarar veren unsurları açıklamak için kullanılması fakat buna rağmen kendilerine yapılan tapınımdaki tezatlık, kutsal morfolojide kendilerine üstlenen görevlerin sonradan kazanıldığını göstermektedir.

Primordial Figürler

Dinsel inkarnasyonda kutsalın tezahürü yalnızca ikincil plana atılmış kötü karakterler değildir. Sumerlerin kendilerinden önceki kültüre ait olduğu düşünülen birçok metaforu dinlerinde yer edindiği görülmektedir. Bunlardan bazıları şüphesiz kozmogonide yaratıcı deus otiosus metaforlarıdır.

Kozmogonide önemli yaratıcılardan biri Tiamat'tır. Kaotik acı suyu temsil etmektedir.³⁶ Sumer öncesi yerel Ortadoğu tanrılarından biridir. Sumer egemenliğini perçinlemek için 'mağlup' tanrı sıfatıyla muhalif bir canavar pozisyonuna indirgenmiştir. Kozmogoni destanının farklı hegemonyalardaki yorumuna göre kendisini mağlup eden Assur ve Marduk gibi siyasi rolü ön planda olan tanrılar tarafından alt edilmesinin ardından yeryüzünün yaratılması onun yaratıcı rolünü vurgulamaktadır.

Kaotik acı suyu temsil etmesi de yaşamın kaynağı ve başlangıcı olarak kabul edilen unsurların kendisinde toplandığı anlamına gelmekte, bu durum da Tiamat'ın yaratıcı rolünü vurgulamaktadır. Tiamat'ın kurban edilişi varoluşu kazanmanın ilk adımı, primordialdir.³⁷

Deus otiosusun diğer bir örneği Anu/An'dır. Primordial tanrılardan Anu, gökyüzünü temsil etmektedir.³⁸ Sumer öncesi dönemin yerel tanrılarından biridir. Atmosferik tanrı, zaman içerisinde önemini yitirmiştir. Soyut ve şekilsiz bir morfolojisi bulunan Anu, gökyüzünde ikamet eden, dua ve mitsel anlatılar içerisinde yer almayacak kadar soyutlanan ilkel tanrı formundadır.³⁹ Sami prosedüründe 'Abu İlanı' tasvirlemesi, Anu'un yaratıcı arketip olduğunu göstermektedir.

35 Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, çev. Semih Tiryakioğlu (İstanbul: Varlık Yayınları 1998): 202.

36 Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 33.

37 Mircea Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, çev. Ümit Altug (İstanbul: İmge Kitapevi Yayınları, 1994), 33.

38 Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi*, 29-30.

39 Mircea Eliade, *Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi)*, çev. Mustafa Ünal (Konya: Serhat Kitapevi, 2005), 95.

Eliade'ye göre Anu, Sumer geleneğinin temel tanrı tiplerindendir. Mezopotamya kökenli olmayan karakteristik yapısından dolayı Sumerlerin Mezopotamya'ya geldiği coğrafyaya has olduğunu savunmaktadır.⁴⁰ Demirci ise, Anu'nun anthropomorfizimden uzak görüntüsünün onun önemini kaybetmesi olarak değerlendirmektedir. Aktardığına göre, Sudan'da ve Hindistan'da Anu adıyla bilinen önemli 'yaratıcı' tanrı mevcuttur. Sumerlerin bu grup ile bağlantısı bulunması takdirde Anu'nun yerel bir tanrı figüründen çok ilksel bir tanrı, miras olduğu görülebilmektedir. Yeni düzlemde mirasını aktaracak kadar etkili olamayan ilkel bir formdur.⁴¹

Mezopotamya'da tanrıların karakterleri genel olarak birbiriyle ahenk içerisinde. Tanrıların, anthropomorfizasyonu, tabiatla kratofanik ve hierophaniler belirtmeye devam etmiştir.⁴² Muhtemelen bu durum Prehistorik dönemlerde nesnenin tanrısal/demonik kabul gördüğü algısından kaynaklanmaktadır. Prehistorik dönemde yer alan bu ilişki Sumer döneminden itibaren inkarnasyona dayalı bir olgu haline gelmiştir. Anthropodaimon ve nesne arasındaki ilişki sembolik ele alınmıştır.⁴³

Metamorfoz arketipinin tanrı inkarnasyonuna yol açması yerel koruyucu tanrıların başka tanrılara evrilmesinde de görülmektedir. Sumer politeizmi teolojik olarak plüralist bir yapıdadır. Yani başka toplumların tanrıları da bir egemenliğe sahiptir. Mitoslara da yansımakla beraber dönemin siyasi olaylarına bağlı olarak tanrılar, kendi aralarında da bir takım çekişmeler yaşamaktadır. Tanrıların gücü ile kent devletlerinin gücü birbirine dogmatik bağlıdır. Savaşlarda üstün gelen toplumun tanrısı da diğer tanrılara üstünlük sağlamaktadır. Bu bağlamda mağlup olanların tanrısı ya asimile olur ya da tapınımı terk edilirdi. Örneğin Sumer öncesi Kiş Şehri'nin koruyucu tanrısı Zamalmal, başka bir tanrısal forma dönüşmüştür.⁴⁴ Zamalmal, ikonografik bir verisi bulunmayan soyut bir arketip, kral yazıtlarında davalarda görülen yemin tanrılarından biridir.⁴⁵ Yazıtlarda Zagalgal ve Zababa yazılış formuyla yerel lokal gücün Ninib'e dönüştüğü düşünülmektedir.⁴⁶ Zamalmal'ın lokal bir tanrı değil de Anadoluya özgü bir tanrı figürü olduğu da düşünülmektedir.⁴⁷

40 Eliade, *Dinler Tarihi*, 94.

41 Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 17.

42 Mircea Eliade ve Ioan P Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 216.

43 Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 16.

44 Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 20.

45 Samuel A Mercer, "The Oath in Cuneiform Inscriptions. The Oath in Babylonian Inscriptions of the Time of the Hammurabi Dynasty" *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 29, (1913): 72-74.

46 Daniel David Luckenbill, "Assyriological Notes" *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 39, (1922): 60-61.

47 Luckenbill, "Assyriological Notes," 60. Luckenbill'in aktardığına göre, Assur bilimci Weidner, Boğazköy belgelerindeki Zababa'nın yazılış formu olan ^oZA-MAL-MAL ideogramının kullanılmasından ötürü Mezopotamya'nın erken dönem kayıtlarında yer alan Zamalmal'ın yazılış formunun Zagalgal okunuşunun yanı sıra Zababa olarak da okunmasını önermektedir.

Ninib'in yerel tanrıların güç ve arketiplerini alarak yapılanması, egemen kültürünün ikinci plana atılan kültürel öğelerin kendinde toplanmasıdır. Tıpkı Lamaštu'nun karakterini Lilitu'ya devrederek Lilitu'nun gerçekleştirdiği devinim, kılavuz ve rehber tanrı Papsukkal'in yerel tanrı Ninşubur'a dönüşmesinde görülmektedir.⁴⁸ İnanna'nın Ölüler Diyarı'na İnişi mitosunda, Ninşubur, İnanna'nın veziri olarak görülmektedir.⁴⁹ Demir Çağı'nda Ninşubur'un ikonografisi anthropomorfik biçimsel özellik kazanmıştır. Tasvirlerinde değneği ile hazır pozisyonda bekleyen tanrının başındaki topuzlu figür, Sumer döneminde tanrıya atfedilen kazanımlardan biridir.⁵⁰ Papsukkal, tanrılara hizmet eden ikincil tanrı rolünü, bekçi-görevli olarak sürdürmüş Sumer inkarnasyonu ile da Ninşubur'a evrilmiştir.⁵¹

Papsukkal'in rehber, kılavuz arketipi, Sami kültürün hegemonyası ve dini propagandasının yoğunlaştığı dönemde Ninşubur'dan Papsukkal'e yeniden inkarne olması tanrısal figürlerin altında güçlü bir fenomenin, deus otiosus olduğunu göstermektedir. Fizyomorfik temsilden uzaklaşan daha radikal eğilimler, tanrının bilinçli olarak şekillendirildiği fenomenden ayırmıştır. Örneğin tanrıça Hursag, tanrısallaşmış metafor olmaktan çıkıp anthropomorfik biçim kazanıp Ninhursaga'ya dönüşmüştür. Tanrısallaşmış inek, Ninsuna, iyi ağaç Giszida, Ningiszida'ya dönüşmüştür.⁵² Hurma hasadının tanrısı Amausumgalana'nın İnanna ile evlenmesi de dönüşüme örnektir.⁵³

Yerel unsurlara her daim muhalif bir ideolojiyle yaklaşılmamıştır. Sumer yazılı kaynaklarının ve kültürünün önemli figürlerinden Enki, Sumer öncesi dönemin büyük tanrılarındandır.⁵⁴

Sauren, Enki'nin adının yerin efendisi olup olmadığı konusunda şüphelidir.⁵⁵ İsim en erken Sumer metinlerinde geçmekle beraber tanrı ikonografisinde yer alan unsurlar, Sumerce'den farklı bir etimolojinin olduğunu göstermektedir. Enki'nin birçok tanrının inkarnasyonundan kaynaklı bir figür olma ihtimali haricinde Enki'nin yerel güçlü bir tanrı olduğu düşünülmektedir.⁵⁶

48 Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi*, 162.

49 Noah Samuel Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar. Yazılı Tarihteki Otuzdört İlk*, çev. Hamide Koyukan (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi 2002), 153.

50 Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi*, 162.

51 Arvid Kapelrud, "The gates of hell and the guardian angels of Paradise" *Journal of the American Oriental Society* 70, (1950): 152.

52 GALE, 5950.

53 GALE, 5960.

54 Hannes, Galter, *Der Gott Ea/Enki in der akkadischen Überlieferung*. (Dissertationen der KarlFranzensUniversiät Graz, 1983), 134-135; Peter Espak, *The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology* (Tartu: University of Tartu, 2010) 35.

55 Herbert Sauren, "Nammu and Enki" *The Tablet and The Scroll: Near Eastern Studies in Honor of William W. Hallo* içinde, ed. Mark E. Cohen, Daniel C. Snell, David B. Weisberg, (Maryland: CDL Press, 1993), 205.

56 Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 36.

Enki, kozmogoni mitosuna göre, Absu'yu yenerek onun üzerinde bir güç unsuru olmuştur. Absu'nun ilkel su arketipi ve yaratıcı konumundaki özellikleri, Enki'yle bütünleşmiştir. Mito-lojide çok yönlü, yardımsever, kurnaz ve dahi bir tanrı olarak insanlara yakındır. Enki'nin çok yönlü karakteristik özelliği içerisinde birçok unsuru barındırması yardımsever ve dünyanın efendisi konumu, bütünleşmiş bir tanrı imajı çizmektedir. Enki özellikle Erken Hanedanlık döneminde yaratıcı tanrı pozisyonunda olduğunu göstermektedir. Filolojik açıdan adının anlamı maalesef önceki dönem dillerinin etimolojik olarak kanıtlanma ihtimalinin olma-masından dolayı bir hipotez olarak kalmaktadır.⁵⁷ Sumer dilinde 'zoraki' bir adaptasyonla isimlendirilmesinin tanrının fonksiyon ve özellikleri tanımlamakta yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle hem Ea hem Enki formunun, etimolojik açıdan açıklanmasındaki yetersizlik onun primidal özelliğini de göstermektedir.⁵⁸

É-A formundaki Sami etimolojisi Su Evi, Evin suyu tanımlaması ikonografik verilerde, Sularla çevrili bir alanda tasvir edilmesi tanrının fonksiyonunu açıklamada yetersizdir. Kozmogoni-ye göre bu özelliğini bir başka tanrısal formu mağlup ederek kazanmıştır. Fakat gerek mi-tos, gerek diğer yazılı kaynaklar ve arkeolojik verilerde hegemonik bir karakteristik yapısına örnek verecek kanıt bulunmamaktadır. Tanrının su fonksiyonu, ilkel arketiplerinden biridir. Muhtemelen Sumer öncesi dönemde aldığı bu kazanım, animistik yönüyle ilişkilidir.

Tanrılar Arasındaki Rekabet

Sumer dinindeki karakteristik figürlerin kazanımı, yalnızca yerel unsurlar etrafında şekille-nen algıyla açıklanması oldukça güçtür. Din ve dindeki karakteristik figürlerin başkalaşımı, siyasi ve sosyal olaylara bağlı sirkülasyonu tarih boyunca devam etmiştir.

Eskiçağ toplumlarının inanç plüralizminde, teolojik bir çoğulluk görülmektedir. Toplumun coğrafi, kültürel, siyasi ve ekonomi sistemi, tanrılara kendi dünyaları çerçevesinde bir he-gemonik alan teşkil etmektedir. Bu hegemonya, kırılgan bir ağa sahip olmakla beraber ya-şanan olaylara bağlı olarak da başkalaşım göstermektedir. Nitekim yazılı kaynaklarda yer alan mitsel anlatılarda tanrıların birbiriyle olan mücadeleleri ve ittifakları ile doludur. Bu arbedeler, toplumda meydana gelen olaylarla bağlantılıdır.

Öncelikle tanrılar, bir kenti, bölgeyi, ülkeyi ya da en küçük yapı birimi olan insanı korumakla yükümlü olduğu düşünülmektedir. Tanrıların koruyucu gücü, koruduğu unsurla doğmatik bir bağ içerisindedir.⁵⁹ Dolayısıyla üstün toplum-kentin tanrısı, mağlup devletin tanrısını inanç dünyasında da alt etmektedir. Her ne kadar propagandist unsurlar yer alsa da bu açıdan mitler, politik zemini olan tarihsel retorik metinleridir.

57 Espak, *The God Enki*, 36-37.

58 Espak, *The God Enki*, 36.

59 Eliade, *Dinler Tarihi*, 94.; Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 17.

Mitlerin büyük çoğunluğu, siyasi-sosyal gerçeklik barındırmaktadır. Mezopotamya'nın çok yönlü egemen tanrısı Enki ile tarım-toplayıcı arketipleri ön planda bulunan tanrıça İnanna arasında ME'nin kontrolünü ele alan mit buna örnektir.

İnanna, Sumer kültürü içerisinde harmanlanan bir tanrıçadır.⁶⁰ Tanrıça, yeryüzüne hakim olmakla beraber hakimiyet alanını yeraltı dünyasında da gösterme emelleri, onun kısmi başarısızlığı ile sonuçlanmıştır. Hakimiyet alanını genişletemeyen tanrıça, uzun bir süre boyunca kralların ve toplumların propagandasını yaptığı mevsimsel döngüyü temsil eden anlatının baş kahramanıdır. Tanrıçanın kısmi başarısızlığı ve yerine seçtiği kurbanın yeraltında bulunma zorunluluğu, birçok coğrafyada farklı anlatılarla inanılan kozmik yaşam statüsünü temsil etmektedir. İnanna'nın siyasi başarısızlığına rağmen tanrıçanın bereketin-doğanın canlanmasını yani ekimi ile hasadı temsil eden aktif rolü, onun toplumsal- kozmogonide kazandığı büyük bir başarıdır. Tanrıçanın karakterinde yer alan savaşçı ve emperyalist rolü, onun tarım-av toplumlarından kalan yegâne ilksel arketipidir.

Tanrıçanın kontrol üzerindeki kent, Uruk Kenti'dir.⁶¹ Doğu Akdeniz kıyılarının Kuzeyinde tapınımı daha önemli olan tanrıçanın adı, Nin-Ana kelimelerinden oluştuğu düşünülmektedir. 'Gökyüzünün Efendisi' anlamına gelir. İnanna'nın koruduğu kent Uruk'ta yazılı kaynaklar⁶² Uruk'un III. evresinde (yak. 3100-2900) arttığı görülmektedir.⁶³ Uruk ve Uruk kültürünün yükselişi İnanna'nın da panteonda yükseldiği anlamına gelmektedir.

Uruk'un Mezopotamya'daki güçlü kentlerden biri olmasının yanı sıra Enki'nin kült merkezinin bulunduğu Eridu kenti de önemli konumdaydı. Eridu, tapınakların yoğun olarak bulunduğu bir mimariye sahipti. Adapa mitos, kozmik du-ku'nun Eridu tapınağının adıyla ilişkilendirilmesi, Sumer geleneğinde Eridu, kurulan ilk şehir olması bakımından geleneksel olarak siyasi yönetimde önemli bir yapısı bulunmaktaydı.⁶⁴ Bu geleneksel önem kozmogonide yeryüzündeki yaratıcı tatlı su arketipi Abzu'nun Enki'ye olan mağlubiyetiyle de gösterilmiştir. Eridu, dönem dönem siyasi olaylara bağlı olarak geri planda kalsa da önemini yitirmemiştir.

60 Black ve Green, *Mezopotamya Mitoloji*, 112-113.

61 Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi*, 113.

62 Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu Cilt I*, çev. Dilek Şendil, (Ankara, İş Bankası Yayınları, 2013), 16.

63 Uruk'ta kültür evresinde yaklaşık olarak MÖ 4000 yıllarında çanak-çömlekler üzerinde değişim görülmektedir. Uruk'un erken evrelerine dair veriler son derece az olmasına rağmen verilen tarihlerde görülen köklü değişimler ile ilgili olarak bu alan içerisinde bir takım yeniliğin başladığı görülmektedir. Üretimin artması, ihtiyaca bağlı yeni teknolojinin ortaya çıkması ve yazının aşama aşama gelişmesi bölgede yeni bir nüfusun yerleştiği izlenimi spekülasyon kalmaktadır. Yeni bir toplumun göçünden ziyade bölgenin sosyal yaşamının –muhtemelen- siyasi unsurlara bağlı olarak adaptasyon süreci içinde olduğu düşünülebilir. Nitekim III. Uruk evresinin sonlarına doğru görülen merkezileşme kamu ve dini binaların mimarisindeki gelişim bölgenin nüfus artışını ve sosyo-ekonomik açıdan siyasi bir unsurla şekillendiğini göstermektedir. Kuhrt *Eski Çağ'da Yakınoğu*, 27-28.

64 Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi*, 69; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, 84.

İlk şehir Eridu ile yükselen Uruk'un gücü, mitolojide Enki ve İnanna'yı karşı karşıya getirmiştir. Mitosa göre Enki'nin koruması altındaki ME İnanna tarafından çalınmıştır. ME, din ve yaşamın devam etmesini sağlayan ilahi güçtür.⁶⁵ Başlangıcı ve sonu yoktur. ME'nin sosyal kavramı, dinde 'başlangıçtaki mükemmellik' arketipiyle açıklanabilir. Sosyo-psikolojik olarak bireyi ve toplumu, var olan şeylerin mantığını ve evrenin algılanması için yürütülen bir çabanın sonucu olarak birlik içinde ve düzen içinde tutmaktadır.⁶⁶ Bu açıdan ME, kozmos ve unsurlarının tanrılar ve insanlar, kentler ve ülkelerin aşaması gibi güç, görev ve normların, standartların, kuralların ve düzenlemelerin, temel, değiştirilemez ve kapsamlı sınıflandırılmasına duyulan ihtiyacı temsil etmektedir.⁶⁷ Bu arketip, ritüel, dua, ibadet, kurban gibi dini düzenlemeler ve tanrılardan güç alan dogmatik siyasi güçlerin varlığının devam edilmesi için önemliydi. Toplumu düzenleyen siyasi ve sosyal normların temelinde yer alan bu fenomende görülen herhangi bir aksilik, ira deoruma sebep olabilirdi.

Başlangıcı ve sonu olmayan ME de bu düzlemde oluşmuştur. ME, aynı zamanda dini unsurların başkalaşım gösterme yetkisine de sahipti. Yani yalnızca bir tanrının hakimiyeti altında değildi. Toplumsal kargaşa döneminde dağılan, unutulmuş ve bir köşede yığılabiliyordu. soyut kavramın özellikle Demir Çağında somutlaştığı görülmektedir. Taşınabildiği, giyildiği, unutulduğu ya da dağıldığı algısı, me'nin kavramsal olarak somutlaştığını gösterebilir.⁶⁸ ME'nin geç dönemde yaşadığı değişim güçlü yapıların birbiriyle olan mücadelesinde kralların kendilerine biçtiği pay iken erken dönemde soyut ve tam bir figür olarak yalnızca 'alı konulduğu' ya da yer değiştiği görülmektedir. Nitekim İnanna ve Enki'nin miti⁶⁹ bu varsayımı desteklemektedir. Mitin konusu, Kramer bu miti, uygarlığın Eridu'dan Uruk'a atlanması olarak değerlendirmektedir.⁷⁰

Mitosa göre, İnanna, sevmek için bozkıra Dumuzi'nin yanına gitmektedir. Kendi bedeninin güzelliğinden etkilenen İnanna, kendini övmeye başlar. Ardından Eridu'ya Absu Tapınağına gitmek için yol alır. Her şeyi bilen Enki, İnanna'nın amacını bilmektedir. Yardımcılarını çağırıp İnanna'ya ikram sunmasını ister. İki tanrı ziyafet esnasında sarhoş olmuştur. Enki, İnanna'ya ME'yi armağan edeceğini bildirir.⁷¹ Ona birçok konum, yetki ve özellikleri hediye ettikten sonra yaklaşık doksan dört ME'yi armağan eder.

65 Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi*, 149.

66 Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 41.

67 Samuel Noah Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, çev. Hamide Koyukan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi 2000), 125- 126.

68 Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi*, 149.

69 Yaklaşık altmış düzeli bir giriş pasajıyla başlamaktadır. Metnin ilk satırları oldukça kırkırtı.

70 Kramer, *Enki*, 125.

71 Mitosta "En-lik, Lugal-lik, Dingir-lik, soylu, edebi taç, krallık tahtı, asa, çobanlık, krallık, egizi-lik, nindingir-lik, işib-lik, hamah-lik, gudu-luk, doğruluk, Ölüler Diyarına iniş ve çıkış, kurgarra, hançer, bıçak, sagursag, kara giysi, alaca giysi, sancak, sadak, penis, fahişelik sanatı, kült fahişeliği, kutsal meyhane, şarkı söyleme, müzik aletleri, sürat sanatı, yalan söyleme, doğru söyleme, iki yüzlülük, dürüstlük, kahramanlık, kentlerin yağmalanması, ağıtların yükselmesi, hile, asi ülke, zanatkarlık, katiplik, demircilik, deri işçiliği, duvarcılık, aile, hayvan, korku, ümitsizlik, şaşkınlık, ateşin gücü, karar verme, zafer, öğüt verme ve doksan dört me-leri" İnanna'ya armağan etmiştir. Kramer, *Enki*, 128-138.

Sarhoşluğun etkisinin azalmasıyla Enki yaptığıının farkına varır ve ME'yi kast ederek "En-lik, lugal-lik, tanrılık, soylu, sonsuz taş, krallık tahtını sorgulayarak me'nin sosyo-politik gücüne atıf yapmaktadır. Enki, İnanna'dan ME'yi geri alabilmek adına vezirlerini gönderir, İnanna buna hiddetlenerek karşı çıkar böylece Enki'nin planı suya düşer. Enki'nin doksan dört ME'yi almak için sürdürdüğü çabalar, İnanna'nın me'leri denize dökmesiyle son bulur.⁷² Metin Uruk ve Eridu'nun müttefikliği, Eridu'nun eski mevkisinin iade edilmesi talimatıyla sona ermektedir. Yaşanan siyasi çekişmeye bağlı olarak, Uruk hâkimiyetine giren Eridu, geleneksel statüsünü korusa da üstünlük Uruk'a geçmiştir. Böylelikle siyasi üstünlük mitsel anlatıyla perçinlenerek Uruk'un gerek dini, gerek sosyal, gerek ekonomik ve siyasi konumu anlatılarla dönem metinlerinde yer almıştır.

İnanna ve Enki arasındaki mücadele Enki'nin zaten geri planda kalan konumunu sarsmıştır. Eridu, Mezopotamya dinine yön veren önemli ekol kentlerden biri olmasına, Enki onuruna kutlamalar dualar edilse de Panteonda istenilen yere gelmemiştir. Panteonda An, Enlil ve Ninhursag'ın hemen ardında dördüncü sırada olmuştur.⁷³ Diğer tanrı figürlerden daha fazla ön plana çıksa da hiyerarşide geri planda kalmasının nedeni şüphesiz Eridu'nun siyasi konumuydu.

Enki'nin geri planda kalan konumu MÖ 2100 dolaylarında değişmiştir. Mitosa göre, bedelini pahalıya ödeyen tanrı, ölümden dönmüş fakat Ninhursag ile olan mücadelesini kazanarak panteonda üçüncü sırada yer almış, An ve Enlil ile birinci teslisteki üçüncü tanrı olmuştur.

Enki ve Ninhursag, Cennet miti olarak da bilinmektedir. Mitosa göre, Enki ve Ninhursaga'nın birleşmesinden kızı Uttu doğmuştur. Enki'nin kızı Uttu'nun uyluklarının üzerine kazara dökülen meniden büyüyen sekiz bitkiyi yemiştir. Enki'nin yediği bitkiler nedeniyle vücudunun çeşitli yerlerinde hastalıklar baş göstermiştir.⁷⁴ Ninhursag'da Enki'yi bu birleşmesinden dolayı lanetlemiştir. Fakat tanrıça yeniden Enki ile beraber olarak sekiz tanrı doğurmuştur. Sekiz tanrı, insanlar tarafından çok sevilen tanrılar olarak geçmektedir.

Ninhursag'ın düşüşü, Eridu ve Adab kentleri arasındaki mücadeleyi göstermektedir. Adab'ın düşüşü, yalnızca Eridu'nun yükselişi olmamıştır. III. Ur Hanedanlığının yıkılışında Adab, önemini yitirmeye başlamıştır. Adab'ın düşüşü, Enki'nin ön plana çıkmasına vesile olurken Ninhursag'ın tanrısal konumu bir başka ilaha İştara'ya geçmiştir.

III. Ur Hanedanlığının sonu Eski Babil Dönemi'nin başlangıcı kabul edilmektedir. Eski Babil Dönemiyle beraber panteonda tanrıların hiyerarşisinde bir takım değişiklikler olduğu gö-

72 Kramer, *Enki*, 128-138.

73 Kramer, *Enki*, 9.

74 Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi*, 159-160.

rölmektedir. Öncelikle tanrıların bir kısmının isimleri Semitik karşılığı ile geçmektedir. Semitik isimlerin yanında karakteristik özelliklerinin değiştiği ya da tanrıların diğer tanrıların içerisinde adapte edildiği bir asimilasyonun olduğu görölmektedir. Ninhursag'ın kültünün geri planda kalıp zaman içerisinde tüm fonksiyonlarının İştara aktarılması bu asimilasyona örnektir. Her ne kadar siyasi güce paralel bir şekilde meydana gelen bir durum olsa da dinlerin içerisinde var olan metamorfoz arketipi bu değişim sürecine olanak sağlamaktadır.

Tanrıların yüceltilmesi, üstünlük sağlaması merkezi güç tekelinde çıkan bir yanılgıdır. Kimi zaman anlatılar tanrıların birbirleri ile olan mücadelesi şeklindeyken kimi zaman mutlak bir zaferin propagandası yapılmaktadır. Kimi zaman bu propaganda iki tanrı arasındaki mücadelenin sonucu olarak yansırken kimi zaman kralların siyasi başarısı doğrudan tanrılara atfedilmekteydi. Lagaş Kralı Eannatum'a ait bir yazılı kaynakta, *"Eannatum'a Ningirsu, düşüncelerini bilen Lagaş Kralına, İnanna, Lagaş Kralını sevdiği için ona Lagaş hükümdarlığından başka, ondan üstün olan Kiş krallığını verdi."*⁷⁵ İfadesi, krali zaferin gücünün tanrılara dayanandırılmasıyla oluşan manipülatif anlatıdır. Anlatı, başarıyı kutsallaştırarak krali gücü ön plana çıkartırken mağlup kentin de tanrısal gücünü kırmayı amaçlayan stratejik bir hamledir. Bu hamle yazılı kaynaklar bakımından ilk kez Sumer döneminde görölse de Mezopotamya'ya özgü değildir. Nitekim merkezi bir siyasi güç, mutlak zaferini ele geçirdiği kentin tanrı heykellerini kendi tapınaklarına taşıyarak propagandasını somut eylemlere dökmüştür. İleri dönemlerde görölen tanrı heykellerinin taşınmasının öncülü olan bu zafer anlatısında siyasi nedenlerin yanında ekonomik açıdan da kar kazanımının elde edilmesi planlanmaktaydı. Örneğin III. Ur Hanedanlığından kral Şulgi (MÖ 2094-2047), Enlil'e doğumu atfetmiştir. Tanrıların kendisine olan sevgisini vurgulayan kral, İnanna'nın gözdesi olduğunu aktarmaktadır.⁷⁶ Yazıtlarında me'lerin kendisine tahsis edildiği ve koruması için verildiği aktarılmaktadır: *"Enlil Baba, buyrukları geri çevrilemeyen efendi, Me'leri yerleştiren tanrıların babası Yüzünü kentime çevirdin, Ur'un yazgısını belirledin, Kutsal yüreğimle kral ilan ettiğimi kutsa, Kral, çoban Şulgi, kayrayla dolu sadık çoban, izin ver benim adıma yabancı ülkeleri fethetsin."*⁷⁷

Kral, her ay Enlil adına sunulan kurbanın aksatılmaması için egemenliği altındaki kentlerden düzenli olarak alınan vergi haricinde belirli bir vergiye de muaf tutmuştur.⁷⁸ Sunulan kurbanın cinsini, türünü ve sayısını rahiplerin belirlediği sabah ve akşam, tanrılara sunulan katı, sıvı ve canlı kurbanlar tapınak görevlileri arasında paylaştırılmaktaydı. Dini otorite, ibadetin maddi unsurları belirlenmesi ve şekillendirici olmasında en güçlü figür olmuştur.

75 Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, 55.

76 Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerler*, çev. Nihal Uzan, (Ankara: Dost Kitapevi, 2010), 36.

77 Kramer, *Enki*, 332-333.

78 Abdullah Altuncu, "Sumer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler" *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, (2014): 150.

Hem ekonomik hem siyasi kazanç elde etmek, tanrıyı ön plana çıkartıp hegemonyasını sağlamlaştırma Kral Gudea dönemine ait yazıtlarda karşımıza çıkmaktadır. Kral Gudea'nın (MÖ 2174-2159) dönemine ait çivi yazılı belgeler de bir takım propaganda anlatıları yer almaktadır.

Metne göre, Gudea, rüyasında başında tanrısal bir taç bulunan İmdugud'un takılı olduğu, muazzam irilikte bir adamın kendisinden tapınak yapılmasını istemiştir. Gudea rüyayı anlayamaz. Ardından rüyasında gökyüzündeki yılsızların konumlarının çizildiği bir tablet inceleyen kadını görür, ardından lacivert taşından bir tablette bulunan ev planını inceleyen bir kahraman çıkar ve Gudea'nın önünde bulunan tuğlayı alarak tuğlalar arasına yerleştirir.⁷⁹ Gudea, rüyayı analiz ettirmek için Nanse'ye tabir ettirmiş, ardından ise Eninnu tapınağının yapımına başlanmıştır. Rüya da gördüğü Ningirsu'dur. Tapınak, Absu'dan doğarak yükselmektedir. Keza Ningirsu/Ninurta da Absu'ya hükmeden Enki'nin oğludur.⁸⁰ Tapınağın adı bu nedenle E-ninnu, yani derin su temellidir.

Ningirsu Girsu'nun Efendisi, Lagaş'ta tapınım gören bir tanrıyken zamanla özellikleri birbirine inkarne olan Ninurta'yla beraber anılmıştır. Savaşçı tanrı Ninurta, Sumer devletinin düşmanlarına karşı düşman ve isyancılara karşı duran bir tanrı motifi sergilemektedir.⁸¹ Savaşçı ve çiftçi rolünün yanında su ile de ilişkilendirilirdi.

Ninurta'nın Anzu ile olan mücadelesi kader tabletlerinin İmdigud tarafından çalınmasında da geçmektedir. Akkad destanı olan anlatıya göre, İmdigud/Anzu, kader tabletlerini çalarak kaosa neden olmuş, tanrılar ise bu durumla başa çıkabilmek için Ninurta'yı görevlendirmişlerdir. Ninurta, Enlil'in güçlü savaşçısıydı. Ninurta, kader tabletlerini geri vererek evreni kötü bir süreçten kurtarmıştır.⁸²

Ningirsu bu bağlamda düşünülmüş harika bir senkretiktir. Hem savaş hem Sumer diyarının kutsal tanrısıdır. Kaotik güçleri bastırarak bir sosyomorfik görünüm kazanmıştır. Kazandığı başarı Lagaş'ı temsil etmektedir.⁸³ Yalnızca Ningirsu için değil, kozmolojik açıdan bir düzenleme gayesi güttüğü için oldukça önemlidir.⁸⁴

79 Kramer, *Enki*, 183-185.

80 Gudea'ya ait silindir mühürlerde Absu üzerinde yükselen dağ (du-ku) motifine sıklıkla rastlanılmaktadır.

81 Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi*, 162-163.

82 Benzer anlatı Eski Ahit'te geçer. Mezmurlar, 50/10-33.

83 Richard Averbeck, *A preliminary study of ritual and structure in the Cylinders of Gudea* (Volumes I and II), (Ann Arbor: UMI, 1987), 148.

84 Claudia Suter, "A New Edition of the Lagaş II Royal Inscriptions including Gudea's Cylinders" *Journal of Cuneiform Studies* 50, (1998): 70-71.

Öldürülen Kahramanlar miti, Ningirsu tarafından öldürüldüğü kabul edilen bir canavar grubunu oluşturmaktadır. İçlerinde altı başlı vahşi koç, yedi başlı yılan, ejderha, Hurma Ağacı Kralı⁸⁵, Kuli-Ana, Magillum-teknesi⁸⁶, Saman-ana, Kusarikku⁸⁷ ve İmdugud⁸⁸ bulunmaktadır:

“Kente bakan cephede korkunç yedi başlı yılan, ihtişamlı kapının önünde yer alıyordu. Yanında Hurma Ağacında duruyordu. Doğu cephesinde Kusarikku vardı Utu’nun sancağını tutan. Tanrıların korktuğu aslan hemen orda yer alıyordu. Bakır ve kulia-ana vardı, magillam sandalı ve Kusarikku’nun yanında. Onlar ölü kahramanlardı. Lagaş’ın hükümdarı Gudea adlarını tanrının yanına yazdı. Eninnu’nun kapı kilidi ağırdı, menteşesinde bir aslan bulunuyordu. Sürgüsünde zehirli yılan, vahşi bir boğanın dilinden çıkan.”⁸⁹

Bu canavarların öldürülmesinin ayrı ayrı sosyomorfik rolü bulunmaktadır. Vahşi koç, Bakır, Saman ve Hurma Ağacı Kralı, Lagaş ve çevresinin lokal tanrılarıdır. Sumer dönemiyle beraber önemleri azalsa da tapınımları terk edilmemiş, uzun süre inanç dünyasında yer almıştır.⁹⁰ Tapınımları devam eden tanrıların Ninurta tarafından yok edilmesi, bizzat dış müdahale ile yapılan bir oynamadır. Gudea’nın anlatısı, zaman içerisinde çeşitlenerek aynı mit Zababa, Lugalbanda, Nergal, Marduk gibi tanrılara atfedildi. Öldürülen Kahramanlar miti, son halini Lagaş ekolünün vermesiyle iktidarlar ve tanrıları tarafından yeniden biçimlendirilen bir olay örgüsü olmuştur.

Mit, Demir Çağı’nda bir takım değişimlere uğramıştır. Kötü ve korkutucu demonik figürler ve düşmanlar, iyi demonik figürler tarafından uzaklaştırılarak halkı ve tanrıları koruyan biçimsel muskalara dönüşmüştür. Öldürülen Kahramanlar miti, Ortadoğu menşei olup zaman içerisinde Doğu Akdeniz’e yayılarak, etnisite unsurları çerçevesinde yeniden harmanlanmıştır. Herakles’in Görevleri mitinin kökeni de Öldürülen Kahramanlar mitidir.

85 Hurma Ağacı kralı, Lagaş’ın yerel koruyucu ilahıydı, Erken Hanedanlık’ta Girsu’da Hurma Ağacı kralı tapınımına ilişkin kanıtlar bulunmaktadır.

86 İnsan başlı tekne. Erken Hanedanlık dönemine ait mühürlerde görülmektedir. Teknenin pruvası insan betimindedir. Kafasında boynuzlu başlık bulunmaktadır. Bir kayık tanrısı ya da muhtemelen tanrının teknesi metaforunun biçimidir.

87 İnsan- hayvan kompozisyonu, Belden yukarısı insan, belden aşağısı boğa olarak tasvir edilen ve boğa adam olarak adlandırılan bir grup, kafası boğa vücudunun kalan kısımları insan olarak betimlenen ve çıplak kahraman olarak da adlandırılan bir grup, kafası insan ve vücudu boğa biçiminde tasvir edilir. Mühürlerde daha çok görülen motif, avcı toplayıcı yaşamdan itibaren, gücün, bilgeliğin, yaratılışın, bereketin, yaşamsal döngünün simgesi ve koruyucusu olarak görülmüştür. Boğa aynı zamanda panteonda en üst noktada bulunan Fırtına Tanrısı’nın kutsal hayvanı ve atribüsüdür. Fitnat Şimşek, “Eskiçağ Topluluklarında Boğa Algısı ve İnancı” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10, (2017): 596.

88 Anzu kuşu olarak da geçmektedir. Anzu, Tanrı Enlil’in hizmetkârlarından birisidir. Kanatlarını her çırpışında hortumlara ve kum fırtınalarına sebep olmaktadır. Yerel atmosferik tanrılardan biridir. Biçimsel özelliklerini zoolomorfik bir tanımlama ile kazanmıştır.

89 Averbeck, *A preliminary study*, 671-674.

90 Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi*, 168.

Ninurta'nın demonik figürlerin üstesinden geldiği mitoslar ise hem sosyomorfik konumunun pekişmesi hem de gücünün mağlup ettiği varlıklarla pekiştirmesidir. Bu varlıklardan en önemlisi şüphesiz Asàğ'dır. Asàğ, Enlil'in insanları yok etmesi için yarattığı bir demondur.⁹¹

Mitosa göre bir şenlik esnasında –muhtemelen tapınak ile ilişkilidir– Asàğ, şenliği sabote etmek için Ninurta'ya saldırmıştır. Kur ile çiftleşerek taşlardan oluşan bir ordu meydana getirmiş, orduyla birlikte Ninurta'ya saldırmıştır.⁹² Ninurta gelen saldırıyı yok edip başarılı olsa da aslında Asàğ'ın öncü birliklerine saldırmıştır. Ninurta'nın konuşan asası Sarur, ordunun dağların ardında olduğunu söylese de Ninurta kulak asmamıştır. Asàğ'ın üzerine saldırmaya giderken Asàğ, tüm ordusuyla Ninurta'yı zor durumda bırakmıştır. Sarur, tanrı Enlil'e giderek Ninurta'ya yardım etmesini sağlamıştır.⁹³ Ninurta yardımıyla beraber Asàğ'ı yenmiş, dağ ordusundan arta kalanla bentler inşa ederek Dicle'nin su kapasitesini arttırıp tarlaları kıtlıktan kurtarmıştır. Ninurta ve Asàğ bu efsanede, Mezopotamya ve Zagros Dağlarını temsil etmekteydi. Asàğ ve ordusu Zagros Dağlarıdır.⁹⁴ Burada var olan yenilgi, Mezopotamyalıların kendilerini Zagros dağlarında yaşayan toplumlardan üstün görmelerini yansıtmaktadır. Asàğ'ın tiksindirici görüntüsü ise onlara karşı duyulan huzursuzluğu sembolleştirmesidir

Ninurta'nın savaşı, Zagros'lara karşı alınan zaferin sembolüdür. Gudea'nın Ninurta'nın zaferi için aktardığı ifade, Lagaş'ın üstünlüğünü vurgulamaktadır. *"Hayvanlar, bozkırın yaratıkları hep birlikte yayıldı. Bozkırın aslanı panteri, ejderhası hep birlikte yayılıp tatlı tatlı uyudu."*⁹⁵ ilgi çekicidir. Benzer ifadeler daha sonraki dönemlerde sıklıkla kullanılmıştır.⁹⁶

Silindirden anlaşıldığı kadarıyla Ningirsu'nun tapınağında görev yapan küçük tanrılar, kendi ailesindekiler geleneksel bir krallık modeli çizerler. Kızlarının hizmetkar olması, lgalima yani kardeşinin koruyucu olarak görev yapması Lagaş'taki tapınağı diğer Sumer tapınaklarından

91 Asàğ, Asakku, Utukku demonlarından biridir. Daha çok büyü ve tıp literatüründe geçmektedir. Issız, terk edilmiş, izbe yerler, harabeler, mezarlıklar ve pis sular onun yaşadığı yerlerdir. Herhangi bir tanrı ya da demonun himayesinde değildir. Enlil'in hizmetkârı olarak hareket etmektedir. Asàğ, vücut ateşliyle ilişkili olarak ateşli hastalıkları ve pis sulardan kaynaklı rahatsızlıklara sebebiyle vermektedir. Nemli ortamlarda solunum yoluyla bulaşan virüs ve mikroplar Asàğ ile özdeşleştirildi. Asàğ'ın nehirdeki suya bakınca (korkutuculuğundan) nehir sularının kaynayarak balıkların ölmesine sebebiyet verdiği aktarılmaktadır. Bu metaforik anlatı aslında Asàğ'ın yüksek ateşle ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Kuş, aslan ve ejderha biçimli Asàğ, Anzu, Lamaştu ve Tiamat'a benzer ikonografisi bulunmaktadır. A. M. Frans Wiggermann, *Mesopotamian Protective Spirits the Ritual Texts* (Groningen: Styx Publications 1992); Lorenzo Verderame, "Their Divinity is Different, Their Nature is Distinct!" Nature, Origin and Features of Demons in Akkadian Literature" *AfR* 14, (2013): 118; Konstantopoulos, "They are Seven," 59-160.

92 Amar Annus, *The God Ninurta in the Mythology and Royal Ideology of Ancient Mesopotamia* (Helsinki: Neo Assyrian Text Corpus Project, 2002), 25- 26.

93 Annus, *The God Ninurta*, 26.

94 Annus, *The God Ninurta*, 26.

95 Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, 312.

96 Yeni Ahit'te yer alan anlatının kökenin de Sumer olduğu düşünülmektedir. Bkz. Yeşaya, 35/1-10.

ayırmaktadır. Tanrının kurbanına sunulacak olan tüm sunular ilahi bir çoban –ikincil tanrı- tarafından korunuyordu. Büyük tanrıların sosyomorfik görünüşünün evrelerle ilerlemesinin yegane örneği Gudea Silindirlerinde geçmektedir.

Tanrılar arası rekabet oldukça görülen bir motiftir. Temelinde siyasi çekişmenin yer aldığı unsur, zaman içerisinde Sumer inancında teslisin oluşumuna alt yapı hazırlamıştır. Ön plana çıkan üç büyük tanrı figürünün yanında kentler arası rekabet Sumer inancını şekillendiren üç ekolün oluşumuna neden olmuştur. Nippur, Lagaş ve Eridu farklı inanç yapıları siyasi üstünlüklerine paralel olarak Sumer dini yapısını şekillendirmiştir.⁹⁷ Tanrıların karakteristik yapısının mitoslar arası farklılık göstermesinin yegâne nedeni de bu ekoldür. Örneğin, Nippur ekolünde Tanrı Enlil, insanları yaratan onları koruyan hatta diğer tanrıların onun ihtişamına bile yaklaşamayacağı kadar güçlü bir figürken⁹⁸ tufan mitoslarında insanları yok etmek için çabaladığını görmekteyiz.⁹⁹ Ninurta tarafından öldürülen Asağ yine Enlil’in insanları yok etmesi için yarattığı figürlerden biridir.¹⁰⁰

Lagaş’ın koruyucu tanrısı Ninurta, Lagaş kökenli mitoslarda evrenin yegane hâkimi iken, muhtemelen Eridu kökenli mitoslarda ise tam tersi durum hâkimdir. Ninurta’nın cezalandırılışı mitosu, ekoller arası farklılıktan kaynaklanan mitolojik anlatıya örnektir. Ninurta’nın kibri ve cezalandırılmasında ise muhtemelen Lagaş’ın üstünlüğünün kırılmaya çalışıldığı ya da kırılmasının ardından ortaya çıkan bir metin olmuştur. Amar-Anzu’nun Ninurta tarafından saldırıya uğradığı aktarılmaktadır. Saldırı esnasında me’leri, gis-hur ve kader tabletini düşürmüştür. Dolayısı ile bunlar Absu’ya geri götürülmüştür. Ninurta düşürdüklerinin kaybını yaşarken Amar-Anzu ise Ninurta’yı tutup Absu’ya götürmüştür. Enki ikisini de hoş karşılasa da Ninurta’nın kendisine kötülük yapacağını anlayarak onu Absu’dan çıkartmak için görevliler gönderir. Ninurta görevlilere şiddet gösterir. Bunun üzerine Enki, kilden kaplumbağa yaparak Ninurta’yı bir çukurun içine hapseder. Ninhursag, Ninurta’yı kurtarmak için müdahale ederek onu bulunduğu yerden çıkartır.¹⁰¹

Mitler, tanrıların mücadeleleri ve yüceltilen şehirler haricinde kutsallaştırılan kahraman, kahraman kral ekollerıyla da doludur. Lugalbanda, Uruk’un kutsallaştırılmış kral figürlerinden biridir. Erken Hanedanlık krallarındandır. Kutsallaşarak tanrı olmuş, III. Ur Hanedanlığında kurban sunulan ve onuruna şenlikler düzenlenen figürlerden biri haline gelmiştir. Lugalbanda’nın gerek Enmenkar gerek Aratta mitoslarında gösterdiği insanüstü başarı kralla

97 Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 24.

98 Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi*, 74.

99 Verderame, *Demons in Akkadian Literature*, 117.

100 Enuma Elis, 16-17: “Tanrı An, serpilmiş Yeryüzü (Ki) ile ilişkiye girdi. O (yeryüzü), ona (An), korkusuz bir savaşçı - Asak-kü’yu doğurdu.”

101 Kramer, *Enki*, 185-187.

özdeşleşen Uruk'un gücünün metaforik anlatımıdır. Nitekim mitoslarda İnanna ile kurduğu bağ dikkat çekmektedir.

Lagaş kralı Gudea, yeni yıl bayramlarında Lagaş mabetlerine ne kadar balık, öküz, koyun, kuzu ve keçi verileceğini tespit etmiştir. Ur kralı Dungi ise Enlil adına her ay kesilen kurbanların düzenli bir şekilde hazırlanabilmesi için diğer şehirlerin valilerinden belli bir miktar vergi istemiştir. Ayinlerde takdim edilen kurbanların türü, adedi ve özelliği, tapınağın sahip olduğu gelir ve ekonomik güce göre rahipler tarafından belirlenmiştir. An tapınağında tanrılara, sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa, on sekiz altın kapla sunulan farklı içecek, ekmek, meyve ve etten oluşan yemekler takdim edilmiştir.

Sonuç

Siyasi otorite, ellerinde bulundurdıkları yetkileri, o kentin tanrısı adına uygulamış ve onun vekilliğini yapmıştır. Ayrıca siyasi otoritenin, bizzat kentin kült tanrısı tarafından belirlendiğine inanılmıştır. Tanrıların, emir ve talimatlarını idareciler aracılığıyla bildirdiği düşünülmüştür. Kentlerin rahip krallar tarafından yönetilmesi, siyasi otoritelerin, dini güç kazanmalarını da sağlamıştır. Aslında eskiçağ Mezopotamya toplumlarında siyasi otorite ile dini otoritenin görev ve sorumlulukları iç içe geçmiştir. Önemli dini tören ve ritüeller bizzat krallar ve şehir idarecileri tarafından yönetilmiştir. Bununla birlikte kurumsallaşmış rahip sınıflarının, idari mekanizmalarda da aktif rol oynadıkları görülmüştür. Krallar, tanrıların desteğini din adamlarının belirttiği şekilde almak zorunda kalmış, din adamlarının desteklerini idarecilerin üzerinden çekmeleri büyük bir otorite sorunu olarak görülmüştür. Vergiler görevli rahipler tarafından toplanmış, bu vergiler mabetlerde bulunan özel odalarda muhafaza edilmiştir.

Din ve beraberinde şekillendirdiği mitos, dua, ilahi, krali yazıt, kurban, sunu, ritüel ve tapınım gibi bir çok unsur dinin temellerinde yer alan bazı arketiplerin belli bir döneme kadar inanç unsurlarının birbiriyle kaynaşmasına olanak sağlamıştır. Bu kaynaşma, zaman içerisinde şartlara bağlı olarak değişirken özellikle siyasi çatışmaların yaşandığı bir dönemde dinsel unsurlar siyasi güçlerin politikaları için kullanılan argümanlar haline gelmiştir. Mezopotamya dinleri homojen yapıdaki senkretik oluşumu, dinin temellerinden kaynaklansa da tanrılar üzerinden anlatılan mitolojik öyküler kralların propagandasını içeren tarihsel retorik metinlerdir.

Kaynakça

Altuncu, Abdullah. "Sumer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler" *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, (2014): 141-165.

Annus, Amar. *The God Ninurta in the Mythology and Royal Ideology of Ancient Mesopotamia*. Helsinki: Neo Assyrian Text Corpus Project, 2002.

- Averbeck, Richard. *A Preliminary Study of Ritual and Structure in the Cylinders of Gudea* (Volumes I and II), Ann Arbor: UMI, 1987.
- Black, Jeremy ve Anthony Green. *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü, Tanrılar, İfritle ve Semboller*. Çevirmen: Necdet Hasgöl, İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003.
- Borger, Rykle. "Pazuzu" *Language, Literature and History. Philological and Historical Studies Presented to Erica Reiner*, Editörler: Francesca Rochberg-Halton, 15-32, New Haven: Eisenbrauns, 1987.
- Challaye, Felicien. *Dinler Tarihi*, Çevirmen: Semih Tiryakioğlu. İstanbul: Varlık Yayınları, 1998.
- Crawfoed, Harriet. *Sümer ve Sümerler*. Çevirmen: Nihal Uzan, Ankara: Dost Kitapevi, 2010.
- Demirci, Kürşat. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- Eliade, Mircea ve Ioan P Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*. Çevirmen: Ali Erbaş, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi)*. Çevirmen: Mustafa Ünal, Konya: Serhat Kitapevi, 2005.
- Eliade, Mircea. *Ebedi Dönüş Mitosu*, Çevirmen: Ümit Altug. İstanbul: İmge Kitapevi Yayınları, 1994.
- Espak, Peter. *The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology*, Tartuensis.2010.
- Frank, Carl. "Köpfe Babylonischer Dämonen" *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale* 7, (1909): 21-32.
- Freud, Sigmund. *Dinin Kökenleri: Totem ve Tabu, Musa ve Tektanrıcılık ve Diğer Çalışmalar*. Çeviren: Selçuk Budak, Ankara: Yönetim Yeri, 1999.
- Gabbay, Uri. "The King of the Demons: Pazuzu, Bagdana, and Ašmedai" *In A Woman of Valor: Jerusalem Ancient Near Eastern Studies in Honor of Joan Goodnick Westenholz*, Editörler: Wayne Horowitz, Uri Gabbay, Filip Vukosavovic. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2010.
- Gaines, Janet Howe. "Lilith: Seductress, Heroine or Murderer?" *BiRe* 17 (2001): 15-20.
- GALE, (Ed) Lindsay Jones. *Encyclopedia of Religion 9, Second Edition*. USA: Macmillian, 2005.
- Galter, Hannes D. *Der Gott Ea/Enki in der akkadischen Überlieferung*. Dissertationen der KarlFranzensUniversiät Graz, 1983.
- Geller, Markham. "The Faceless Udug-Demon" *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* 77, Editör: Lorenzo Verderame, 333-341.
- Green, Anthony. "A Note of the 'Scorpion-Man' and Pazuzu" *Iraq* 47 (1985): 75-82.
- Kapelrud, Arvid. "The gates of hell and the guardian angels of Paradise" *Journal of the American Oriental Society* 70, (1950): 151-166.
- Kinrich, Lauren. *Demon at the Doorstep: Lilith as a Reflection of Anxieties and Desires in Ancient, Rabbinic and Medieval Jewish Sexuality*. California: Pomona College, 2011.
- Konstantopoulos, Gina V. "They are Seven: Demons and Monsters in the Mesopotamian Textual and Artistic Tradition" *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, University of Michigan, 2015.
- Kramer, Noah Samuel. *Tarih Sümer'de Başlar. Yazılı Tarihteki Otuzdört İlk*. Çevirmen: Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2002.
- Kramer, Samuel Noah. *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*. Çevirmen: Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2000.
- Kuhr, Amelie. *Eski Çağ'da Yakındoğu Cilt I*, Çevirmen: Dilek Şendil. Ankara: İş Bankası Yayınları, 2013.
- Luckenbill, Daniel David. "Assyriological Notes" *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 39, (1922): 55-65.
- Lurker, Manfred. *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*. Londra: Routledge, 2004.
- Marf, Dishad A. "The Assyrian Pazuzu/Lamashtu of Tell Shamlu" *NABU* 1, (2016): 48-50.
- Mercer, Samuel A. "The Oath in Cuneiform Inscriptions. The Oath in Babylonian Inscriptions of the Time of the Hammurabi Dynasty" *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 29, (1913): 65-94.
- Moorey, P. R. S. "A Bronze 'Pazuzu' Statuette from Egypt" *Iraq* 27, (1965): 33-41.
- Ornan, Tally. "Chapter 14c: An Amulet Of The Demon Pazuzu" *Excavations at tel Beth-Shean 1989-1996. Vol I: From the Late*

Bronze Age IIB to the Medieval Period, Editör: A. Mazar, 517-519. Jerusalem: Hebrew University, 2006.

Pratt, James Bissett. "The Psychology of Religion" *The Psychology of Religion* *The Harvard Theological Review* 4, (1908): 435- 454.

Saggs, H.W.F. "Pazuzu" *Altorientalische Forschungen* 19, (1959-1960): 123-127.

Sauren, Herbert. "Nammu and Enki" *The Tablet and The Scroll: Near Eastern Studies in Honor of William W. Hallo*, Editörler: Mark E. Cohen, Daniel C. Snell, David B. Weisberg, 198-208. Maryland: CDL Press, 1993.

Suter, Claudia. "A New Edition of the Lagaš II Royal Inscriptions including Gudea's Cylinders" *Journal of Cuneiform Studies* 50, (1998): 67-76.

Şimşek, Fitnat "Eskiçağ Topluluklarında Boğa Algısı ve İnancı" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10, (2017): 592-599.

Verderame, Lorenzo. "Their Divinity is Different, Their Nature is Distinct!" *Nature, Origin and Features of Demons in Akkadian Literature* *Afr* 14, (2013): 117-127.

Wiggermann, A. M. Frans. "Lamaštu Daughter of Anu. A Profile" *Birth in Babylonia and the Bible: Its Meditarreanean Setting*, Editör: Marten Stol. 217-252. Groningen: Styx Publications, 2000.

Wiggermann, A. M. Frans. "The Image of Dumuzi A Diachronic Analysis" *Gazing on the Deep: Ancient Near Eastern and Other Studies in Honor of Tsvi Abusch*, Editörler: Jeffrey Stackert, Barbara N. Porter, David P. Wright. 327-347. Bethesda: CDL Prss, 2010.

Wiggermann, A. M. Frans. *Mesopotamian Protective Spirits the Ritual Texts*. Groningen: Styx Publications 1992.

Wiggermann, Frans. "The Four Winds and the Origins of Pazuzu" *Das geistige Erfassen der Welt im Alten Orient Beiträge zu Sprache, Religion, Kultur und Gesellschaft*, Editör: Claus Wilcke, 125-165. Wiesbaden: Harrassowitz, 2007.

Yüksel, Emrullah. "Din Fenomeni" *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, (1999): 79-110.

Sultan Melikü'z-Zâhir Berkuk Döneminde Sır Kâtipliği Görevi

Nurcan Gül Arslan*

Öz: Sır kâtipliği Memlükler döneminde sivil bürokrasinin üstlendiği önemli görevlerden biriydi. Bu dönemde sır kâtiplerinin görevleri arasında Divânü'l-inşâ başkanlığını yürütmek, sultana gelen her türlü yazıyı ona okuyup sultanın iradesine göre cevaplamak, Divânü'l-mezâlim'e gönderilen dilekçeleri okuyup yanıtlamak, diğer birimlerden gelen evraklara sultanın mührünü basmak sayılmakta idi. Sultan Seyfeddin Kalavun zamanında ihdas edildiği bilinen sır kâtipliğinin Memlük Devleti'nde zamanla yetki alanının değişip öneminin arttığı görülmektedir. Ayrıca Burcî Memlükleri dönemine gelindiğinde sır kâtiplerinin sivil bürokrasinin en başında yer aldıklarına işaret eden kayıtlara da Memlükler dönemi kaynaklarında rastlamak mümkündür. Yönetimin Bahrî Memlüklerinden Burcî Memlüklerle geçiş evresi olarak adlandırılan Sultan Berkuk idaresinde de sır kâtipliği görevinin oldukça etkin bir konumda olduğu dikkati çekmektedir. Diğer yandan Melikü'z-Zâhir Berkuk döneminde pek çok kurumda ve sır kâtipliğinde bozulma yaşandığına dair eleştiriler de mevcuttur. Ayrıca Sultan Berkuk dönemi, idarî dönüşümün sancılarının memlüklerin ve emirlerin isyanları, Berkuk'un tahttan indirilişi ve yeniden idareyi ele alması gibi olaylar ile kendini gösterdiği bir dönemdir. Kurumsal dönüşümlerin siyasî gelişmelerden bağımsız olacağı düşünülemez. Bu nedenle sır kâtipliği görevinin Burcî Memlükler döneminde etkinliğinin arttığı ve bu görevde olumsuz yönde değişimlerin yaşandığına dair nakiller bu idarî geçiş sürecinin siyasî gelişmeler ile birlikte ele alınması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışma Sultan Berkuk döneminde görev alan sır kâtiplerini, tabakat ve tarih kitaplarının kayıtları ve Berkuk dönemi siyasî olayları ışığında inceleyip Burcî Memlükleri zamanında sır kâtipliği görevinde meydana geldiği ifade edilen yetki genişlemesine ve değişimine ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Memlükler, Burcî Memlükler, Berkuk, Divânü'l-Inşâ, Sır Kâtibi.

Sır Kâtipliği Görevi

Sır kâtipliği en genel ifade ile İslam devletlerinde resmî yazışmaları düzenleyen bir görev olarak nitelenebilir. Sır kâtipliği, Divânü'l-inşâ¹'ya bağlı bir resmî makamdır. Bu görevin ilk

* Araştırma Görevlisi, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları.
İletişim: nurcangularslan@gmail.com.

1 Memlük Devleti'ndeki en önemli divanlardan biri. Yabancı devlet adamları, tâbi hükümdarlar ve eyaletlerle yapılan yazışmalar ve görev tayinleri bu divanda yapılmaktadır. Bkz. Takiyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtat ve'l-âsâr.*, nşr. Eymen Fuad Seyyid, c. 3 (London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2013), 731; Fatih Yahya Ayaz, *Memlükler (1250-1517).*, (İstanbul : İSAM Yayınları, 2015), 98-99.

nüveleri Hz. Peygamber döneminden itibaren görülebilmektedir. Bu sebeple Kalkaşendî Dîvânü'l-inşâ'nın İslam devletlerinde kurulan ilk dîvân olduğunu kaydetmiştir.² Peygamberimiz döneminde diğer hükümdarlar ve emirler ile yazışmak için kâtiplerin görevlendirildiği bilinmektedir.³ Bunun yanında kaynaklarımız Hz. Peygamber'in diğer devletlerden gelen Süryanice ve İbranice mektupları okuyamadığı için vahiy kâtiplerinden biri olan Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman b. el-E'sâ'sı bu dilleri öğrenmekle görevlendirdiğini kaydederler.⁴ Bunun gibi örnekler sır kâtipliği görevinin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir.

Hz. Peygamber döneminden sonra halifelerin kâtipler tayin ettikleri,⁵ Emevîler zamanında resmî yazışmalar için Dîvânü'r-resâil'in kurulması ile kâtiplik görevinin kurumsal bir yapı kazandığı görülmektedir.⁶ Abbâsilerde de sır kâtipliği görevinin örneklerine rastlandığı, özellikle güçlü bir vezir ailesi olan Bermekîler⁷ döneminde resmî yazışmaların vezirlerin uhdesine girdiği bu işleri onların yönlendirdiği de kaynaklarda belirtilmektedir.⁸ Makrîzî tarafından sultanların uhdesinden çıkarılmış yüksek bir rütbe olarak nitelenen sır kâtipliğinin,⁹ temel taşı olan Dîvânü'l-inşâ, Mısır'da Fâtımîler döneminde vezirlere bağlı olarak çalışan vezirliğin ilga edildiği dönemde bile işleyişi yürüten bir birim olarak karşımıza çıkar.¹⁰ Eyyûbîler döneminde de bu dîvânın işleyişi devam etmiştir. Aynı zamanda Eyyûbîler döneminde dîvân başkanına sır kâtibi ünvanının verildiği de görülmüştür.¹¹

Memlûkler döneminde sır kâtipliği görevinin daha belirgin ve kurumsal bir duruma geldiği söylenebilir. Bu dönemde sır kâtipliğinin önemi artmış ve Dîvânü'l-inşâ başkanı için kullanılan tek unvan haline gelmiştir.¹² Memlûkler döneminde Kalavun tarafından atanan Fetheddîn b. Abdizzâhir bu önemli görevin ilk mümessili kabul edilir.¹³ İlerleyen süreçte

2 Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâati'l-inşâ*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, c. 1, ; (Beyrut : Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1987), 125.

3 Fatih Yahya Ayaz, "Sır Kâtibi", içinde *DİA* (İstanbul, 2009), 116.

4 Takiyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hitat ve'l-âsâr*, nşr. Eymen Fuad Seyyid, c. 3, ; (London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2013), 730.

5 Makrîzî, 3:730.

6 Ayaz, "Sır Kâtibi", 116.

7 Abbâsiler devrinde vezirlik başta olmak üzere pek çok görevde bulunmuş bir aile. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", içinde *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1992).

8 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hitat ve'l-âsâr*, 3:732; Ayaz, "Sır Kâtibi", 116.

9 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hitat ve'l-âsâr*, 3:732.

10 Makrîzî, 3:732-33.

11 Ayaz, "Sır Kâtibi", 116.

12 Ayaz, 116.

13 Ebû'l-Meḥâsin Yûsuf b'n Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Ḳâhire*, c. 7 (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyye-tü'l-âmmeli'l-kitâb, t.y.), 293. Ayrıca b'n Tağrîberdî'nin sır kâtipliği görevinin başlangıcı Hz. Peygamber döneminde dayandırıran Kalkaşendî'yi haklı bulmaz. Ona göre bu dönemde atanan ilk kâtiplerdir. İlk sır kâtibi Fetheddîn b. Abdizzâhir'dir.

de sır kâtipliği nüfuzundaki ve yetkisindeki bazı değişimlerle birlikte devlet içerisindeki en önemli görevlerden biri olmaya devam etmiştir.

Memlükler döneminde Dîvânü'l-inşâ'nın başkanı olan sır kâtibi Kal'atü'l-Cebel¹⁴'de kendisine tahsis edilen birimde bünyesinde bulunan kâtibu'd-derc ve kâtibu'd-dest ile çalışmaktaydı.¹⁵ Dîvânü'l-inşâ'da çalışan bu kâtiplerin sayıları değişebilmekte idi. Makrîzî'nin deyimi ile sır kâtipliği Memlük Devleti'nde devâdâr¹⁶ ile birlikte en yüksek mevkîydi.¹⁷ Sır kâtipleri sultana gelen mektupları ona okumak bunları cevaplamak, mezâlim dîvânına gelen dava dilekçelerine kimi zaman sultana danışarak kimi zaman da kendi iradelerine göre cevap vermek, tayin, posta ve diğer devlet birimlerinden gelen evrakları düzenlemek gibi görevleri uhdesinde barındırmaktaydı.¹⁸ Zamanla yetkileri genişleyen sır kâtipleri sultan ile emirler ve diğer devlet adamları arasında aracılık yapar hale gelmiştir.¹⁹ Ayrıca ilmî meselelerde de devleti temsil eden görevlinin sır kâtibi olduğuna rastlanmaktadır.²⁰ Kadılık ve ilmî görevlere tayin de yine sır kâtiplerinin görevlerinden biri durumuna gelmiştir.²¹ Memlüklerde sır kâtipliği görevinin vezirliğe bağlı olmaktan çıkıp daha üst bir makam durumuna gelmesi²² ve daha sonrasında devâdârın da sır kâtibi ile sultan arasındaki yazışmalara karışmasının engellenmesi²³ zaman içerisinde bu görevin öneminin arttığının göstergelerinden kabul edilebilir. Ayrıca çağdaş araştırmacılardan Ahmed Derrâc da Burcî Memlükleri döneminde sır kâtipliğinin öneminin zamanla arttığını belirtmiştir.²⁴

Sır kâtipliğinin en önemli bürokratik görevlerden biri kabul edilmesinin de bir sonucu olarak bu göreve getirilen kişilerin söz konusu görevi kaldırarak yeterlilikte olması beklenmekteydi. Bu nedenle Kalkaşendî sır kâtiplerinin belîğ, doğru görüş bildirebilen, dinî ve edebî ilimlere vâkıf, faziletli, görevin gerektirdiği niteliklere haiz olmaları gibi özelliklere sahip

14 Mukattam dağındaki bir tepeye Selâhaddin Eyyûbî tarafından inşa ettirilen kaledir. Selâhaddin'den sonra sultanların makamı olmuştur. Bkz. Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtat ve'l-âsâr.*, 3:637.

15 Makrîzî, 3:730.

16 Memlük Devleti'nde vezirlik ve sır katipliği derecesinde önemli bir makamdır. Resmi yazışmaları düzenleme sultanın takdirlerini uygulama gibi görevleri vardır. Bkz. Asri Çubukçu, "Devetdâr", içinde *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1994).

17 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtat ve'l-âsâr.*, 3:733.

18 Ayaz, "Sır Kâtibi", 116.

19 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtat ve'l-âsâr.*, 3:733.

20 İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr.*, nşr. Hasan Habeşi, c. 1 (Kahire: Lecnetu ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1969), 273.

21 İbn Hacer el-Askalânî, 1:255.

22 Ayaz, "Sır Kâtibi", 116.

23 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtat ve'l-âsâr.*, 3:255-56.

24 AhmedDerrâc, "TerâcimuKüttâbü's-Sırfi'l-Asri'l-Memlûki", *MecelletüBahsü'l-İlmîve't-Türâsi'l-İslâmî*4(1981):135-36.

olmaları gerektiğini belirtmiştir.²⁵ İbn Tağrıberdî de sır kâtiplerinin şiir, edebiyat ve fıkıh alanında yeterli olmaları gerektiğini bunun yanında tarih ve nesep bilgisi derecelerinin de iyi olmasının lüzumunu ifade etmiştir.²⁶ Yüksek ilmi ve ahlakî nitelikleri gerektiren sır kâtipliği görevine bazen bu niteliklere sahip olmayan görece yeterli olmayan isimlerin getirilmesi de tarihçilerin eleştirdikleri hususlardan biri olmuştur.²⁷ Kendisi de Dîvânü'l-inşâ kâtiplerinden biri olan²⁸ Makrîzî, sır kâtipleri ile olan yakınlığına da istinaden bu bozulmaya yer yer işaret eden tarihçilerden biri olmuştur. Ayrıca Makrîzî, Burcî Memlûkleri dönemi olarak adlandırılan tarihî sürecin ilk hükümdarı Melikü'z-Zâhir Berkuk döneminde düşük kimselerin yüksek görevlere getirildiği eleştirisinde bulunmuştur.²⁹ Bunun yanında Makrîzî, Berkuk idareyi ikinci kez ele aldığı anda bütün işler gibi Dîvânü'l-inşâ'nın da düzeninin bozulduğunu ifade etmiştir.³⁰ Sır kâtipliği görevinin zamanla değişen etki ve nüfuzu ayrıca Berkuk döneminin önemli görevlere yapılan tayinler hususunda tartışılan bir dönem olması bu görevin Melikü'z-Zâhir Berkuk'un saltanatı özelinde incelenmesini gerekli kılmıştır.

Çerkez kökenli ve Yelboğavî memlûklerinden olan Melikü'z-Zâhir Berkuk Memlûk Devleti'nde önemli görevlerde bulunduktan sonra 784/1382 yılında bu devletin başına geçmiştir. 791/1389 yılında yaşanan çekişmelerden dolayı tahttan indirilen Berkuk 791-792/1389-1390 yılları arasında sürgün hayatı yaşamıştır. Fakat 792/1390 yılında rakiplerinin aralarındaki çekişmelerinden de faydalananak yeniden idareyi ele almıştır ve vefat ettiği yıl olan 801/1399 tarihine kadar da Memlûk Devleti'ni yönetmiştir.³¹

Melikü'z-Zâhir Berkuk'un yaklaşık on yedi yıl süren saltanatı müddetinde beş tane sır kâtibi görev yapmıştır. Bunların isimleri şu şekildedir:

- a. Evhadeddîn Abdülvâhid b. Yâsin (ö. 786/1384)
- b. Bedreddîn Muhammed b. Fazlullah el-Ömerî (ö. 796/1394)
- c. Alâeddîn Ali el-Kerekî (ö. 794/1392)
- d. Bedreddîn Mahmud el-Gülüstânî (ö. 801/1399)
- e. Fetheddîn Fethulullah (ö. 816/1413).³²

25 Bkz. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ fî sinâati'l-inşâ*, 1:93-99.

26 Ebü'l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, c. 14 (Beyrut: Dâru'l-kütüb'l-ilmiyye, 1992), 174-75.

27 Takiyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, nşr. Saîd Abdülfettâh Âşûr, c. 4/2, ; (Kahire: Lecnetü't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1972), 1011-12.

28 Bkz. Takiyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Dürru'l-ukûdi'l-feride fî terâcimî a'yâni'l-müfide*, nşr. Muhammed el-Celîlî, c. 4 (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 2002), 46,51-52.

29 Takiyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, nşr. Saîd Abdülfettâh Âşûr, c. 3/2, ; (Kahire: Matbatu dâru'l-kütub, 1970), 618.

30 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, 3:730.

31 Bkz. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk devrinde Memluk Sultanlığı: (XIV. yüzyıl Mısır tarihine dair araştırmalar)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1961).

32 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/2.:942; Ebü'l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*

İşaret edilen Sultan Berkuk dönemi sır kâtiplerinin hayatları, bu göreve nasıl tayin edildikleri, kişisel yeterlilikleri ve meziyetleri kaynakların aktardıkları kadarıyla incelenip değerlendirilecektir. Bu bilgiler ışığında Burcî Memlûkler döneminin ilk sultanı kabul edilen Melikü'z-Zâhir Berkuk'un yönetiminde sır kâtipliği görevinde herhangi bir yetki genişlemesi ya da kötüye gidişin olup olmadığı irdelenecektir.

Evhadeddîn Abdülvâhid b. Yâsin

Evhadeddîn Abdülvâhid b. Yâsin Kahire'de dünyaya gelmiştir ve kâdilkudât Cemâleddîn et-Türkmânî'nin himayesinde yetişmiştir. Babası ile Cemâleddîn et-Türkmânî arasında akrabalık vardı. Bir dönem tevki'ü'l-hükm görevini yürütmüştür.³³

Evhadeddîn ile Berkuk arasındaki ilk yakınlaşma Melikü'l-Eşref'in emirlerinden olan Yunus er-Rammâh'ın mirası üzerinden ortaya atılan bir iddia ile gerçekleşir. Berkuk, kendisinden sonra miras bırakabileceği çocuğu olmayan Yunus er-Rammâh ile akrabalığı olduğunu iddia etmiştir. Bu durumun şer'î olarak ispat edilmesinde Evhadeddîn'in yardımı dokunmuştur.³⁴ Daha sonrasında bu mirasa erişen Berkuk, Evhadeddîn'e de bu mirastan pay vermek istemiş fakat Evhadeddîn bunu kabul etmemiştir. Bu hareketi ile de Berkuk'un güvenini kazanmış ve idarî kariyerine onun yakın adamı olarak devam etmiştir.³⁵

Berkuk'un has adamlarından biri olan Evhadeddîn, Berkuk'un emir-i âhur olduğu 776/1374 yılında müvekkî' tayin edilmiştir.³⁶ Zamanla nüfuzu artan Berkuk ile birlikte Evhadeddîn'in de konumu yükselmiştir. Makrîzî'nin tabiri ile o dönem sır kâtibi olan Bedreddîn b. Fazlullah sadece bir isim olarak kalmıştır.³⁷ 784/1382 yılında sultan olan Melikü'z-Zâhir Berkuk, Evhadeddîn'i sır kâtibi tayin etmiştir.³⁸ Evhadeddîn 786/1384 yılında genç yaşta vefat edene kadar bu görevi yürütmüştür.³⁹

ve'l-müstevfî ba'de'l-Vâfi., nşr. Muhammed Muhammed Emîn, c. 3, ; (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âhmedî li'l-kitâb, 1985), 334.

33 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr.*, 3:254; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr.*, 1969, 1:295.

34 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr.*, 3:254-55; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr.*, 1969, 1:295.

35 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr.*, 3:255; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr.*, 1969, 1:295.

36 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr.*, 3:255; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr.*, 1:295; Ebü'l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Ğâhire.*, c. 11 (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âhmedî li'l-kitâb, t.y.), 301.

37 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr.*, 3:255.

38 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/2.:479; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe.*, c. 3, ; (Dimaşk : Institut Français de Damas, 1994), 88.; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr.*, 1:261; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Ğâhire.*, t.y., 11:228.

39 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/2:524; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe.*, 3:139; İbn Hacer

Tarih kitaplarında Evhadeddîn'in görev süreci boyunca devlet işlerinde oldukça aktif bir biçimde tasvir edildiği görülmektedir. Onun görevinde ve yönetimde etkinliğini artıran faaliyetlerinden biri normalde sır kâtibinin bağlı olarak çalıştığı devâdârı saf dışı bırakıp yazışma ve posta işlerinde tek erk olma hamlesidir. Rivayete göre| Evhadeddîn devlet işlerinin güvenliğinin sağlanmasını gerekçe göstererek Berkuk ile konuşup devâdâr Yunus'un etkinliğini azaltıp onun emrindeki postacıları da kendi emrine almıştır. Makrîzî bu girişim ile Evhadeddîn'in gücünün arttığını ve döneminde devlet işlerini tek başına yönettiğini ifade etmektedir.⁴⁰ Yine sır kâtibi Evhadeddîn'in tayinlerde etkili olduğu,⁴¹ ilmî meselelerde de yine onun aracılığına başvurulduğu nakledilmektedir.⁴² Tarih kitaplarında aktarılanlar üzerinden sır kâtibi Evhadeddîn'in bulunduğu görevin yetkisinin de üzerinde bir güç elde ettiğini belirtmek hatalı olmaz.

Evhadeddîn'in devlet işlerinde oldukça etkin olmasının yanında onun hakkında söylenenler; akıllı, dünya işlerinde bilgili, yönetimde iyi, halkın kendisinden razı olduğu, ciddi, sakın ve güzel görünüşlü biri olduğudur.⁴³ Yönetimi ve kişiliği açısından olumlu bir şekilde nitelenen Evhadeddîn'e bazı hafif eleştirilerin yöneltildiğine de rastlanmaktadır. Örneğin; Makrîzî, Evhadeddîn hakkında birçok iyi hasleti kaydettikten sonra ilminin azlığını da eklemiştir.⁴⁴ Bir başka eleştiri sayılabilecek ifade de İbn Hacer ve Sehâvî tarafından kaydedilmektedir. Onlara göre; Evhadeddîn garip bir şekilde hürmet edilen ve sözü geçen biri olmuştur.⁴⁵

Evhadeddîn üzerinden Berkuk dönemi sır kâtibi profili analiz edilecek olursa onun küçük-lüğünden beri devlet işlerinde görev alan bu alana hakim bir isim olduğu söylenebilir. Berkuk'un güvenilir adamı olması ile de devlet kademelerinde önü açılmıştır. Melikûz-Zâhir Berkuk başa geçince yıllardır Divânü'l-inşâ'da görev yapan bir aileye mensup ve deneyimli Bedreddîn b. Fazlullah el-Ömerî azledilip onun yerine sır kâtipliği görevine getirilmiştir. Görevi boyunca geniş yetkilere sahip olmuş ve iyi bir yönetim sergilemiştir. Berkuk ile olan yakın ilişkisinin Evhadeddîn'in siyasî ilerleyişinde oldukça etkili olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim İbn Hacer ve Sehâvî'nin garip bir şekilde Evhadeddîn'in gücünün çok arttığı-

el-Askalânî, İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr., 1969, 1:291; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, t.y., 11:241.

40 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, 3:255-56.

41 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 1970, 3/2:515,522.

42 İbn Hacer el-Askalânî, İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr., 1969, 1:273.

43 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, 3:256; İbn Hacer el-Askalânî, İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr., 1:295; Ebü'l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, nşr. Muhammed Muhammed Emin, c. 7, ; (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyeti'l-âmme li'l-kitâb, 1985), 376-77.

44 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, 3:256.

45 İbn Hacer el-Askalânî, İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr., 1969, 1:295; Ebü'l-Hayr Şemseddin es-Sehâvî, *Vecizü'l-kelâm fi'z-zeyl alâ Düveli'l-İslâm*, nşr. İsmâ Fâris Herestâni ve Beşşâr Avvâd Ma'rûf, c. 1 (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1995), 271.

na dair beyanları bu duruma işaret eder gözükmektedir. Bu noktada idareyi yeni ele almış ve olası isyanlarla ve muhalefetle uğraşmak durumunda kalacağının farkında olan Sultan Berkuk'un geçmiş hükümdarın sır kâtibi olan Bedreddîn b. Fazlullah yerine has adamlarından Evhadeddîn'i bu göreve getirmek istemesi de siyaseten makul bir hamle gibi gözükmektedir. Makrîzî'nin Evhadeddîn'in ilminin azlığına işaret etmesi dışında Evhadeddîn'in sır kâtipliği görevinin gereklerini yerine getiremediği ya da yetersiz olduğuna dair herhangi bir eleştiri yapıldığı görülmemektedir. Divânu'l-inşâ kâtipliği yapan Makrîzî'nin belki de diğer sır kâtipleri ile yaptığı kıyaslama üzerinden Evhadeddîn'in ilminin azlığına işaret ettiği düşünülebilir. Fakat bu eleştirinin Evhadeddîn'in sır kâtipliğindeki başarısına da halel getirebilecek bir husus olmadığı da görülmektedir.

Bedreddîn Muhammed b. Fazlullah el-Ömerî

Bedreddîn b. Fazlullah el-Ömerî inşâ kâtipliği yapmış bir aileden gelmektedir. Nesebi de Hz. Ömer'e dayandırılmaktadır.⁴⁶ 769/1368 yılında babasının ölümünden sonra Melikü'l-Eşref Şa'ban döneminde sır kâtibi olarak görevlendirilmiştir.⁴⁷ Berkuk'un emirliği zamanında Evhadeddîn'in gayr-î resmî olarak bu görevi yürütmesi ile sadece bir isim olarak kalan Bedreddîn, Berkuk sultan olunca sır kâtipliği görevinden azledilmiştir.⁴⁸

Evhadeddîn'in 786/1384 yılında vefatı ile Berkuk devâdâr ile yeniden sır kâtipliğine tayin edilme emrini Bedreddîn b. Fazlullah'ın evine göndermiştir.⁴⁹ O esnada Bedreddîn yanında olan Makrîzî sır kâtipliği görevi kendisine tevdi' edildiğinde Bedreddîn'in herhangi bir şaşkınlık ya da hayret göstermediğini vakar içinde işi kabul ettiğini belirtir.⁵⁰ Daha sonrasında Kal'atü'l-Cebel'e giden İbn Fazlullah Sultan ile görüşüp oradan çıkmıştır. Makrîzî ona layık olduğu şekilde bir tören gerektiğini belirterek İbn Fazlullah'ın Berkuk nezdinde yeterince itibar görmediğine işaret etmiş olmalıdır.⁵¹ Yeni sır kâtibi kaleden çıkarken yanında ileri gelenlerin ve emirlerin olduğu da eklenmiştir.⁵²

Bedreddîn b. Fazlullah 791/1389 yılında Berkuk'un Yelboğa en-Nâsırî'ye yenilmesine kadar sır kâtipliği görevini yürütmüştür. Bu süreçte kadı tayinleri, törenler ve ilmî meselelerin içeri-

46 Takiyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Dürru'l-ukûdi'l-feride fi terâcimi a'yânî'l-müfide*, nşr. Muhammed el-Celîlî, c. 3 (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 2002), 66.

47 Makrîzî, 3:66.

48 Makrîzî, 3:66; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/2:479; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, 3:88; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr*, 1969, 1:261.

49 Makrîzî, *Dürru'l-ukûdi'l-feride fi terâcimi a'yânî'l-müfide*, 2002, 3:66.

50 Makrîzî, 3:66.

51 Makrîzî, 3:66.

52 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 1970, 3/2:524.

sinde sır kâtibini görmek mümkündür.⁵³ Yelboğa idareyi ele alınca Bedreddîn b. Fazlullah'ın sır kâtipliği görevine devam etmesine karar vermiştir.⁵⁴ Fakat Melikü'z-Zâhir Berkuk'un idareyi tekrar ele alma girişimleri sırasında Bedreddîn Berkuk karşıtı isyancı emirlerden biri olan Mintaş ile birlikte Şam'a yönelmiştir. Bu esnada da Berkuk Mısır'da zafer kazanıp yeni-den idareyi ele almıştır.⁵⁵

Berkuk ikinci saltanatında rakiplerinin yanında ve Şam'da olan Bedreddîn yerine Alâeddîn el-Kerekî'ye sır kâtipliği görevini vermiştir. Fakat Şam'da kalan Bedreddîn Berkuk'a itaatini bildiren bir şiir yazmış⁵⁶ ve sonrasında Mısır'a gelip evinde kalmaya devam etmiştir.⁵⁷ İbn Hacer Bedreddîn b. Fazlullah'ın Mısır'a geldiğinde para cezasına çarptırıldığını ifade etmiştir.⁵⁸

Bedreddîn b. Fazlullah Sultan'dan battal⁵⁹ olarak Şam'a gitmeyi istediği sırada Şam'a sefere çıkan Alâeddîn el-Kerekî hastalanıp geri dönmek zorunda kalmıştır.⁶⁰ Bunun üzerine 793/1391 yılında Bedreddîn yeniden sır kâtipliği görevine getirilmiştir.⁶¹ Makrîzî, Bedreddîn'in Berkuk ile arasının en iyi olduğu dönemin bu dönem olduğunu belirtir.⁶² Bedreddîn b. Fazlullah 796/1394 yılındaki vefatına kadar sır kâtipliği görevini devam ettirmiştir.⁶³ O 23 sene sır kâtipliği görevini yürütmüştür.⁶⁴

Bedreddîn b. Fazlullah hakkında tarihçilerin söyledikleri genel olarak olumludur. Müellifler onun fıkıh, edebiyat dersleri aldığı ve ileri gelenlerin yanında yetiştiğini belirtirler.⁶⁵ Onun genel olarak faziletli, akıllı, işinde iyi, işi gereği olarak insanlarla çok fazla görüşmekten ka-

53 İbnü'l-Furât, *Târihu İbnü'l-Furât*, nşr. Konstantin Zureyk ve Necla İzzeddin, c. 9-1 (Beyrut: Matbaatu emîru kâine, 1936), 14-16; İbn Şühbe, *Târihu İbn Kadi Şühbe*, 3:220.

54 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 1970, 3/2:633.

55 Makrîzî, 3/2:693-94.

56 Makrîzî, *Düreru'l-ukûdi'l-feride fi terâcimi a'yânî'l-müfide*, 2002, 3:67.

57 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 1970, 3/2:716.

58 İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr*, 1969, 1:397.

59 Memlükler döneminde çeşitli nedenlerle gözden düşmüş idarecilerin sürgün edilmesine verilen isim. Bkz. Muammer Gül, "Mısır Memlûkları'nda Bir Sürgün Sistemi Olan Battallık ve Kudüs", *Belleten* 66, sy 246 (2002): 363-70.

60 İbn Hacer, *Düreru'l-kâmine fi a'yânî mieti's-sâmine*, c. 5 (Saydarâbâd: Meclisu dâiretü'l-meârifî'l-Osmâniyye, 1972), 354.

61 İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr*, 1969, 1:413.

62 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, 3:190.

63 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/2:821; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr*, 1969, 1:482-83; Ebû'l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Ğâhire*, c. 12 (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-âmmelî'l-kitâb, t.y.), 140-41.

64 İbn Kâdi Şühbe, *Târihu İbn Kadi Şühbe*, 3:533.

65 Makrîzî, *Düreru'l-ukûdi'l-feride fi terâcimi a'yânî'l-müfide*, 2002, 3:67; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Ğâhire*, t.y., 12:140-41.

çınan, az konuşan biri olduğu anlatılmıştır.⁶⁶ Ayrıca onun herkes tarafından hürmet gören biri olduğu görevine devam etmediğinde bile ona hürmet gösterildiği de ifade edilmiştir.⁶⁷ Bedreddîn b. Fazlullah ile ilgili olumsuz sayılabilecek tek özellik sinirlendiğinde kendine hakim olamaması ve bu durumun işleri zora soktuğu olmuştur.⁶⁸

Bedreddîn b. Fazlullah hakkındaki rivayetler üzerinden onun Berkuk dönemindeki sır kâtipliği profili değerlendirilecek olursa Bedreddîn'in getirildiği görevi hem ilmî yeterlilik hem de kalifikasyon anlamında hak ettiği düşünülebilir. Bu iş için yeterli olmasına rağmen Berkuk'un kendi yakın adamını tercih etmesi nedeni ile bir müddet görevden alıkonulsa da Berkuk'un devirdiği bir hanedana hizmet etmiş bir görevli olarak göreve yeniden getirilmiştir. Bu durum da Bedreddîn'in siyasî çekişmelerin ötesinde bu görev için vazgeçilmez isimlerden biri olduğunu akla getirmektedir. Ayrıca Berkuk'un birinci saltanatından sonra onun rakiplerinin safına geçmesine rağmen affedilip daha sonradan yeniden sır kâtipliğine getirilmesi de bu durumu destekler mahiyettedir. Berkuk döneminin şartları göz önüne alındığında Bedreddîn b. Fazlullah'ın bu görev için kalifikasyonu ve önemli bir aileden gelmesinin siyasî durumların ötesinde sır kâtipliğine defaeten getirilmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Alâeddîn el-Kerekî

Sultan Berkuk'un ikinci saltanatı sonrasında sır kâtipliği görevine getirilen Alâeddîn el-Kerekî'nin Mısır'dan önce Kerek⁶⁹ eyaletinde de sır kâtipliği yaptığı bilinmektedir.⁷⁰ Berkuk ile Alâeddîn el-Kerekî arasındaki yakınlık Berkuk'un Kerek'e sürgüne gönderilmesi esnasında başlamıştır. Daha sonrasında Berkuk'un Kerek'ten kaçma girişiminde Alâeddîn el-Kerekî Berkuk'a yardım etmiştir. Böylece şehrin kapısı açılmış ve Berkuk destekçileri ile buluşup iktidarı yeniden elde etme eylemini başlatmıştır.⁷¹

Berkuk ikinci kez Memlûk Devleti'nin başına geçince sabık sır kâtibi Bedreddîn b. Fazlullah'ın rakibi Mintaş ile işbirliği içinde olmasından da kaynaklı yeni sır kâtibi olarak saltanatı

66 İbn Kâdi Şühbe, *Târihu İbn Kâdi Şühbe*, 3:533; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr*, 1969, 1:482-83; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, t.y., 12:140-41.

67 İbn Kâdi Şühbe, *Târihu İbn Kâdi Şühbe*, 3:533.

68 İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr*, 1969, 1:483.

69 Lübnan dağında bir köy. Memlûkler döneminde bu eyalete ayrı bir önem verilmiştir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. 4 (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 450; Mustafa L. Bilge, "Kerek", içinde *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2002).

70 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 3/2:665; Ebû'l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, nşr. Muhammed Muhammed Emîn, c. 8, ; (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-âmme li'l-kitâb, 1985), 140.

71 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 1970, 3/2:665-66; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, 1985, 8:140-41.

yeniden elde etme sürecinde ciddi bir destekçisi olan Alâeddîn el-Kerekî'yi bu göreve getirmiştir.⁷² 792/1390 yılında Mısır'da sır kâtipliği görevine el-Kerekî getirildikten sonra önceki sır kâtibi Bedreddîn b. Fazlullah da Kahire'ye geri gelmiştir.⁷³ 793/1391 yılında Şam'a çıktığı bir seferde rahatsızlanan el-Kerekî, Kahire'ye geri dönmek zorunda kalmıştır. Onun bu ağır hastalığı sırasında da Bedreddîn b. Fazlullah göreve yeniden iade edilmiştir.⁷⁴ Alâeddîn el-Kerekî geçirdiği rahatsızlığı atlatamayıp 794/1392 yılında vefat etmiştir. Kaynaklar Berkuk'un hastalığı sırasında el-Kerekî'yi sık sık ziyaret ettiği ve iyileştiğinde görevi ona tekrar iade edeceğini söylediğini aktarırlar.⁷⁵

Alâeddîn el-Kerekî'nin kısa süreli sır kâtipliği üzerinden Melikü'z-Zâhir Berkuk'un sır kâtipliği tercihi ve el-Kerekî'nin kişisel özellikleri değerlendirilecek olursa Sultan Berkuk'un zor bir siyasî süreçte ona faydası dokunmuş ve sır kâtipliğinde de deneyimli birini tercih etmesi siyasî olarak oldukça doğru bir hamle gibi gözükmemektedir. Bu tayinle Berkuk, kendisi için güvenilir bir ismi oldukça önemli bir göreve getirerek hem kişisel kariyerini tehlikeye atmamıştır. Hem de görevin gerektirdiği niteliklere ve deneyime sahip olabilecek birini tercih ederek bürokratik işlerin ehil olan birine verilmesini sağlamıştır. Fakat Alâeddîn el-Kerekî'nin Kahire'de sır kâtipliğine tayin edilmesi ile ilgili akıllarda soru işareti oluşturacak bir durum da mevcuttur. Kerek'teki sır kâtipliği görevi ile Kahire'daki işleyiş aynı şekilde mi ilerlemektedir? Başşehirde muhtemelen durum daha da komplikedir. Nitekim İbn Hacer 794/1392 yılı olayları içerisinde Ali b. Abdullah b. Yusuf el-Birî isimli bir kâtibin vefatı ile ilgili bilgi verirken Yelboğa en-Nâsirî zamanının görevlisi olmasına rağmen Alâeddîn el-Kerekî'nin eksikliğinden dolayı kâtiplik görevine Berkuk'un ikinci saltanatı zamanında da devam ettiğini belirtmiştir.⁷⁶ Alâeddîn el-Kerekî için ifade edilen bu eksikliğin sır kâtipliğinde eyaletler arası işleyişten kaynaklanan farklılık olduğu düşünülebilir.

Bedreddîn Mahmud el-Gülüstânî

Bedreddîn Mahmud el-Gülüstânî Altınorda sınırları içerisinde kalan Saray şehrinden Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'ta ve daha sonra gittiği Şam ve Kahire'de ilim tahsil etmiştir. Daha sonrasında Altunboğa el-Cübânî'nin yakın adamlarından biri olmuştur. Altunboğa Şam'a naib olarak atanınca onunla birlikte Bedreddîn de Şam'a gitmiştir.⁷⁷ Şam'da müderrislik yap-

72 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 1970, 3/2:708.

73 Makrîzî, 3/2:716.

74 Makrîzî, 3/2:751; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr.*, 1969, 1:413.

75 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 1970, 3/2:778; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr.*, 1969, 1:444; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi.*, 1985, 8:141.

76 İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr.*, 1969, 1:444.

77 Makrîzî, *Dürru'l-ukûd'l-feride fi terâcimi a'yânî'l-müfide*, 2002, 3:451; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe.*,

miş ve Esediye hankahında şeyhlik yapmıştır.⁷⁸ Altunboğa el-Cübânî siyasî sorunlar yaşayıp yönetimle arası bozulunca Kahire'ye dönmüş ve bir müddet zor durumda kalmıştır. Fakat daha sonrasında Berkuk el-Gülüstânî'ye Sarğatmuşkiye medresesinde müderrislik görevi vermiştir.⁷⁹

Altunboğa el-Cübânî'nin yönetim tarafından gözden düşmesi ile zor durumda kalan el-Gülüstânî'nin sır kâtipliğine tayin edilmesi hakkında şöyle bir rivayet aktarılır: Bedreddîn Mahmud el-Gülüstânî o sırada yiyecek ekmeği zor buluyordu ve Kahire'nin dışındaki mescidlerde geziniyordu.⁸⁰ Melikü'z-Zâhir Berkuk da Timur ile karşılaşmak için Şam'a çıkmıştı fakat Timur'dan gelen mektuptaki Türkçe ibareleri sır kâtibi Bedreddîn b. Fazlullah okuyamadı.⁸¹ Daha öncesinde de Farsça ve Türkçe mektuplar geliyordu Sultan'ın bunları Arapça'ya çevirecek bir sır kâtibine ihtiyacı vardı. Bu devlet işlerinin gizli kalması için gerekli idi.⁸² Bu yüzden Bedreddîn Mahmud el-Gülüstânî'nin kendisine getirilmesi ni istedi.⁸³ El-Gülüstânî kendisi için beridin çıktığını duyunca Şam'a kaçtı ve çok korktu çünkü o Yelboğa'nın taraftarı olmakla suçlanıyordu.⁸⁴ Makrîzî'nin anlatısına göre; Şam'da medreselerde kalıp açıklıkla sınıanan Bedreddîn el-Gülüstânî bir gece belki bir dünyalık elde edebilme ümidi ile Dimaşk kadısına gidip ona şiir okumayı düşündü. Ertesi sabah o niyetle çıktığı Dimaşk kalesinde kendisine sır kâtipliği görevi verildi.⁸⁵ Fakat Makrîzî dışındaki müelliflerin anlatısından Gülüstânî'nin sır kâtipliğine tayin edilişi ile ilgili farklı bir perspektif elde edilebilir. Rivayete göre Bedreddîn Mahmud el-Gülüstânî devâdâr Kulumtây'ın hizmetinde idi. Bahse konu olan Şam seferinde de devâdârın yanında bulunmakta idi. Berkuk Timur'dan gelen mektubu okutacak kimse bulamayınca el-Gülüstânî mektubu okudu.⁸⁶ El-Gülüstânî bu sırada devâdâr Kulumtây ile yakınlığı devam etti. Bedreddîn b. Fazlullah'ın 796/1394'teki vefatıyla da Berkuk tarafından sır kâtibi olması

4:63; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr.*, nşr. Hasan Habeşi, c. 2 (Kahire: Lecnetu ihyai't-türâsi'l-İslâmî, 1993), 88; Ebu'l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi.*, nşr. Muhammed Muhammed Emin, c. 11, ; (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-âmmeli'l-kitâb, 1985), 210.

78 İbn Kâdi Şühbe, *Târihu İbn Kâdi Şühbe.*, 4:63.

79 İbn Kâdi Şühbe, *Târihu İbn Kâdi Şühbe.*, c. 4, ; (Dimaşk: Institut Français de Damas, 1997), 63, ; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr.*, 1993, 2:88-89.

80 Makrîzî, *Düreru'l-ukûdi'l-feride fi terâcimi a'yâni'l-müfide*, 2002, 3:451; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi.*, 1985, 11:210-11.

81 İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi.*, 1985, 11:211.

82 Makrîzî, *Düreru'l-ukûdi'l-feride fi terâcimi a'yâni'l-müfide*, 2002, 3:450.

83 Makrîzî, 3:451; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi.*, 1985, 11:211.

84 İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi.*, 1985, 11:211.

85 Makrîzî, *Düreru'l-ukûdi'l-feride fi terâcimi a'yâni'l-müfide*, 2002, 3:451.

86 İbn Kâdi Şühbe, *Târihu İbn Kâdi Şühbe.*, 63; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr.*, 1993, 2:88.

istendi.⁸⁷ O da bu görevi vefat edene kadar (801/1399) sürdürdü.⁸⁸ Sır kâtipliğine tayin edilmesi ile ilgili ilk rivayet İbn Tağrıberdi tarafından sonradan uydurulmuş bir hikaye olarak kabul edilmiştir.⁸⁹ Kanaatimizce de Bedreddîn el-Gülüstânî'nin sır kâtipliğine tayin edilmesi ile ilgili ikinci rivayet grubu daha tercihe şayandır. Çünkü zaten Bedreddîn'e belli bir sıkıntı döneminden sonra müderrislik görevi verildiği nakledilmiştir. Birinci rivayet grubunda anlatıldığı kadar perişan bir durumda olması ve bunun akabinde sır katipliği görevine getirildiğinin belirtilmesi çelişkili gözükmemekte ve abartılı bir anlatım izlenimi bırakmamaktadır.

Bedreddîn el-Gülüstânî sadece sır kâtibi olmakla kalmamış ona müderrislik, Şeyhuniye şeyhliği ve diğer bazı dini görevler de tevdi' edilmiştir.⁹⁰

Sultan Berkuk'un Bedreddîn el-Gülüstânî'yi sır kâtibi tayin etmesi ile ilgili bahis mevzu edilen bir diğer husus da bu göreve pek çok kişi talip olsa hatta bu görev için para veremeyi teklif etseler de Berkuk'un el-Gülüstânî'yi tayin etmekte ısrarcı olmasıdır. Genel olarak Memlûkler döneminde idarî görevlere şahısların para vererek tayin olmaları oldukça sık rastlanan bir durumdur fakat el-Gülüstânî'nin sır kâtipliğine tayininde Berkuk'un beş parasız olan bu adamı göreve ısrarla tayin ettiği vurgulanmıştır.⁹¹ İbn Tağrıberdi bu durumdan sır kâtipliği görevinin yetersiz insanlara verildiğinden yakındığı 824/1421 yılı olayları içerisinde övgü ile bahseder.⁹²

Berkuk döneminin dördüncü sır kâtibi Bedreddîn el-Gülüstânî'nin kişilik özellikleri ile ilgili olumlu ifadelerin yanında olumsuz hasletlerin de müellifler tarafından kaydedildiğini görmekteyiz. El- Gülüstânî hakkında belirtilen olumlu hasletler; iyi görünüşlü, kitabette, nazım ve nesirde iyi olması,⁹³ sadık, dindar ve fasih konuşan biri olmasıdır.⁹⁴ İbn Hacer'in Tâhir b. Habîb'ten naklettiğine göre ise, Bedreddîn el-Gülüstânî ilmî derecesi ile övülmüştür. Akabinde İbn Hacer el-Gülüstânî'nin yazısını bizzat okuduğunu çok düzgün yazmasına rağmen edebî karmaşık bir üslup kullandığına işaret eden bir beyanda bulunmuştur. Nitekim sır

87 Makrîzî, *Dürru'l-ukûdi'l-feride fi terâcîmi a'yânî'l-müfide*, 2002, 3:451; İbn Kâdi Şühbe, *Târihu İbn Kâdi Şühbe*, 63; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr*, 1993, 2:89; İbn Tağrıberdi, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, 1985, 11:211.

88 İbn Kâdi Şühbe, *Târihu İbn Kâdi Şühbe*, 63.

89 İbn Tağrıberdi, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, 1985, 11:212.

90 Makrîzî, *Dürru'l-ukûdi'l-feride fi terâcîmi a'yânî'l-müfide*, 2002, 3:451; İbn Tağrıberdi, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, 1985, 11:211.

91 İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr*, 1993, 2:89; İbn Tağrıberdi, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, 1985, 11:211-12.

92 İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 1992, 14:174-75.

93 İbn Şühbe, *Târihu İbn Kâdi Şühbe*, 63.

94 İbn Tağrıberdi, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, 1985, 11:212.

kâtibi Bedreddîn Dîvânü'l-inşâ yazışmalarında sadece Bedreddîn b. Fazlullah el-Ömerî'nin koyduğu ıstılahların kullanılması hususundaki ısrar sebebiyle divândaki görevlilerle sıkıntı yaşamıştır. El-Gülüstânî ıstılahları belagat ıstılahlarına göre düzenlemeye çalışmıştır. Önde gelen bir katibin bu konuda tepkisi ile karşılaşınca da söz konusu katibi görevden almıştır.⁹⁵ Bunların yanında Bedreddîn el-Gülüstânî için dikkatsiz, tedbirsiz,⁹⁶ hafif akıllı ve aşırı derecede cimri⁹⁷ gibi sıfatlar da zikredilmiştir. Bedreddîn hakkında ileri giden ithamlar Bedreddîn el-Aynî'ye dayanmaktadır. İbn Tağrıberdî bu noktada Aynî'nin sözlerinin bir kıymeti olmadığını çünkü ikisi arasında çekememezliğin olduğunu belirtmiştir.⁹⁸

Bedreddîn Muhammed b. el-Gülüstânî özelinde sır kâtipliğine getirilişi ve bu görev için ne derece uygun olup olmadığı değerlendirilecek olursa Sultan Berkuk'un Altunboğa el-Cü-bânî gibi gözden düşmüş bir adamın yakınına tayin etmesi bu seçimin siyasî çekişmeler dışarıda bırakılarak yapıldığını düşündürmektedir. Öte yandan para teklif eden ve bu görev talip olan başkaları varken Berkuk'un hiç çaba göstermeyen ve zengin de olmayan birini Türkçe ve Farsça'ya hakimiyetinden dolayı tercih etmesi söz konusu görevlendirmenin devletin menfaatleri göz önünde bulundurularak yapıldığını düşündürmektedir. Bedreddîn el-Gülüstânî'nin devlet içerisinde yetişmemiş başka memleketten gelen biri olması bu görev için ne kadar uygun olduğu ile ilgili soru işaretleri uyandırsa da dönemin tarihçilerinin onun ilim sahibi ve belagat alanında yetkin olduğunu vurgulaması bu tayinde görevin gerektirdiği yeterlilikleri temelinden sarsan bir hususun olmadığını düşündürmektedir. Fakat Bedreddîn el-Gülüstânî'nin sır kâtipliği için yetişmemiş olması, bünyesinde çalışan kâtiplerle ıstılahların kullanımında sıkıntı yaşaması gibi durumlar sır kâtipliği müessesinin işleyişi için Bedreddîn el-Gülüstânî'nin çok da doğru bir tercih olmadığı çıkarımına da yol açmaktadır. Bedreddîn el-Gülüstânî'nin kişiliğine dair olumsuz ifadelerin dönemin ilmi çevrelerinde yer edinmeye çalışan Makrîzî ve Aynî'den gelmesi İbn Şühbe'nin olumsuz özellikleri kaydederken "ona nisbet edilir" gibi meçhul bir ifade kullanması, İbn Hacer'in Aynî'nin naklinden sonra Tâhir b. Habîb'in övgü dolu ifadelerini kaydetmesi, İbn Tağrıberdî'nin Aynî'nin el-Gülüstânî ile ilgili sözlerinin bir değerinin olmadığını belirtmesi bu rivayetleri temkinli karşılamamız gerektiğini düşündürmektedir. Bedreddîn el-Gülüstânî özelinde Berkuk döneminde yapılan bu sır kâtipliği atamasının, devletin güncel menfaati göz önünde bulundurularak yapılmış bir tayin olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

95 İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr.*, 1993, 2:89-90.

96 Makrîzî, *Dürru'l-ukûdî'l-feride fi terâcimi a'yânî'l-müfide*, 2002, 3:451; İbn Şühbe, *Târîhu İbn Kâdi Şühbe.*, 63.

97 İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr.*, 1993, 2:89; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi.*, 1985, 11:212.

98 İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi.*, 1985, 11:212-13.

Fetheddîn Fethullah

Fetheddîn Fethullah b. Mu'tasım b. Nefis Yahudi kökenli bir aileden gelmektedir. Fethullah'ın dedesi Nefis Kahire'ye gelip Sultan Hasan zamanında Müslüman olmuştur.⁹⁹ Fetheddîn Fethullah 759/1357 yılında Tebrîz'de doğmuştur. Küçüklüğünde ailecek Kahire'ye gelmişlerdir. Babası öldükten sonra tabip olan amcası Bedî' b. Nefis'in himayesinde yetişmiştir.¹⁰⁰ Fetheddîn kendisini tıp alanında geliştirmekle birlikte Hanefî fıkıhı üzerine de eğitimler almıştır. İlim meclislerine gidip gelmiştir.¹⁰¹

Fetheddîn Fethullah Melikü'l-Eşref Şa'bân zamanında Beyboğa es-Sâbigî ile yakın olmuş daha sonra Şeyh es-Safevî'nin memlûklerinden olmuştur. Berkuk Şeyh es-Safevî'yi tutuklayınca Fetheddîn Berkuk'un hizmetine girmiş oldu.¹⁰² Berkuk da Fetheddîn'i hizmetine aldı ve yükseltti, amcası vefat edince onu baştabip olarak görevlendirdi. (797/1395)¹⁰³ Fetheddîn b. Fethulullah baştabip olunca Sultan Berkuk ile ilişkileri daha da yakınlaştı ikisinden başkasının giremediği toplantılar yapar oldular.¹⁰⁴

Melikü'z-Zâhir Berkuk ile yakınlığının bir sonucu olarak 801/1399'da sır kâtibi Bedreddîn Mahmud el-Gülüstânî'nin vefatı ile birlikte sır kâtibi tayin edilmiştir.¹⁰⁵ Fetheddîn Fethullah bu görevi Ferec zamanında arada bir kesinti olmasına rağmen sürdürmüş Melikü'l-Müeyyed'in ilk yılında da görevine devam etse de daha sonrasında tutuklanıp müsadere edilip kötü bir biçimde öldürülmüştür.¹⁰⁶

Fetheddîn Fethulullah'ın sır kâtipliğine getirilmesi ile ilgili vurgulanan hususlardan biri Berkuk'un bu göreve talip olan ve çok da para veren yakın akrabası İbnü'd-Demâmî'nin yerine ısrarla Fethulullah'ı tercih etmiş olmasıdır. Bu durum devletin ileri gelenleri tarafından tepki çekse de Sultan Berkuk ile Fetheddîn arasındaki yakınlık daha sonrasında anlaşılmış ve dev-

99 Makrîzî, *Dürru'l-ukûdî'l-feride fi terâcîmî a'yânî'l-müfide*, 2002, 3:8-9.

100 Makrîzî, 3:9; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr.*, nşr. Hasan Habeşi, c. 3 (Kahire: Lecnetu ihya-i't-Türâsî'l-İslâmî, 1972), 29.

101 Makrîzî, *Dürru'l-ukûdî'l-feride fi terâcîmî a'yânî'l-müfide*, 2002, 3:9; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr.*, 1972, 3:29; Ebu'l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfî ba'de'l-Vâfi.*, nşr. Muhammed Muhammed Emîn, c. 8, ; (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmmê li'l-kitâb, 1985), 375.

102 Makrîzî, *Dürru'l-ukûdî'l-feride fi terâcîmî a'yânî'l-müfide*, 2002, 3:10; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr.*, 1972, 3:29.

103 Makrîzî, *Dürru'l-ukûdî'l-feride fi terâcîmî a'yânî'l-müfide*, 2002, 3:10; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr.*, 1972, 3:29.

104 İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr.*, 1972, 3:29.

105 Makrîzî, *Dürru'l-ukûdî'l-feride fi terâcîmî a'yânî'l-müfide*, 2002, 3:10; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr.*, 1972, 3:29; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfî ba'de'l-Vâfi.*, 1985, 8:375.

106 Makrîzî, *Dürru'l-ukûdî'l-feride fi terâcîmî a'yânî'l-feride*, 2002, 3:11-15; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfî ba'de'l-Vâfi.*, 1985, 8:376.

letin ileri gelenleri arasında tanınır olmuştur.¹⁰⁷ Sır kâtibi olarak Fetheddîn Fethulullah'ın en dikkat çeken faaliyetlerinden biri de Sultan Berkuk ölüm döşeğinde iken onun yanından hiç ayrılmayıp Berkuk'un oğlu Ferec'in kendisinden sonra sultan olması ile ilgili vasiyetini ve o anda ileri gelenlerden biat alma işini yürüten kişi olmasıdır.¹⁰⁸

Fetheddîn Fethulullah'ın kişiliği ile ilgili söylenenlerin çoğu onunla yakın ilişkide olan ve söylediklerinin hepsinin bilgisinden sadır olduğunu beyan eden Makrîzî'ye dayanmaktadır.¹⁰⁹ Fetheddîn Fethulullah inşa bilgisinin eksikliğine rağmen sır kâtipliğine ilminden dolayı tayin edilmiştir.¹¹⁰ Onun bu eksikliğinden dolayı inşa işlerini Şemseddîn Muhammed İbn Sâhib'e yönlendirdiği nakledilmektedir.¹¹¹ Ayrıca Fetheddîn'in öğlene kadar inşa kâtipleri ile çalıştığı kâtiplerin onun yazdıklarını doldurduğu fakat Fetheddîn'in yirmi satırdan fazla yazamadığı da ayrıca ifade edilmiştir.¹¹²

Makrîzî diğer yandan Fetheddîn'in; akıllı, tevazu sahibi, dindar, zâhit, sultan ile insanlar arasında iyi aracılık yapan, sabırlı, tedbirli ve hafızasının güçlü olduğunu söyler. Fakat Fetheddîn'in bütün iyi özelliklerini aşırı derecede cimriliğinin örttüğünü de ekler.¹¹³ Makrîzî Fetheddîn'in düşmanlarının onun hakkında ürettiği iftiralardan da uzak olduğunu belirtmeyi ihmal etmez.¹¹⁴ Diğer yandan müellif sır kâtibinin feci bir şekilde öldürülmesinin onun günahlarına kefarete olmasını da dilemiştir.¹¹⁵ Makrîzî'nin Fetheddîn Fethulullah ile ilgili övgü dolu ifadelerinden sonra Allah'ın onunla insanları Ferec'in kötülüğünden koruduğunu da eklemesi ilgi çekicidir.¹¹⁶

Fetheddîn Fethulullah'ın Berkuk dönemi sır kâtipliği özelinde ilim sahibi olmasına fakat inşa bilgisinin zayıflığına rağmen bu göreve getirilmesi söz konusu tayinde Sultan Berkuk'un kendi kişisel isteklerini ve beklentilerini daha fazla öncelediğini söylemek mümkündür. Nitekim Berkuk'un oğlu Ferec'i sultan olarak vasiyet etmesinde Fethulullah'ın bu vasiyetin uygulayıcısı olması bu çıkarımı destekler niteliktedir. Berkuk'un ölümünden sonra da siyasî hayatta aktif olarak bulunduğunu destekleyen unsurlar olduğu gibi Makrîzî'nin Fethulullah'ın Ferec'in kötülüğünden insanları koruyan bir pozisyonda olduğunu vurgulaması da

107 Makrîzî, *Dürru'l-ukûdi'l-feride fi terâcimi a'yâni'l-müfide*, 2002, 3:10-11.

108 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 1970, 3/2:942.

109 Makrîzî, *Dürru'l-ukûdi'l-feride fi terâcimi a'yâni'l-müfide*, 2002, 3:15.

110 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 1970, 3/2:926.

111 Makrîzî, *Dürru'l-ukûdi'l-feride fi terâcimi a'yâni'l-müfide*, 2002, 3:11.

112 Makrîzî, 3:17.

113 Makrîzî, 3:15.

114 Makrîzî, 3:15.

115 Makrîzî, 3:15.

116 Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, 3:204.

söz konusu sır kâtibinin idarede oldukça etkin olduğunu düşündürmektedir. Fethulullah'ın sır kâtipliğinin gerektirdiği niteliklere çok da sahip olmayıp bu göreve getirilmesinin sert bir biçimde eleştirilmemesi belki de Ferec dönemi siyasî istikrarsızlığı içinde deneyimli bir devlet adamı olarak bir denge unsuru oluşturmuş olması etkili olmuştur. Sonuç olarak Fetheddin Fethulullah'ın sır kâtipliği için uygun bir tayin olmadığı ve Berkuk dönemi için işaret edilen kötüye gidişe bir örnek olduğu söylenebilir. Fakat diğer yandan Berkuk dönemi sonrası için Fethulullah'ın devlette daha etkin bir konum elde edip çok da kötülenmeyen bir yönetim sergilediği de rivayetlerden anlaşılanlar arasındadır.

Sonuç

Sır kâtipliği görevinin devlet içerisinde oldukça önemli bir görev olması nedeniyle bu göreve getirilen kişilerden söz konusu görevin gerektirdiği yeterliliklere sahip olmaları bekleniyordu. Melikü'z-Zâhir Berkuk döneminde de idarî yapılanmada bazı değişimlerin olduğu ve çoğu iş gibi sır kâtipliği görevinin de kötüye gittiğini belirten müelliflerin olması sır kâtipliği özelinde nasıl bir değişimin olduğunun irdelenmesine yol açmıştır.

Yaklaşık on yedi yıl Memlûk Devleti'nin başında olan Berkuk döneminde beş sır kâtibi görevlendirilmiştir. Bunlardan ilki Berkuk'un yakın adamlarından olan Evhadeddin Abdülvâhid b. Yâsin'dir. Evhadeddin'in sır kâtipliği görevine tayin edilmesinde sultan ile yakınlığı rol oynamış gözükmektedir. Fakat Evhadeddin'in devlet işlerinde ve kâtiplik görevlerinde deneyimsiz de olmadığı hayat hikayesinden görülebilmektedir. Söz konusu tayinde Evhadeddin'in Bedreddin b. Fazlullah gibi aileden yetişmiş deneyimli birinin yerine tayin edilmesi bir soru işareti oluştursa da Evhadeddin'in kısa süreli sır kâtipliği döneminde yetkin olmayan bir yönetim sergilememesi bu hususun çok da sıkıntı oluşturmamasına neden olmuştur. Onun döneminde kendisi özelinde sır kâtipliğinin yetkisi de genişlemiştir. Evhadeddin'in kişisel olarak nerede ise devletteki her işe hâkim bir konum kazanması Berkuk ile yakınlığının ve onun üzerindeki etkinliğinin de bir sonucudur.

Evhadeddin sonrasında tayin edilen Bedreddin b. Fazlullah el-Ömerî sır kâtipliği görevini dededen beri yürüten bir aileden gelen ve ilim sahibi biri olarak Berkuk döneminde kalifiye bir sır kâtibi tercihi olarak kabul edilebilir. Fakat anlaşılan o ki Bedreddin, Berkuk'un ilk etapta tercih edebileceği yakın bir isim değildir. Nitekim Berkuk'un saltanata ilk geldiğinde sır kâtipliği için yakın adamı Evhadeddin'i tercih etmesi de bunu göstermektedir. Berkuk'un saltanatının kesintiye uğradığı dönemde Bedreddin b. Fazlullah'ın Berkuk karşıtı tarafla işbirliği yapması da Bedreddin'in de Berkuk'a ve yeni oluşan düzene çok da sıkı bağlarla bağlı olmadığını göstermektedir.

Sultan Berkuk ikinci saltanatının başında da Kerek'ten kaçıp saltanatı yeniden ele geçirmesine yardımcı olmuş Kerek sır kâtibini Mısır'daki bu göreve getirmiştir. Bu görevlendirme için de Melikü'z-Zâhir'in birinci saltanatının başında olduğu gibi kendine yakın bir ismi tercih ettiği görülmektedir. Fakat yine de Alâeddîn el-Kerekî sır kâtipliği için deneyimsiz ya da yeterli niteliklere sahip olmayan biri olarak değerlendirilmemiştir. Alâeddîn el-Kerekî kısa sürede rahatsızlanmış ve görev yeniden Bedreddîn b. Fazlullah'a verilmiştir.

Bedreddîn b. Fazlullah'ın bu üçüncü görevlendirmesinden sonra da onun vefatı ile sır kâtipliğine Türkçe ve Farsça bilgisine sahip olan Saray şehrinden gelmiş Bedreddîn Mahmud el-Gülüstânî tayin edilmiştir. Bu tayinde Berkuk, sır kâtipliği için başka isimler zikredilse de el-Gülüstânî de ısrarcı olmuştur. Bedreddîn el-Gülüstânî'nin öncesinde Berkuk ile gerilim yaşayan Altunboğa el-Cübânî'nin adamı olması sultanı tereddüte düşürmemiştir. Bedreddîn Mahmud el-Gülüstânî'nin kişisel meziyetleri ile bu görev için öne çıkması ve bu durumun o dönem devletin menfaatleri için uygun olması (Timur ile yaşanan savaştan dolayı Türkçe ve Farsça bilgisine sahip bir görevliye ihtiyaç hissetmesi) Berkuk'un bu tayinde ısrarcı olmasını sağlamış gibi gözükmemektedir. Fakat Bedreddîn el-Gülüstânî'nin deneyimli bir devlet adamı olmaması öncesinde ve sır kâtipliği sürecinde de müderrislik ve şeyhlik gibi başka görevler yürütmesi düşündürücüdür. El-Gülüstânî'nin ilmî olarak iyi yetişmiş biri olmasına rağmen sır kâtipliği görevi için tartışmalı bir isim olduğu söylenebilir. Bu tartışmalara ek olarak el-Gülüstânî'ye tedbirsizlik, dikkatsizlik, hafiflik gibi olumsuz kişisel hasletler de nisbet edilmiştir. İbn Tağrıberdî'nin dediğine göre; bu meyandaki olumsuz nitelermeler kişisel rekabetten kaynaklanmaktadır. Bedreddîn Mahmud el-Gülüstânî özelinde Berkuk'un kişisel tasarrufunu etkin bir biçimde kullanarak söz konusu sır kâtipliği tayinini gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. El-Gülüstânî'nin de tartışmalı bazı hasletlerine rağmen görevin işleyişini ciddi manada zedeleyecek bir profil sergilemediği anlaşılmaktadır.

Berkuk döneminin son sır kâtibi aslen tabip olan Fetheddîn Fethullah'dır. Sultan Berkuk dönemi sır kâtibi tayinlerinin belki de en tartışmalı ismidir. Yahudî asıllı sonradan Müslüman olmuş bir aileye mensup, tabip ve Berkuk'un yakın adamı olma gibi hasletlere sahiptir. Fetheddîn Fethullah'ın ilim sahibi olmasına rağmen inşâ konusunda bilgisiz olduğu aktarılmıştır. Fethullah bu yetersizliğine rağmen sır kâtipliğine getirilmiştir. Nitekim Makrîzî sır kâtipliğinin işleyişinin bozulmasından söz ederken yer yer Fetheddîn Fethullah dönemine atıf yapar.¹¹⁷ Fetheddîn Fethullah'ın sır kâtipliğine getirilmesinde Berkuk'un kişisel tasarrufunun belki de adam kayırmacılık diyebileceğimiz durumun ön planda olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Fetheddîn'in Berkuk'un oğlu Ferec'in vasiyetle sultan olmasında ve Ferec dönemi siyasetinde etkin bir rol oynaması da bu durumu destekler mahiyettedir. Berkuk

117 Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 1972, 4/2:1011-12.

kendi siyasî politikasını devam ettirebilecek birini görev için yetersiz olmasına rağmen tayin etmiştir demek mümkün gözükmektedir.

Sır kâtipliği görevinde Berkuk döneminde bir bozulma olduğu olgusu değerlendirilecek olursa Berkuk'un sır kâtipliği için yakın adamlarını tercih etme politikasının olduğu yadsınmaz fakat ilk dört tayininde Berkuk'un yetersiz şahısları da bu göreve getirmedeği görülmektedir. Fakat saltanatındaki son sır kâtibi Fetheddîn Fethullah için aynı şeyi söylemek mümkün olmayabilir. İnşâ ve sır kâtipliği alanında oldukça yetersiz olmasına rağmen Berkuk'un has adamı olması Fetheddîn'i bu göreve taşımıştır. Söz konusu atamalar üzerinden Berkuk'un sır kâtipliği makamı için kendi adamlarını tercih etmekle birlikte görev tayinlerinde aşırı ifsad edici tercihlerde de bulunmadığı söylenebilir. Fakat saltanatının son sır kâtibi için bu değerlendirme kapsayıcı olmamaktadır. Son sır kâtibi Fetheddîn b. Fethullah'ın başka alanlarda yetişmiş olması ama inşâ alanında yetersiz olması Berkuk döneminde sır kâtipliği görevinde olduğu düşünülen bozulmaya örnek teşkil edebilmektedir.

Berkuk dönemi sır kâtipliği tayinlerinde dikkat çekici diğer bir olgu da Burcî Memlûkleri döneminde sır kâtipliğinin öneminin değişip değişmediğidir. Bu sorunsalı Berkuk ile başlayan dönemde sır kâtipliğinin etkinliği artmıştır şekilde değerlendirmek mümkündür. Bu değerlendirmeyi destekleyen olgular: Berkuk'un birinci saltanatının ilk sır kâtibi Evhâdeddîn'in devâdârı devreden çıkartarak sır kâtipliğinde tek erk olması ve devlet işlerinde de oldukça yetkili bir isim olduğunun aktarılmasıdır. Bu noktada diğer destekleyici husus da Berkuk döneminin son sır kâtibi Fetheddîn'in siyasî etkinliğidir. Fetheddîn'in siyasî olarak öne çıkması daha çok Ferec döneminde gerçekleşse de bunun nüvelerinin Berkuk döneminde atıldığı görülmektedir. Bahsettiğimiz iki tayin de Berkuk'un has adamları olarak uzun süre onun yanında görev yaparak sır kâtipliğine getirilen isimlerdir. Görünen o ki Berkuk üzerinde etkileri de önemli ölçüdedir. Bu nedenle Berkuk'un sır kâtipliği için yaptığı bazı tercihlerin ve bu görevdeki bazı kişilerin tutumlarının sır kâtipliğinin Burcî Memlûkleri döneminde daha etkin olduğuna dair resme katkı yaptığı görülmektedir. Fakat sultan Berkuk döneminin diğer üç sır kâtibi tayini için böyle bir çıkarım yapmaya kapı aralayacak yeterli delilimiz yoktur.

Kaynakça

- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlûkler (1250-1517)*. C. 218 s. İSAM yayınları; 165. İstanbul : İSAM Yayınları, 2015.
- . "Sır Kâtibi". İçinde *DİA*, 37:116-17. İstanbul, 2009.
- Bilge, Mustafa A. "Kerek". İçinde *İslam Ansiklopedisi*, 25:278-79. İstanbul, 2002.
- Çubukçu, Asri. "Devetdâr". İçinde *İslam Ansiklopedisi*, 9:221-22. İstanbul: TDV, 1994.
- Derrâc, Ahmed. "Terâcimu Küttâbü's-sır fî'l-Asrî'l-Memlûki". *Mecelletü Bahsü'l-İlmî ve't-Türâsî'l-İslâmî* 4 (1981): 315-50.
- el-Hamevî, Yâkût. *Mu'cemu'l-Buldân*. C.1-5. Beyrut: Dâru Sâdir, 1977.
- Gül, Muammer. "Mısır Memlûkları'nda Bir Sürgün Sistemi Olan Battallık ve Kudüs". *Belleten* 66, sy 246 (2002): 363-70.

İbn Hacer el-Askalânî. *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*, C.1-6 c. Saydarâbâd: Meclisu dâiretü'l-meârifî'l-Osmâniyye, 1972.

———. *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr*. Neşreden Hasan Habeşi. C.1-4. Kahire: Lecnetu ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1969-1998.

İbn Kâdi Şühbe. *Târîhu İbn Kâdi Şühbe*. Neşreden Adnan Derviş. C.1-4. Dimaşk: Institut Français de Damas, 1977-1997.

İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehâsin Yusuf. *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*. Neşreden Muhammed Muhammed Emin. C. 1-12. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmmе li'l-kitâb, 1984-2006.

İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehâsin Yusuf. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. Neşreden Muhammed Hüseyin Şemseddin. C. 1-16 c. Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1992.; C.1-16. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmе li'l-Kitâb, t.y.

İbnü'l-Furât, Muḥammad ibn 'Abdirrahîm. *Târîhu İbnü'l-Furât*. Neşreden Konstantin Zureyk ve Necla İzzeddin. C. 9-1. Beyrut: Matbaatu emîru kâine, 1936.

Kalkaşendî, Ahmed b. Ali. *Subhu'l-a'şâ fi sinâati'l-inşâ*. Neşreden Muhammed Hüseyin Şemseddin. C. 1-15 c. Beyrut: Dâ-rü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1987.

el-Makrîzî, Takiüddin Ahmed b. Ali. *Düreru'l-ukûdi'l-feride fi terâcimi'l-a'yâni'l-müfide*. Tahkik Muhammed el-Celîlî. C.1-4. Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 2002.

———. *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. Neşreden Eymen Fuad Seyyid. C.1-4. London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2013.

———. *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. Neşreden Saïd Abdülfettah Âşûr. C. 1-4. Kahire: Matbatu Dâru'l-Kütub, 1956-1973.

es-Seḥâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin. *Vecizü'l-kelâm fi'z-zeyl alâ Düveli'l-İslâm*. Neşreden İsmâ Fâris Herestânî ve Beşşâr Avvâd Ma'rûf. C. 1- 4. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1995.

Tekindağ, M. C. Şehabeddin. *Berkuk devrinde Memluk Sultanlığı : (XIV. yüzyıl Mısır tarihine dair araştırmalar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1961.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Bermekiler". İçinde İslam Ansiklopedisi, 5:517-20. İstanbul: TDV, 1992.

Mehmet Namık Paşa'nın Londra Sefâreti ve Sefâretnâmesi (1832-1833)

Samet Sazak*

Öz: Mehmet Namık Paşa (1804-1892) XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti bürokrasisinde siyasi, idari ve askeri alanlarda mühim görevler icra eden önemli devlet adamlarından biridir. Enderûn mektebinde tahsile başlayan Mehmet Namık 1821'de oluşturulan Tercüme Odası'nda aldığı yabancı lisan eğitimleriyle öne çıkmıştır. Namık Efendi, askeri ıslahatları için Fransızca ve İngilizceden Türkçeye yapmış olduğu başarılı çevirileri ile ilmiyeden askeriyeye II. Mahmut'un emriyle Alay Emini olarak geçiş yapmıştır. Uzun hayatı boyunca sadakatle birçok idari ve askeri görev yapan Namık Paşa Devlet-i Aliyye'nin tüm coğrafyasında sefirlikler, valilikler, nâzırlıklar ve ordu müşirlikleri olmak üzere çeşitli görevler yapmıştır. Namık Paşa, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı sebebiyle Osmanlı lehine destek sağlamak amacıyla 1832-1834 yılları arasında Londra'ya ilki 'muvaqqat' ikincisi 'mukim' olmak üzere iki kez elçilik görevine tayin edilmiştir. İlk elçiliği sonrası "Londra Takrirleri" adıyla bilinen sefâretnâmesi ikinci elçiliği sonrası ise "seyahatnamesi" mevcuttur. Namık Paşa'nın bu iki eseri zamanla birbirinin yerine geçmiş ve karıştırılmıştır. İncelemelerimiz sonucunda Londra sefâretnâmesinin İstanbul Atatürk Kitaplığı'nda Londra seyahatnamesinin ise İstanbul Nadir Eserleri Kütüphanesi'nde olduğu tespit edilmiştir. Londra sefâretnâmesi yaklaşık bir buçuk yıl süren görevi boyunca Paşa'nın diğer ülkelerin kralları ve devlet adamları ile görüşmelerini ayrıca bu görüşmeler neticesinde kaydettiği siyasi raporlarını ihtiva etmektedir. Bu çalışmanın konusu Namık Paşa'nın Londra elçiliği sonrası oluşturulan ve yazma halinde bulunan Londra takrirleri adlı eserinin dönemin siyasi olayları ışığında detaylı incelenmesidir. Paşa hakkında şimdiye kadar biyografik çalışmalar yapılsa da Londra sefâretnâmesi tahlil edilerek tam anlamıyla gün yüzüne çıkarılmamıştır. Sefâretnâmede yer alan otuz civarı raporun değerlendirilmesi ve birincil kaynak olarak önemi haiz bu sefâretnâmenin tanıtılması çalışmanın hedefleri arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Mehmet Namık Paşa, Londra, Takrir, Sefâretnâme, Seyahatname.

Giriş

İstanbul'da dünyaya gelen Mehmet Namık Paşa, babasının Enderun hocalarından olması hasebiyle küçük yaştan itibaren eğitimini muntazam şekilde almıştır. Tercüme Odası'nda hocası Yahya Efendi'den almış olduğu Fransızca ve İngilizce lisanları eğitimi ile ıslahatlar için gerekli metinleri çevirmeye başlamıştır. Namık Paşa yapmış olduğu çeviriler ve öncüsü

* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları, Doktora Programı.
İletişim: samet.sazak@marmara.edu.tr

olduğu bazı yenilikler sayesinde Bâbîâli memurları içinde giderek saygın bir hale gelmiştir. Namık Paşa mültezim olarak göreve başlamasıyla birlikte kendisini II. Mahmut dönemi modernleşme çabalarının içinde bulmuştur.

Osmanlı Devleti ıslahatları içerisinde malum olduğu üzere II. Mahmut dönemi özel bir öneme sahiptir. Köklü değişiklikler ve yeni kurumların ihdası sonucunda Tanzimat Fermanı'nın ilanı devletin en önemli modernleşme adımları olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti'ni II. Mahmut döneminde siyasi olarak en çok uğraştıran mesele bilindiği gibi Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanıdır. Mehmet Ali Paşa yapmış olduğu savaşlarla ilerlemesini sürdürmüş ve kısa sürede tüm Avrupa'nın en önemli gündemi haline gelmişti. Bâbîâli bu meselelerin halli için Avrupa devletleri ile iş birliği yoluna gitmiş ve bunun için ilgili devletlerde bir elçinin görevlendirilmesi mecbur hale gelmişti. Yapılan müzakereler sonucunda Mehmet Namık Paşa maharetli ve yabancı lisan bilen bir kişi olduğundan iş bu memuriyete münasip görülmüştü.

Mehmet Namık Paşa 1832 ve 1834 yıllarında elçi olarak iki defa İngiltere devletine görevlendirilmiştir. Namık Paşa'nın bu elçilikleri sonrası iki eseri bulunmaktadır. Birincisi ilk elçiliği sonrası hazırlanan Londra Takrirleri (Sefâretnâme)¹ ikincisi ise ikinci elçiliği sonrası hazırlanan Londra seyahatnamesidir.² Elçilik görevi sonrası kaleme alınan bu iki eser birbirleriyle günümüz araştırmacıları tarafından karıştırılmıştır. Takrir formunda bir sefâretnâme olan eser ile Londra şehrinin genel olarak idaresi ve fenni ile alakalı bilgileri seyahatname şeklinde derlenen eseri birbirinden tamamen farklıdır. Bu çalışmada bahsi geçen karışıklık çözüldükten sonra Namık Paşa'nın Londra takrirleri devrin olayları ışığında incelenecektir. Çalışmanın ilk kısmında Namık Paşa'nın hayatı kısaca aktarıldıktan sonra Birinci Londra elçiliği Londra sefâretnâmesi kaynaklığında ele alınacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Londra sefâretnâmesi detaylarıyla birlikte tanıtılacaktır. Bu bölümün sonunda verilen tabloda sefâretnâmedeki belgelerin sayısı ve belgelerin bulunduğu varak numaraları gösterilmiştir. Ayrıca sefâretnâmede yer alan belgelerin hicri ve miladi olarak tarihleri ile belgelerin kısa özeti bu tabloda verilmiştir. Bu sayede Mehmet Namık Paşa'nın Londra elçiliği ve elçilik sonrası eseri olan Londra sefâretnâmesi detaylı bir şekilde incelenmiş olacaktır.

Mehmet Namık Paşa ve Londra Muvakkat Elçiliği (1832-1833)

XIX. yüzyıl Osmanlı bürokrasisi içerisinde birçok mümtaz şahsiyeti barındırmaktadır. Bu devlet adamlarının en seçkinlerinden birisi uzun sayılabilecek bir yaşama sahip olan Mehmet Namık Paşa'dır. İstanbul'da 1804 yılında dünyaya gelen Paşa 1892 yılında İstanbul Kabataş'ta

1 İBB Atatürk Kitaplığı, *Londra Sefâretnâmesi*, Muallim Cevdet Bey Yazmaları (MCY), No. K.35.

2 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, *Londra Seyahatnamesi*, Ktp. TY, No. 5085.

bulunan meşhur konağında vefat etmiştir. İstanbul Karacaahmet mezarlığında metfun olan Namık Paşa Devlet-i Aliyye'nin birçok coğrafyasında çeşitli görevler yapmıştır. Mehmet Namık, Dîvân-ı Hümâyûn hocalarından aslen Konyalı Halil Ramiz Efendi'nin oğlu olması sebebiyle eğitimi Enderun'da tamamlamıştır. İlmiye kaleminde mülazım olarak on dört yaşında ilk görevine başlayan Namık Efendi Tercüme Odası'nda aldığı yabancı lisan eğitimi sayesinde kısa sürede yükselmiştir. Askeri ıslahatların tamamlanabilmesi için Fransızca ve İngilizce dilinden yapmış olduğu çevirilerin başarılı bulunması üzerine II. Mahmut tarafından ilmiye sınıfından askeriyeye "Alay Emini" (1827) rütbesiyle geçirilmiştir. Devlet memuriyetine tercüman olarak başlayan Mehmet Namık, Sefirlik, Müşirlik, Valilik, Seraskerlik ve Nazırlıklar gibi en üst düzey görevleri başarıyla yapmıştır. Osmanlı padişahlarından II. Mahmut, I. Abdülmecit, I. Abdülaziz ve II. Abdülhamit dönemlerinde uzun yıllar önemli olayların içerisinde olmuştur. Vak'a-i Hayriyye, Tanzimat Fermanı, Kânûn-ı Esâsî, I. ve II. Meşrutiyetler gibi Osmanlı tarihinde mihenk taşı olmuş gelişmelerde rol oynamıştır. Bütün bu görevleri siyasi açıdan zor koşullarda tamamlayan Namık Paşa Londra elçilik memuriyetleri, Hicaz-Irak Ordu müşirliği, Bağdat valilikleri, Seraskerlik ve Meclisi Ayan üyeliği ile öne çıkmıştır.³

Mehmet Namık Paşa ilki 1832 (h.1248) ikincisi 1834 (h. 1250) tarihli olmak üzere iki defa Londra elçilik memuriyetiyle görevlendirilmiştir. Paşa'nın iki yıl gibi kısa bir sürede iki defa bu memuriyete atanmasına vesile olan en belirgin özelliği İngiliz diline yatkınlığının yanı sıra maharetli ve dirayetli bir kişi olmasıdır. Mehmet Namık Paşa'nın Londra elçiliği görevine atanmasına sebep olan olayları kısaca aktarmak yerinde olacaktır.

Mehmet Namık Paşa'nın elçi olarak görevlendirilmesinin sebebi Mısır meselesinden dolayı zor durumda olan Bâbiâli'nin İngiltere'den destek bulmak arzusudur. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa isyanı Osmanlı Devleti'ni II. Mahmut döneminde en çok uğraştıran mesele olmuştur. Kavalalı Mehmet Ali, Fransızların meşhur Kralı Napolyon'un Mısır'ı ele geçirilmesi sonrasında görevlendirilen Osmanlı ordusu bünyesinde Mısır'a giriş yapmıştır. Fransız ordusu ile yapılan savaşlarda öne çıkan Kavalalı, Osmanlı valisi Hüsrev Paşa tarafından orduda yüksek rütbelere çıkarılmıştır. Fransızlardan sonra İngilizlerin de Mısır'a çıkarma yapması ile zor dönemlerden geçen Bâbiâli diplomasi ve savaşlar neticesinde Mısır'ı elinde tutabilmişti. Kavalalı Mehmet Ali Paşa ise bu dönemde rakiplerini bertaraf ederek 1805 yılında Osmanlı Valisi olmuştur.⁴

Hâricî ve dâhili imkanları sonuna kadar kullanarak Mısır'da adeta bir reform gerçekleştiren Kavalalı, Hicaz'da Vehhâbî (1818), Kıbrıs ve Girit'te Rum isyanlarını bastırmada merkezi devlete yardımcı olmuştur. Söz konusu süreçte yeni bir yapılanma içinde olan Osmanlı

3 Abdullah Saydam, "Namık Paşa", *DİA*, XXXII, 379; Abdullah Kılıç, "Namık Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, 348; Ahmet Nuri Sinaplı, Şeyhülüzera, Serasker Mehmet Namık Paşa, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1987, 12-16; Enver Ziya Karal, "Mehmet Namık Paşa'nın Hal Tercümesi 1804-1892", *Tarih Vesikaları*, II/7, (1942): 220-226.

4 Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), İstanbul: Timaş, 2014, 190-194.

Devleti Yeniçeri ocağını kaldırmıştı. Yeni kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusu ise tam teşekküllü ortaya çıkmamıştı.⁵ 1821 tarihinde başlayan Yunan ayaklanması ve Mora isyanları Osmanlı'yı zor duruma sokmuştu. Bâbüâli Mehmet Ali Paşa'dan Mora isyanını bastırmak için yardım istemiş ve yeni tanzim edilen Mısır ordusu bu önemli fırsatı iyi değerlendirmişti. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutanlığında hazırlanan ordu kısa zamanda isyanı bastırarak Akdeniz'de hâkim bir hale gelmişti. İngiltere Akdeniz'de güçlü bir Mısır valisinin bulunmasını istemiyordu. Bunun üzerine harekete geçen İngiltere, Fransa ve Rusya ile birliktelik kurarak Mehmet Ali Paşa ordusu ve Osmanlı donanmasının Mora'yı terk etmesini istemişti. Oluşan ittifak devletlerinin barış yolu mütareke isteğini geri çeviren Bâbüâli 20 Ekim 1827 tarihinde Navarin'de donanmasının imha edilmesiyle denizlerde de gücü tükenmişti. Donanmanın yok edilmesiyle gidişatın kötü olacağını anlayan Mehmet Ali Paşa'da Bâbüâli'nin haberi olmadan mütareke imzalayarak ordusunu geri çekti. Mehmet Ali Paşa Mora seferindeki başarılarından ve uğradığı zararlardan dolayı Suriye'nin kendisine verilmesini istedi. Bâbüâli buna ciddi şekilde karşı çıktı. Çünkü Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'yi ele geçirmesi Anadolu için tehlike oluşturacaktı.⁶

Bu süreçte batıda olduğu kadar Müslüman dünyada da adını duyuran Mehmet Ali Paşa merkezi devletten neredeyse daha güçlü bir hale gelmişti. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşlarında padişahın emrine rağmen yardıma gelmeyen ve Mora isyanını bastırmasının ödülü olarak Suriye Valiliği isteyen Mehmet Ali Paşa hiç olmadığı kadar tehlikeli bir hale gelmişti. Avrupa'da yaşanan karmaşa ve Osmanlı'nın içinde bulunduğu kaos sebebiyle Fransızlar Osmanlıya tabi Cezayir'i 1830 yılında işgal etmişti. Mısır'da devletin başına büyük bir gaile olarak ortaya çıkan Mehmet Ali Paşa'nın durdurulamaz ilerleyişi Bâbüâli'yi Avrupa'nın desteğine muhtaç hale getirmişti. Bâbüâli Suriye üzerinde emelleri olan ve harekete geçen Mehmet Ali Paşa'nın ciddi bir tehlike oluşturacağını anladığından batılı devletlerden yardım alarak sorunu çözme yoluna gitti. Fransızların Cezayir'i işgali ve Rusların her fırsatta Osmanlı aleyhine saldırgan tutumu Bâbüâli'yi o dönemde bu iki ülkenin rakibi sayılabilecek İngiltere'ye yöneltmişti. II. Mahmut, İngilizlerin İstanbul elçisi Stanford Canning ile Ağustos 1832 tarihinde bir görüşme gerçekleştirdi. Osmanlı Sultanı, Mehmet Ali Paşa olayından kurtulmak için Avrupa'dan özellikle İngiltere'den destek beklediğini İngiliz elçiye söyledi.⁷ İngilizler Fransızların Cezayir'i işgalinden ve Rusların Avusturya ile iş yaparak bölgede gücünü artırmasından dolayı rahatsızdı. Serasker Hüsrev Paşa, Müşir Ahmet Fevzi Paşa ve Kaymakam Paşa'nın tetkiki ile İngiltere'den yardım alınması hususunda padişah onayıyla bir karar alındı.⁸

5 Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında Namık Paşa'nın Yardım Talep Etmek Üzere 1832 Senesinde Memuriyet-i Mahsusa ile Londra'ya Gönderilmesi", *TTK Belleteri*, VI/23-24, (1942): 229-251.

6 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V. Ankara: TTK, 2011, 115-118.

7 Majed M. Binzouba, "Mehmet Namık Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1804-1892)", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, 13.

8 Şinasi Altundağ, "Namık Paşa'nın Londra Elçiliği", *Tarih Vesikaları*, II/12, (1943): 441-443.

Bâbîâlî'nin muhasebe ve müzakereleri sonrası Mehmet Namık Paşa Hususi elçi olarak Piyade Asâkir-i Hâssa-i Şahâne Feriki unvanıyla uzunca süre üzerinde düşünölmüş bir talimatname ve İngiltere kralına ulaştırılmak üzere bir nâme-i hümayunla Londra elçiliğine görevlendirildi. Talimatnameden anlaşıldığı üzere Namık Paşa'nın görevi Mehmet Ali Paşa olayında İngiltere'nin desteğini sağlamaktı. Bunun için donanmanın önemine dikkat çeken talimatta 15 adet geminin ivedilikle devlete kazandırılması isteniyordu. Devlet-i Aliyye'nin bu gemilerin borcunu ödemeye muktedir olduğunun bildirilmesi ve denizlerde Mısır'a yaptırımlar uygulanması isteniyordu. Gemilerin İngiltere tarafından verilmemesi durumunda Namık Paşa'nın kesinlikle eli boş dönmemesi en azından gemi mühendisi, profesyonel topçu, ofiçiyal ve gabyar tedarikini sağlaması isteniyordu. Bütün uğraşlara rağmen Devlet-i Aliyye lehine bir donanma tedariki sağlanamazsa en azından Mısır ordusunun ve donanmasının imha edilmesine dair yardımda bulunulması talep edilecekti. Ayrıca Yunanların bağımsızlığını kazanması sonrası bazı sınır meseleleri halen çözölmemişti. Bu meselelerin çözümü de talimatnamede yer almaktaydı. Son madde de ise Fransızların Cezayir'i haksız gaspı ve Fransızların Cezayir'den biran evvel çıkarılması hususu öne çıkmaktaydı.⁹

Namık Paşa acil bir şekilde İstanbul'daki çalışmalarını ve hazırlıklarını tamamlayarak 1832 Ekim ayının sonlarında yola çıktı. Kara yolu üzerinden bu yolculuk esasen sadece Londra'ya yapılmamıştı. Güzergâh üzerinde bulunan Avusturya ve Fransa ölkelerinde kral ve bakanlarla görüşmeler planlanmıştı. Zira Mehmet Ali Paşa vakasından bir an önce kurtulmak isteyen Bâbîâlî diğer devletlerin isyankâr Vali hakkında düşöncelerini merak ediyor ve kendisine destek sağlamayı umuyordu. Namık Paşa ve elçilik heyeti 8 Ekim'de Belgrad'a ulaşmışlardı.¹⁰ Heyet mütâd olduğu üzere 15 Kasım'da Zemun şehrinde karantinaya girmişti. Namık Paşa'nın sefâretnâme raporlarından anlaşıldığı üzere ilk siyasi görüşmesi Avusturya devleti Başvekili Prens Metternich ile Zemun yakınlarında olmuştur.¹¹ Ayrıca burada bir silah fabrikası gezdiğini aktaran Paşa biri Nemçe birisi İngiliz usulü olmak üzere iki adet tüfeği numüne olmak üzere İstanbul'a göndermiştir.¹² Karantina süresinin on gün sürdüğünü haber veren¹³ Namık Paşa 27 Kasım'da Viyana'ya ulaşmıştır. Namık Paşa Viyana'da ilk olarak Prens Metternich'in evinde özel bir görüşme yapmıştır. Metternich Mehmet Ali Paşa olayında isyankâr valinin affedilerek olayın sulh yolu ile çözölmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir. Namık Paşa ise Mehmet Ali Paşa'nın artık affının katiyetle mümkün olmadığı-nı isyankâr valinin girişimlerini durdurmaya yanaşmadığını aktarmıştır. Metternich, Osmanlı

9 BOA, HAT., No. 46505-37532-37532; Şinasi Altundağ, "Namık Paşa'nın Londra Elçiliği", 443-445.

10 MCY, No. K.35, v. 1b-2a.

11 MCY, No. K.35, v. 2a-2b.

12 MCY, No. K.35, v. 2b-3a.

13 MCY, No. K.35, v. 3a.

ordusunun zor durumda olduğunu bu sebeple her ne şartta olursa sulh yolunun denenmesini söylemiştir. Namık Paşa ise Osmanlı askeriyesi hakkında tafsilatlı bilgi vererek Arnavut ve Boşnak bölgelerinden oluşturulan birliklerin Dersaadet'e ulaştığını ilave etmiştir.¹⁴

Viyana'da temaslarına devam eden Namık Paşa yaklaşık 10 gün sonra Avusturya Kralı I. Franz ile görüşmüştür. Avusturya kralı görüşmede Sultan II. Mahmut ile dost olduğunu ve Mehmet Ali Paşa sorununun bir an önce çözülmesi gerektiğini belirtmiştir. Donanması olması durumunda Sultan'a direkt olarak yardım etmeyi istediğini belirten Kral imkanının olmaması nedeniyle yardımcı olamayacağını söylemiştir.¹⁵

Viyana temasları bittikten sonra Paris'e 8 Aralık'ta ulaşan Namık Paşa burada Fransa Başvekil-i, Umuru Ecnebiyye Nazırı ve Fransa Kralı Louis-Philippe ile görüşme yapmıştır. Bu görüşmelerde Namık Paşa, Fransa'dan gemi talebinde bulunmadığını ifade ederek diplomatik olarak Bâbiâli yanında yer almalarını istemiştir. Mehmet Ali Paşa'nın donanmasında kullanılan birçok savaş malzemesinin Fransa'dan gittiği biliniyordu. Bu hususta Namık Paşa Başvekil ve Kral ile görüşmelerinde bunun engellenmesini istemiştir. Fransa Kralı elinden gelen yardımı yapacağına dair sözler vermiştir.¹⁶ Talimatnameden anlaşıldığı üzere Paşa'nın önemli görevlerinden birisi Mehmet Ali Paşa aleyhinde haberler yaptırılması idi. Paris'te Jovannet isimli gazeteci ve tercüman olan bir şahsa 100 Napolyon altını veren Namık Paşa, Paris gazetelerinde bu haberleri yaptırmıştı. Namık Paşa ayrıca Paris'te Rus elçi Pozzo di Borgo ile görüşmüştür.¹⁷

Paris'te fazla kalmayan Namık Paşa 17 Aralık tarihinde Londra'ya ulaşmıştır. Burada ilk önce Osmanlı maslahatgüzarı olarak görev yapan Mavroyani Efendi ile görüşen Paşa ardından İngiltere Ministeri (Başbakanı) Lord Grey ve Umuru Ecnebiyye (Dışişleri) Bakanı Lord Palmerston ile görüşmeler yapmıştır. Mehmet Ali Paşa hakkında gerekli malumatları aktaran Paşa devlet görevlilerinin bu hususta düşüncelerini öğrenmeye çalışmıştır. Kralın Londra'da olmadığını öğrenen Paşa kısa zamanda Kralla görüşebilmek için randevu talebini iletmıştır.¹⁸

Mehmet Namık Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın Paris ve İngiltere'de gazetelere yaptırdığı yalan haberleri ve ajanlarını da takibe almıştır. Paşa'nın gönderdiği arizadan anlaşıldığı üzere Kavalalı'nın kırk kadar adamı aktif olarak Paris ve Londra'da çalışmaktadır. Özellikle gazete ve dergi gibi havadis bildiren basına Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'ı kısa sürede Avrupa standartlarına çıkardığı bütün Türkistan coğrafyasında aynı ilerlemeyi sağlayabileceği şeklinde

14 MCY, No. K.35, v. 3b-4b.

15 MCY, No. K.35, v. 4b-5b.

16 MCY, No. K.35, v. 5b.

17 MCY, No. K.35, v. 5b.

18 MCY, No. K.35, v. 6a-6b.

propaganda haberleri yapılmakta idi.¹⁹ Mehmet Namık Paşa Londra'da temaslarına Başvekil aracılığıyla devam etse de İngiltere'de seçim dönemi idi ve vekillerin tamamı seçim bölgelerine gitmişti. Dolayısıyla Londra'da muhatap alacak devlet adamı sayısı az idi. Kral dahi Londra'da bulunmuyor kışlık sarayında ikamet ediyordu. Seçimler nedeniyle İngiliz kabinesi toplanamadığı için Namık Paşa'nın talepleri İngiltere meclisinde gündeme gelmiyordu.²⁰

Lord Grey ve Bakan Pallmerston ile müzâkere eden Namık Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'dan kesinlikle azlinin gerektiği ve bu konuda Bâbüâlî'nin tavrının net olduğunu söylemiştir. Buna karşın Lord Grey ve Palmerston'un genel tavrı II. Mahmut ile Mehmet Ali Paşa'nın arasının bulunması ve padişahın isyankâr valiyi affetmesi idi. Bu hususta arabuluculuk yapmayı teklif eden İngiliz yöneticilere Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da barınmasının mümkün olmadığını onun derhal Mısır'dan def edilip uzaklaştırılması gerektiğini defaatle iletmiştir. Her iki İngiliz yönetici ile haftalar süren görüşmelerinde Namık Paşa bir neticeye ulaşamamış çünkü bu süreçte bakanlar kurulu toplanmamıştır.²¹

Namık Paşa bir an önce görüşmek için Kralın bulunduğu Brighton şehrine gitmiş ve hazırlanan teşrifatlar sonunda İngiliz Kral'a nâme-i hümayununu teslim etmiştir. Sarayda Namık Paşa için teşrif edilen törende adet olduğu üzere yemek verilmiştir. Kral IV. William Sultan II. Mahmut'un kendisinin arkadaşı olduğunu özellikle vurgulamıştır. Namık Paşa yemek esnasında Kraliçe ve ileri gelen saray erbabı ile yakın temas kurmuştur. Namık Paşa, Mehmet Ali Paşa ile alakalı olarak Mısır'da isyankâr valinin olduğu sürece Akdeniz'de güvenliğin sağlanamayacağını ve İngiliz ticaret gemilerinin bu durumdan zarar göreceğini vurgulamıştır. Namık Paşa'nın bu hususta haklı olduğunu belirten Kral William, Sultan (II. Mahmut) ve Mehmet Ali arasında tabi ki Sultan'dan yana olacağını beyan etmiştir.²²

Namık Paşa'nın maiyetinde bulunan Mavroyani Efendi, İngiliz Kralla toplantı esnasında orada bulunmuş ve Lord Pallmerston dahil olmak üzere görüşmeler yapmıştı. Pallmerston, Osmanlı'nın isyankâr valiyi def etmesi için dört geminin yeterli olabileceğini ve bunu sağlayabilecekleri yönde sözler söylemişti. Namık Paşa'ya göre bu sözlere itimat etmek mümkün değildi. İngiliz Bakan zaten toplantı sonunda Baltık meselesinden dolayı bir donanma yardımının zor olacağını ifade etmişti. Namık Paşa, İngiliz bayraklı gemilerin Osmanlı donanmasında yer almasıyla Mehmet Ali Paşa yanında yer alan Rum denizciler dahil birçok gücün onun safında yer almaktan vazgeçeceğini söyledi. Ayrıca Pallmerston tekrardan Mehmet Ali Paşa'nın affedilmesi gerektiği görüşünü ortaya atmıştı. Namık Paşa tekraren

19 MCY, No. K.35, v. 6b.

20 MCY, No. K.35, v. 7b-9a.

21 MCY, No. K.35, v. 9b-11b.

22 MCY, No. K.35, v. 12a-12b.

*“Devlet-i Aliyye’nin muradı habislerin Mısır’dan defidir. Zira onların affı ile Mısır’da kalmaları bir vech ile uymaz”*²³ diyerek bu hususun mümkün olmadığını belirtmiştir. Her ne kadar İngiltere Kralı, II. Mahmut’a duyduğu muhabbet ve dostluktan bahsetse de diğer devlet yetkilileri ile yapılan görüşmelerden İngilizlerin maddi olarak bir yardım yapmayacakları ortada idi. Konuyu her iki tarafı uzlaştırmak politikası üzerinden sürdüren İngilizler mesailerini bu yön-de harcamaktaydılar.²⁴

Namık Paşa Londra’da diplomasi faaliyetleri yürütürken Mehmet Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa kumandasındaki ordu Anadolu üzerine yürümüş, Konya’da büyük bir galibiyet alarak Kütahya’ya kadar ulaşmıştı. Bu dönemde Lord Pallmerston ve Fransızların İngiltere’deki elçisi ile görüşen Namık Paşa, İngiltere ve Fransa’yı olaylara seyirci kalmakla suçlamıştı. Fransız elçi Osmanlı’nın gerekli yardımı alabilmesi için İngilizlerle temas halinde olduğunu belirtmişti. Pallmerston Mehmet Ali Paşa’ya ilerlemesini durdurması için bir elçi gönderdiğini, İngiltere’nin Devlet-i Aliyye için iyilik istediğini ve bakanların konu hakkına görüşüp karara varacaklarını belirtti.²⁵

Mehmet Ali Paşa’nın ordusunun Anadolu içerisinde bu kadar kısa sürede ilerlemesi Avrupa’da tam bir şok etkisi yaratmıştı. Bâbîâli bu esnada Namık Paşa’nın raporlarından İngiltere ve Fransa’dan kayda değer bir yardımın gelmeyeceğini anladığı için Ruslarla görüşmelere başlamıştı. İngilizler Osmanlıların Ruslarla yakınlaşmasından dolayı çok tedirgindi. Namık Paşa Ruslardan berren asker yardımı olacağını İngilizlerden halen bahren bir yardım beklediklerini vurgulamıştır. Şayet İngilizler gerekli yardımı yaparsa kısa sürede İbrahim Paşa ordusunun Anadolu’dan kovulacağını aktarmıştır.²⁶

Namık Paşa dönüş hazırlıkları içerisinde iken İngiltere Kralı tarafından Windsor sarayında törenle karşılanmıştır. Özellikle Ruslarla Osmanlıların yakınlaşmasından duyduğu rahatsızlığı dile getiren Kral Rusların hilebaz olduğunu onlara güvenmenin yanlış olduğunu aktarmıştır. Namık Paşa ise cevaben Ruslarla yakınlaşmanın mecburiyetten kaynaklandığını ve İngiltere’nin kararsız politikasının buna yol açtığını belirtmiştir. Windsor sarayında Fransa elçisi Prens Talleyrand ile bir görüşme gerçekleştiren Namık Paşa’ya elçi Paris’e uğramasının uygun olacağını söylemiştir. Namık Paşa kendisinin İstanbul’a dönerek padişaha hizmet etmek istediğini belirtmiş ve yerine Londra’da kalan Mavroyani Bey’e gerekli ihtimamın gösterilmesini İngiliz vükeladan talep etmiştir.²⁷ Talleyrand, Namık Paşa’nın dönüş hazırlıkları

23 MCY, No. K.35, v. 13a-13b.

24 MCY, No. K.35, v. 14a-14b.

25 MCY, No. K.35, v. 20ba-21b.

26 MCY, No. K.35, v. 23b-25a.

27 MCY, No. K.35, v. 25b-26b.

esnasında İngiltere ilgili yardımı yapamayacağını beyan etmişti.²⁸ Oluşan süreçte Namık Paşa'ya dönüş yolunda öncelikle Paris ve Berlin'e uğraması ardından Petersburg'a gitmesi için haber verilmişti.²⁹

Londra Sefâretnâmesi (Takrirler)

Yabancı memleketlere gönderilen elçilerin yola çıkışlarından başlayarak, yolculuk hikayeleri, güzeran ettikleri bölgelerin coğrafyası ve yaşayanları hakkında gözlemler ve şahit oldukları siyasi hadiselerle alakalı yazılı olarak meydana gelen eserlere sefâretnâme denilmiştir.³⁰ Temelleri Roma ve Yunan medeniyetleri gibi çok eski devirlere dayanan bu yazın türünün erken İslam döneminde de neşvünemâ bulmuştur. Hulefâ-yı Râşidin devri fetih hareketleri esnasında bölge ve coğrafyalardan bilgi edinmek amacıyla oluşan bilgi ağı ve ilmi faaliyetleri artırmak için yapılan rihle faaliyetleri bu türün İslam dünyasında oluşmasına ön ayak olmuştur. Emevîler, Endülüs Emevîleri ve Abbâsîler döneminde çeşitli vesilelerle çeşitli ülkelere görev icabı giden sefirler ve bu sefirlerin kaleme aldığı raporlar olagelmıştır.

Osmanlı Devleti kuruluşunun ilk yıllarından itibaren yabancı ülkelere geçici sefirler göndermiştir. Ancak sefârete çıkan elçilerin sefâretleri sırasındaki gördüklerini ve yaptıklarını bildirmek amacıyla yazdıkları bu sefâretnâmelere çoğunlukla XVII. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Sefâretnâmeler elçilerin resmi seyahatleri boyunca edindikleri bilgileri ve gittikleri ülkelere dair izlenimleri içermenin yanı sıra diğer dünya devletlerini tanımaya yönelik katkı sağlayan eserlerdir. Osmanlı'nın seçkin memurlarından olan sefirler, gittiği ülkenin sosyal, kültürel, iktisadi ve siyasi durumlarıyla alakalı bilgiler vermiş ve bu sefâretnâmeler Osmanlı diplomasisine has bir alan olmuştur.³¹ Sefâretnâmelerde devlet sırrı olan siyasi meselelere derinlemesine girilmemekle birlikte elçi İstanbul'dan ayrılışını, elçilikle görevlendirildiği ülkeye varışını, protokolde yaşananları, başından geçen olayları ve gözlemlerini dikkatli şekilde aktarmıştır. Sefâretnâmeler o dönemde batıyı yeterince tanımayan Osmanlı Devleti ve toplumu açısından, batılı ulusların yaşayış biçimi, adet-gelenekleri ve uygarlık düzeyleri hakkında doğru bilgi kaynağını oluşturmuştur.³² Osmanlı sefâretnâmeleri başlangıçta daimî elçiliklerin olmaması nedeniyle batılılarda olduğu gibi resmi bir hüviyette olmamıştır. Muvakkat olarak belirli bir görev için görevlendirilen bu elçiler genellikle me-

28 BOA, HAT, no. 372/20392-D.

29 MCY, No. K.35, v. 28b-29a.

30 Kemal Beydilli, "Sefâretnâme", DİA, XXXIV, 288-289.

31 Kemal Beydilli, "Sefâret ve Sefâretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XXX, (2007): 12-15.

32 Mehmet Alaattin Yalçınkaya, "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefâretnâmelerin Kaynak Değeri", *OTAM*, 7. (1997): 319-321.

rasim için göreve çıkmışlardır. Siyasi olarak gittiği ülkenin kralı ve genel durumu hakkında malumatı haiz bu eserler dönüşte padişaha sunulmuştur. Elçi veya maiyetindeki kâtipi tarafından hazırlanan bu raporlar öznel bir hüviyete sahiplerdir. Böyle olması açısından Osmanlı sefâretnâmeleri Venedik elçilerinin görevleri sonrası senato önünde okudukları raporlara benzemektedirler. Ancak Osmanlı sefâretnâmeleri bahsi geçtiği üzere öznel nitelikte olduğundan ve bazı kritik gelişmelerin gizliliğini korumak adına siyasi raporlar açısından beklenen vasıfta olmadığı da bilinmektedir. Osmanlı sefâretnâmeleri siyasi içerik yönünden muâdili devletlere nazaran seyahatname hüviyetinde gözükmektedir. Elçinin maiyetiyle birlikte Payitahttan gideceği ülkeye kadar geçilen memleketler, konaklama yapılan yerler, karantinaya alındıkları merkezler, yerleşim yerleri ve burada yaşayan ahali hakkında tasviri bilgiler sefâretnâmelerin en büyük özelliğidir. Osmanlı sefâretnâmeleri bu yönüyle seyahatname hüviyetinde olduğu kadar hatırat türüyle de benzerlik göstermektedir.³³

Klasik manada Osmanlı sefâretnâmeleri yukarıda bahsedildiği üzere yolculuk hikâyelerini anlatmakta olup siyasi mevzulara pek yer vermemektedir. Bu tarz sefâretnâmelere Hamdele ve Salvele ile başlayıp dönemin padişahına dualar edildikten sonra görev tanımı, sefaret sebebi, menziller, varış ve ayrılanış, yapılan önemli ziyaretler kronolojik olarak anlatılmıştır. Dönüş yolculuğu hitam duası ve tarihle sona eren bu eserler zamanla klasikleşen bu yapısı ile zamanla müstakil bir edebi tür olmuştur.³⁴

Sefirler geçtikleri yerlerdeki şehir ve devletler hakkındaki izlenimlerini kıyaslama yapmak ve kendinden sonra geleceklere bir kılavuz bırakmak gibi amaçlarla sefâretnâmeler kaleme almışlardır. Modernleşme ihtiyacının kendisini iyice hissettirdiği XVII. ve XVIII. yüzyıl Osmanlı kültüründe “gelişmiş” olan devletlerin tetkiki ve kıyaslamalarla ıslahat çalışmalarının seyrinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Bu şekilde oluşan sefaret raporları fende ve teknikte gelişmiş olan batıyı öğrenme amaçlı bir hüviyete bürünmüştür.³⁵ Sefâretnâmeler, yabancı kültürler ve toplumsal yapıları, seçkin Osmanlı Devlet adamlarının gözlemlerine dayanarak değerlendirmesi ve yorumlaması yönüyle kültür tarihi ağırlıklı bir görünüme sahiptirler. Bunun yanında Osmanlı Devleti’nin diplomatik ilişkiler tarihine kaynaklık etmeleri ve Osmanlı diplomatlarının uygulamaya çalıştığı diplomatik kuralları ihtiva etmesi yönüyle siyasi tarihle de ilgilidirler. Sefâretnâmeler şehirler hakkında çok değerli bilgiler verdiği için şehir tarihi kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir. Ahmed Resmî Efendi Viyana’yı (1756), Galip Efendi Budapeşte ve Paris’i (1802), Seyyid Ali Efendi Paris’i (1807),

33 Kemal Beydilli, “Sefâretnâme”, 290-291; Belkıs Altunış Gürsoy, “Sefâretnâmeler” *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel. XII (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 582-586.

34 Hasan Korkut, “Osmanlı Sefâretnâmeleri Hakkında Yapılan Araştırmalar” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. I/2, (2003): 491-501.

35 Kemal Beydilli, “Sefâretnâme”, 292-293.

Mustafa Rasih Paşa Moskova'yı (1794) detaylı şekilde anlatmaktadır. Yusuf Agah Efendi (1794) ve Mahmud Raif Efendi'nin Londra hakkında sefâretnâmeleri siyasi tarih ve şehir tarihleri için önemli kaynaklardır.³⁶

Osmanlı bürokrasisinin klasik döneminde elçiler için özel bir kurum tesis edilmemiştir. Bir memuriyet olarak addedilen elçilik görevi sarayda uygun görülen çoğunlukla çavuş denilen kişilere verilmekteydi. Çavuşların hazırlamış olduğu sefâretnâmeler genel olarak takrir yani siyasi belge ağırlıklı idi. Zamanla çavuşlar yerlerini sefirlere bırakmışlar ve oluşan süreçte daha profesyonel denilebilecek kişiler bu göreve atanmışlardır. Elçilik görevi sonrası gizliliğe bağlı kalmak adına siyasi raporların sefâretnâmelerde yer almadığı genel bir kabuldür. Ancak elçilerin ilgili devlet yetkilisi ve padişaha gerekli hususları takrirler halinde takdim ettikleri malumdur. Elçilik görevi sonrası sadece siyasi faaliyetlerin kaleme alındığı eserlerde meydana gelmiştir. Bu eserlere *takrir* adı verilmiş ve sefâretnâme türünde pek yaygın olmayan bir yazın şekli olmuşlardır. İlk Osmanlı sefâretnâmelerinden kabul edilen Hacı Zağanos Paşa'ya ait 1495 tarihli *Takrir* en iyi örneklerdendir.³⁷

Osmanlı elçileri klasik dönemde çavuş adı verilen devlet görevlilerinden oluşmakta idi. Klasik dönem çavuşların hazırlamış olduğu takrir türü sefâretnâmelerin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da örnekleri mevcuttur. Osmanlı Devleti'nin ilk mukim elçisi olan Yusuf Agah Efendi'nin *Havâdisnâme-i İngiltere*³⁸ adlı eseri ve bu çalışmanın konusu olan Londra takrirleri bu türün en önemli örneklerindendir. Agah Efendi'nin Bâbîâli ile olan yazışmaları elçilik sonrası sefâretnâme formatında elçilik sonrası bir nüshada toplandı ve sefâretnâme adından farklı olarak "havadisname" kelimesi kullanıldı. Sefâretnâme mantığıyla yazılan bu eserin yazma nüshası üzerinde "*1209 senesi İngiltere devleti nezdinde memur olan elçi Yusuf Agah Efendi'nin havadisnameleri*" yazmaktadır.³⁹

Namık Paşa'nın Mısır meselesi ile alakalı batılı devletlerden İngiltere'nin desteğini almak için elçi olarak gönderilmesi üzerine Paşa'nın sefaret görevinde muhtelif tarihlerde ve muhtelif Bâbîâli memurlarına (Müşir, Sadrazam, Serasker, Reisülküttab) gönderdiği takrirler Londra takrirleri olarak adlandırılmıştır. Namık Paşa'nın Londra'da devlet adamları ile yaptığı görüşmelerin yanında sefaret yolu üzerinde bulunan Viyana ve Paris'te de müzakerelerde bulun-

36 Detaylı bkz. Samet Sazak, "Sefaretnameler Işığında Osmanlı-Rus Münasebetleri (1792-1812)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

37 Hasan Korkut, *Osmanlı Elçileri Gözüyle Avrupa*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2018, 18-22.

38 Yusuf Agah Efendi, *Havâdisnâme-i İngiltere*, Fatih Millet Kütüphanesi, No. AETrh840. Bu eser için detaylı bakınız: Mehmet Alaattin Yalçınkaya, *The First Permanent Ottoman Embassy In Europe: The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, İstanbul: ISIS Press, 2010.

39 Mehmet Alaattin Yalçınkaya, "İstanbul-Londra Arasında Karşılıklı Diplomasi: Sir Robert Ainslie ve Yusuf Agah Efendi'nin Elçilikleri", *Kesişen Dünyalar: Elçiler ve Ressamlar*, ed. R. Barış Kıbrıs, (İstanbul:Pera Müzesi Yayınları, 2014), 28-29.

muştur. Paşa'nın Londra elçiliği boyunca gönderdiği raporlar içinde bu kişilerle görüşmelerine dair de bilgiler vardır.⁴⁰

Faik Reşit Unat tarafından Londra takrirlerinde belgelerin sayısı 60'a yakın olarak söylenece de bizim yapmış olduğumuz inceleme sonucunda toplam 30 belgeden oluştuğu anlaşılmıştır.⁴¹ Takrirlerden ilki Belgrad'dan 9 Ekim 1832 yılında sonuncusu ise 31 Mart 1833 yılında Frankfurt'tan gönderilmiştir. Başlangıçta İstanbul Şehir Müzesi'nde yani Yıldız Sarayında olan bu yazma bir dönem kaybolmuştur. Yıldız Sarayında yaşanan yağmalar sonrası çeşitli kütüphanelere bir kısım eserler nakledilmiştir. Elimizdeki bu yazma takrir İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Kütüphanesi'nde bulunmuştur. Muallim Cevdet Bey Yazmaları Fonu ve K. 35 numarası ile bulunan bu eserin başka kopyası basımı ve neşriyatı bulunmamaktadır. Ciltli bir defter içinde rika yazısı ile kaleme alınan eser bu yönüyle 'unik'tir. Eser 66 sayfa olup son 7 sayfası boştur. Biz takrirleri oluşturduğumuz tablo ve metin içi kullanım da varak usulünü tercih ettik. Bu haliyle eserin 30 varak olduğunu söylemek mümkündür.

Eser ebrusuz, tezhipsiz ciltli bir kitap içindedir. Eserin ilk ve son sayfalarında sefâretnâmeye dair künye mahiyetinde bilgiler yer almamaktadır. Belgelerin çoğunda tarih bilgisi bulunmakla birlikte çok azında yoktur. Ayrıca eser hakkında bir girizgâh ya da müellif/müstensih isimleri bildirilmemiştir. Kitabın ebatı 38*25 cm boyutundadır ve genel olarak sayfalarında 19 satır bulunmaktadır. Sefâretnâme nesir olarak kaleme alınmıştır. Yabancı kelimeler, özel isimler ve yer adları metinde Türk hançeresiyle söylendiği şekilde yazılmıştır. Müellif uzun cümleler kurmakta ve Osmanlı diplomasi dilinin temel karakteristiğini yansıtmaktadır. Farsça, Arapça terimler bolca bulunmaktadır. Edebiyat dilinden ziyade siyasi dil kullanılmıştır. Dili çok süslü ve ağırdalı değildir. Zaten eser en başta belirttiğimiz şekilde Namık Paşa'nın diplomatik misyonunu içeren yazışmaları bir araya getirmiştir.

Mehmet Namık Paşa'nın Bâbîâlî ile olan yazışmalarını içeren bu raporlar Namık Paşa'nın elçiliği esnasında gönderdiği arızalardır. Eserde Namık Paşa'ya Bâbîâlî'den gönderilen evraklar yer almamıştır. Raporlar incelendiği zaman Namık Paşa'nın elçilik için kendisine verilen talimatnameye harfiyen uymaya çalıştığını görmekteyiz. Namık Paşa'nın elçiliği esnasında ilk resmi görüşmesi meşhur Nemçe Devleti Başvekili Prens Metternich ile olmuştur. Namık Paşa bu elçiliği boyunca sırasıyla Avusturya İmparatoru I. Franz, Fransa Kralı Louis-Philippe, İngiltere Kralı IV. William ve son olarak Rus Çarı I. Nikolay ile defalarca görüşmüştür. En çok mesai harcadığı devlet adamı ise İngilizlerin meşhur Umur-ı Ecnebiye Nazırı Lord Pallmerston olmuştur. Başbakan Lord Grey ile birlikte Londra'da zamanla görüşmeler olsa da Lord Pallmerston ile en az dokuz kez görüşülmüştür. Sefâretnâme Namık Paşa'nın İstanbul'a dö-

40 Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri*, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, (Ankara: TTK, 2008), 210.

41 Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri*, 212.

nüş yolunda uğradığı Paris'ten gönderdiği son tahrir ile sona ermektedir. Namık Paşa Paris'ten sonra Rus Çarlığı'nın merkezi olan Petersburg'a gitmiştir. Rus Çarı ve Rus yetkililer ise görüşmeler sonrası İstanbul'a dönmüştür. Ancak Petersburg yolculuğu ile alakalı belgeler sefâretnâmede yer almamıştır.

Sefâretnâme içerisinde yer alan tahrirlerin daha iyi anlaşılması için aşağıda detaylı bir tablo oluşturduk. Bu tabloda belgenin muhatabı ve gönderildiği tarih ile belgelerin içeriğine dair kısa bir özet yer almaktadır.

LONDRA SEFÂRETİNÂMESİ			
Belge No/ Varak No	Belge Başlığı / Belgenin Muhatabı	Gönderilen Tarih (Hicrî/Miladî)	Belgenin Özeti
1/1b-2a	Müşir Paşa Hazretlerine / Ahmet Fevzi Paşa	14 Cemâziyelâhir 1248/ 8 Kasım 1832	Elçilik heyetinin İstanbul'dan ayrıldıktan sekizinci günde Belgrat'a ulaşması. Belgrad Muhafızı Hüseyin Paşa'nın sefaret heyetini karşılaması ve Namık Paşa'ya hinto araba ayarlaması.
2/2a-2b	Nemçe Devleti Başvekiline	21 Cemâziyelâhir 1248/ 15 Kasım 1832	Namık Paşa'nın Cemâziyelâhir 12'sinde Beç sınırına ulaşması ve Zemun kasabasında karantinaya girmesi. Nemçe Devleti Başvekili Metternich ile görüşmesi.
3/2b-3a	Müşir Paşa Hazretlerine / Ahmet Fevzi Paşa	21 Cemâziyelâhir 1248/ 15 Kasım 1832	Namık Paşa'nın Nemçe usulü ve İngiliz usulü tüfenk imal edilen fabrikadan iki numune temin edip Belgrad Muhafızı aracılığıyla Dersaadet'e göndermesi.

4/3a-3a	Muşârun İleyh Hazretlerine / Ahmet Fevzi Paşa	21 Cemâziyelâhir 1248/15 Kasım 1832	Namık Paşa'nın 10 gün süren karantinasının bitmesi. Paşa'nın karantina süresinin biterek yola çıktığını Fransa ve Nemçe başvekillerine haber vermesi.
5/3b-4b	Beç'e Vusulümüzde Başvekil ile Güzerân İden Musâhabetin Tafsilidir	5 Receb 1248/ 28 Kasım 1832	Namık Paşa'nın Beç Kralvekili Metternich ile Mehmet Ali Paşa olayını hülâsa etmesi. Başvekil Sulh yoluyla çözülmesini tavsiye etmesi ve Namık Paşa'nın bu durumun mümkün olmadığını söylemesi. Nemçe Başvekilî'nin Osmanlı askerinin durumunu sorması. Namık Paşa askeriye hakkında ayrıntılı bilgi vermesi. Arnavut ve Boşnak askerlerden oluşan birliklerin Dersaaadet'e gittiğini ve kısa sürede Mehmet Ali'yi def edeceklerini anlatması.
6/4b-5b	İmparator ile Mülakatımızda Vâki olan Musâhabetin Hulâsasıdır	15 Receb 1248/ 8 Aralık 1832	Avusturya Kralı I. Franz ile Namık Paşa Mehmet Ali Paşa olayı hakkında görüşmesi. Kral, II. Mahmut ile dost olduğunu şayet donanması olsa Osmanlı'ya yardım edeceğini söylemesi.

7/5b-5b	Paris'e vusulümüzde Fransa kralı ile Umur-ı Ecnebiye Nazırı'na azimet olunarak vaki olan musahabetin hulasasıdır.	15 Receb 1248/ 8 Aralık 1832	Namık Paşa'nın Paris'te Fransa Kralı Louis-Philippe ile Mehmet Ali Paşa vakası hakkında görüşmesi. Namık Paşa Mehmet Ali aleyhine haber yazdırmak için Jovanni isimli gazeteciye 100 Napolyon Altını verildiğine dair kaydı.
8/5b-5b	Rusya elçisi Borgo'nun (Karl Pottso di Borgo) vaki olan ifadesidir	24 Receb 1248/ 17 Aralık 1832	Rus Elçi Borgo Rusların Mehmet Ali Paşa'ya bir general yollayıp saldırılarını bir an önce durdurmasını söylediğini bildirmesi.
9/6a-6b	Londra'ya vusul-ı acizanemde İngiltere Vükelâsıyla beynimizde güzerân iden musâhebet ve mukâlemenin tafsilidir	24 Receb 1248/ 17 Aralık 1832	Namık Paşa'nın Recep ayının 24. Günü Londra'ya varışı. Mavroyani Paşa ile görüşmesi. İngiltere Ministeri Lord Grey ve Umuru Ecnebiyye Nazırı Pallmerston'la yapılan toplantılar. İngiltere Kralı ile görüşme için randevu talep edilmesi.

10/6b-6b	Mehmet Ali habisinin Avrupa'da olan adamlarının neşretmekte oldukları havadis ve fesatlar beyanındadır	14 Receb 1248/ 7 Aralık 1832	Mehmet Ali Paşa'nın sayıları kırkı bulan adamlarının Paris ve Londra'da faaliyetinde olduğu. Bu adamların Avrupa gazetelerinde Mehmet Ali'nin Mısır'ı Avrupa terbiyesine koyduğu gibi kısa sürede Türkistan'ı da bu usul üzere düzenleyeceğinin vaat edilmesi. Ayrıca Mısır'dan bazı öğrencilerin Paris ve Londra'da askeriye ve fenne dair eğitim aldıkları. Mehmet Ali Paşa'nın adamlarının Avrupa limanlarından donanma için mühimmat topladığına dair.
11/6b-7a	İngiltere Baş Ministeri Lord Grey ile Mülakatı Acizane	24 Receb 1248/ 17 Aralık 1832	Lord Grey ile Nâme-i Hümayun üzerine konuşulması. Grey'in Mehmet Ali'nin affedilme durumunu sorması. Namık Paşa katiyetle bu durumun olmayacağını ve Mehmet Ali'nin Mısır'dan azledilip başka bir yere geçmesi durumunda ancak affın düşünüleceğini belirtmesi.

12/7a-7b	Serasker Paşa Hazretlerine / Hüsrev Paşa	24 Receb 1248/ 17 Aralık 1832	Namık Paşa'nın Beç'te Mareşal Mormont ile görüşmesinin hülâsası. Nemçe tercümanı Hammet ile de bir görüşme yapılması ve bu kişilerin Osmanlı'dan yana tavır aldıklarına dair kaydı.
13/7b-8b	Müşir Paşa Hazretlerine/ Ahmet Fevzi Paşa	26 Receb 1248/ 19 Aralık 1832	Namık Paşa'nın Recep ayının 21. Günü İngiltere'ye ulaştığını bildirmesi. Londra'da seçim dönemi olduğu için vekillerin tamamının seçim bölgesine gitmesi. Kral'ın bile 15 saat uzaklıktaki Brighton'a yerleşmiş olduğuna dair kayı. Umur-ı Ecnebiye Nazırı Pallmerston ile görüşmesi.
14/8b-9a	Paşa'yı Muşârûnileyhe/ Ahmet Fevzi Paşa	11 Şaban 1248/ 3 Ocak 1833	Osmanlı askerlerinin muntazam bir şekilde yetiştirilmesi için gerekli olan tetkikler hakkında Namık Paşa'nın görüşleri.
15/9a-9a	Mısır taraflarında bulunan İngiltere tebaa ve tüccarını himaye etmek için bir konsolos bulunması lazımeden olduğuna	11 Şaban 1248/ 3 Ocak 1833	Lord Pallmerston mevcut Mısır ticaret konsolosunun iş beceremediği bu sebeple maharetli birinin atanması gerektiğini aktarması.

16/9b-10a	Reis Efendi Hazretlerine / Reisülküttâb Pertev Efendi	11 Şaban 1248/ 3 Ocak 1833	Namık Paşa'nın Londra'ya yolculuğu esnasında Paris ve Viyana'ya ulaştığından dönüşte de Petersburg üzerinden gelebileceğini ancak Petersburg için kendisine bir name verilmediğini avdeti esnasında Petersburg'a gitmesi için bir name gönderilmesi hakkında.
17/10a-11b	Reis Efendi Hazretlerine / Reisülküttâb Pertev Efendi	11 Şaban 1248/ 3 Ocak 1833	Yunan hududu problemleri hakkında Düveli Selase (İngiltere-Fransa-Rusya) Namık Paşa'nın yapmış olduğu görüşmeler. Mavroyani Paşa'nın hudut meseleleri hakkında bilgi sahibi olduğu ve Namık Paşa'ya danışmanlığı üzerine.
18/11b-11b	[der]Kenar	11 Şaban 1248/ 3 Ocak 1833	Yunanlar ile bir diğer mesele olan adalar hakkında görüşme. Mevcut adaların Rumlara verilmemesi hakkında Fransız elçisi ile yapılan görüşme.

19/12a-13b	İngiltere kralına name-i hümayunun teslimiyle vaki olan musâhebetimizin tafsilidir	11 Şaban 1248/ 3 Ocak 1833	İngiltere Kralı ile Brighton şehrinde Namık Paşa adına verilen yemekli toplantıda görüşme ve Nâme-i Hümayun'un teslimi. Kral William'ın II. Mahmut ile dost olduğuna vurgu yapması. Osmanlı ordusunun durumu üzerine müzakere edilmesi. Kral William, Mehmet Ali Paşa ile alakalı olarak sulh yolunun denenmesini talep ettiğine dair.
20/14a-15b	Müşir Paşa'ya/ Ahmet Fevzi Paşa	27 Şaban 1248/ 19 Ocak 1833	Namık Paşa'nın Lord Pallmerston'un evinde yemekli toplantıya katılması ve burada Rus elçi ile görüşmesi. Namık Paşa Avrupa'ya ilk geldiğinde gazetelerin Mehmet Ali Paşa lehinde Devlet-i Aliyye aleyhinde yazdıklarını ancak bir yolunu bularak bu durumu tersine çevirdiğini beyan etmesi. Ruslar Felemenk tüccarlardan dört milyon altın borç aldıkları ve İngiltere'den dahi altı milyon altın borç istemeleri. İngilizler bunun bir savaş hazırlığı olduğunu düşündüğünden borç vermemesi.

21/16a-16b	Müşir Paşa'ya/ Ahmet Fevzi Paşa	[27 Şaban 1248/ 19 Ocak 1833]	Lord Pallmerston ile yapılan görüşmede Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Kütahya'yı geçip Bursa'ya doğru gitmesinden duyulan endişenin dile getirilmesi.
22/16b-17a	Müşir Paşa'ya/ Ahmet Fevzi Paşa	[27 Şaban 1248/ 19 Ocak 1833]	İngiltere Kralı'nın Brighton'dan Londra'ya dönmesinden sonra adet olduğu üzere sırayla elçilerle görüşme yaptığı ve Namık Paşa ile de bir görüşme tertibi.
23/17a-17b	Muşârunileyh Hazretlerine/ Ahmet Fevzi Paşa	12 Ramazan 1248/ 2 Şubat 1833	İbrahim Paşa'nın ilerlemesi sonrası Rusların yardım tekliflerinin ciddi şekilde değerlendirilmesi. Namık Paşa dönüşte Petersburg'a uğrayacağından ya Rus Krala bir name-i hümayun ya da Sadarettin Rus Başvekili'ne sunmak üzere sadarettin bir mektubun verilmesini talep etmesi.

24/17b-20a	Muşârunileyh Hazretlerine/ Ahmet Fevzi Paşa	12 Ramazan 1248/ 2 Şubat 1833	Lord Minister ile yapılan görüşmede İngiltere yardımının detayları ve İngilizlerin Mehmet Ali Paşa ile görüşecek İskenderiye'ye göndereceği elçinin durumu hakkında hülâsa. Kütahya savaşıdan sonra ilerleyen İbrahim Paşa'ya karşı Avrupa devletlerinden gelen tepkiler ile Mehmet Ali Paşa'yı sıkıştırmak için İngilizlerin Lord Ponsoby'yi Rusların ise Muraviyev'i elçi olarak gönderdiklerine dair.
25/20b-21b	Müşir Paşa Hazretlerine/ Ahmet Fevzi Paşa	12 Ramazan 1248/ 2 Şubat 1833	Lord Pallmerston ve Fransa'nın İngiliz elçisi ile Mehmet Ali Paşa ordusunun Kütahya'ya kadar gelmesi üzerine yapılan görüşmeler.
26/21b-23a	Ramazın-ı şerifin yirmi beşinci günü Umuru Ecnebiyye Nazırının hanesine azimet olunarak Mısır hainine izam ve irsal eyledikleri konsolosa verdikleri talimattan sual olundukta verdiği cevabın hulâsâsıdır	10 Şevval 1248/ 2 Mart 1833	Lord Pallmerston ile Mısır'a gönderilen elçi hakkında yapılan uzun görüşmenin hülâsası.

27/23b-24b	Müşir Paşa Hazretlerine/ Ahmet Fevzi Paşa	10 Şevval 1248/ 2 Mart 1833	Lord Pallmerston ile Namık Paşanın İbrahim Paşa ordusunun ilerlemesini görüşmesi. Ruslarla Osmanlıların yakınlaşmasından İngilizlerin duyduğu rahatsızlığı beyan etmesi. Namık Paşa'nın İstanbul'a geri dönmek istemesi.
25a BOŞ			
28/25b-26b	İngiltere Kralı'nın Namık Paşa'yı Windsor Sarayına Davet etmesi	15 Şevval 1248/ 2 Mart 1833	Kral William ile Namık Paşa'nın Windsor sarayında görüşmesi. Kral'ın Osmanlı Rus yakınlaşmasından duyduğu rahatsızlığı beyan etmesi.
29/26b-28b	Müşir Paşa'ya/ Ahmet Fevzi Paşa	10 Zilkade 1248/ 31 Mart 1833	İngiltere Kralı'nın Nâme-i Hümâyun'a verdiği cevap niteliğinde olan mektubun Lord Pallmerston'dan alınması. Halil Paşa'dan gelen arızanın alındığı ve Namık Paşa'nın Petersburg tarafından dönmesine izin verilmesi.

30/28b-29a	Müşir Paşa'ya/ Ahmet Fevzi Paşa	10 Zilkade 1248/ 31 Mart 1833	Namık Paşa'nın Londra'da ikametinin masraflı olması ve burada kalmasının artık gerekli olmadığını belirtilmesi. İngilizlerden istenen yardım taleplerinin olumsuz durumu neticesinde Namık Paşa'nın Paris ve Berlin üzerinden Petersburg'a gitmesi hakkında. Namık Paşa'nın kendisi ayrılrsa da Mavroyani Efendi'nin Londra'da kalmasının uygun olacağını belirtmesi.
31/29a-30a	Paris'e vusul-i acizanem ...	10 Zilkade 1248/ 31 Mart 1833	Namık Paşa'nın dönüş yolunda Paris'e ulaşarak Umur-ı Ecnebiye Nazırı ve Fransız Kralla görüşmesi. Paris'ten Frankfurt'a hareket ve Petersburg yol hazırlıkları.
SON 7 SAYFA BOŞ			

Sonuç

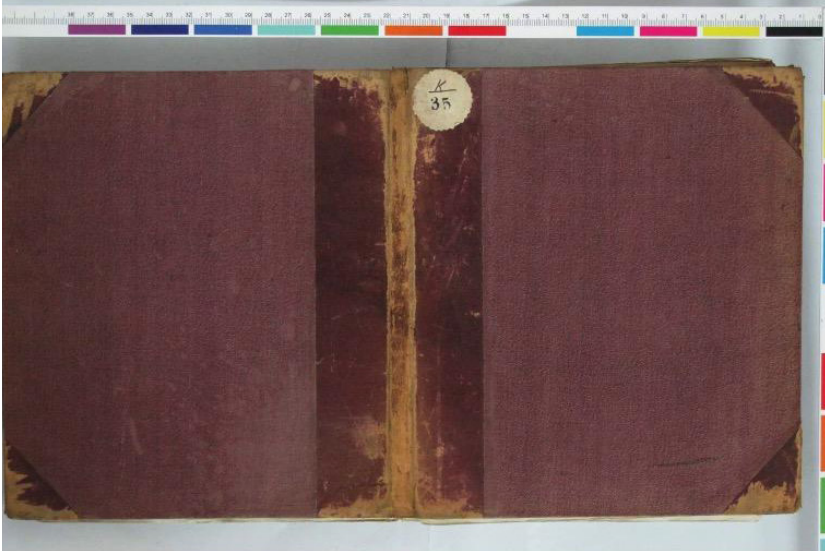
Osmanlı elçileri ve elçilik sonrası meydana getirdikleri sefâretnâmeler siyasi, sosyal ve kültürel tarih için birinci dereceden kaynaklardır. Bu kaynaklar elçilerin gözlemleri ve siyasi olayların raporlar halinde sunulmasından müteşekkildir. Bu sefâretnâmelerden yola çıkarak Osmanlıların ilişki içerisinde oldukları ve ilgilendikleri ülkeler hakkında genel tasviri bir bilgiye erişmek mümkündür. Klasik dönem Osmanlı elçileri devletin çavuş adını verdiği memurlardan oluşmuştur. Bu memurların elçilik görevi sonrası siyasi raporları havi küçük layihalar şeklinde eserleri olagelmıştır. Zamanla gelişen ve değişen sefirlik kurumu eserleri olan sefâretnâmeler yeni bir hüviyet kazanmıştır. Bu sefâretnâmeler genel olarak hatırat ve yahut seyahatname tarzında olup siyasi raporlar mümkün olduğunca muhtevalarına alınmamıştır. Gizli kalması gereken bazı önemli siyasi hadiseler ve arıza şeklinde elçilik boyunca sadaret ile yapılan yazışmalar bu klasik sefâretnâmelerde yer almamıştır. Sefâretnâmelerin

bu yönüyle siyasi tarih açısından zayıf kaldığı ileri sürülmüştür. Sefâretnâmelerin seyahatname tarzında yazılar olması doğru olmakla beraber siyasi raporlar da ihtiva ettiğini hatta özel olarak siyasi raporlar barındıran sefâretnâmelerin de bulunduğu açıktır. Mehmet Namık Paşa'nın birinci Londra elçiliği sonrası sadaretle yazışmalarını havi iki kapak arasındaki oluşturulan Londra takrirleri bu hüviyette bir eserdir.

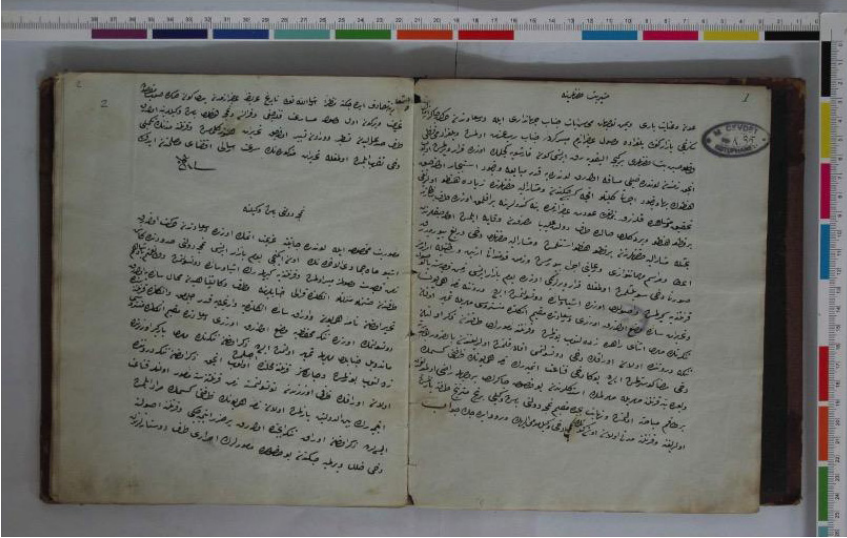
Londra takrirleri dönemin siyasi olaylarını birinci ağızdan anlatan önemli bir yapıya sahiptir. Bu yönüyle Londra takrirleri incelenmeden Bâbü'lî, Mısır yani Mehmet Ali Paşa meselesi ve Avrupa'nın iç siyaseti hakkında yorum yapmak isabetli olmayacaktır. Siyasi raporların cem edilmesi olarak sunulan bu eser Namık Paşa'nın takrir formatında bir eser bırakmak istediğinin kanıtıdır. Nitekim Namık Paşa ikinci elçiliği sonrası klasik sefâretnâme formatına uygun şekilde bir Londra seyahatnamesi hazırlamıştır. Namık Paşa'nın Londra sefâretnâmesi siyasi yazışmaları içeren bir takrir ama klasik sefâretnâme formatında bilgilerde bulunmaktadır. Namık Paşa'nın Londra'da iken katıldığı resmi yemekli toplantılar ve buradaki usul ve nizam hakkında verdiği bilgiler klasik bir sefâretnâmede yer alabilecek bilgilerdir. Ayrıca satır arası okumalardan Namık Paşa'nın bulunduğu şehirler ve onların kültür tarihine dair bilgilere rastlanmaktadır. Namık Paşa'nın gözlemleri neticesinde bu takrirlerden Osmanlı ıslahatları için önemli tekliflerin getirildiği görülmüştür.

Sonuç olarak bu takrirlerden anlaşıldığı üzere Namık Paşa genç denilebilecek bir yaşta Avusturya, Fransa, İngiltere ve Rus Kralları ve bu ülkelerin Başvekilleri, Dışişleri Bakanları ile önemli görüşmeleri başarıyla yaptığı anlaşılmıştır. Ulaşılan sonuçlar göz önüne alınırsa sefâretnâmeler diplomasi tarihi açısından da çalışılması gereken ve göz ardı edilmemesi gereken en önemli kaynaklardır.

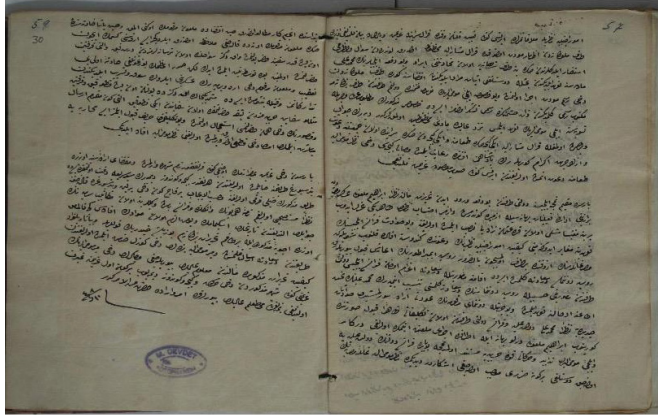
Ekler

(Londra Sefaretnamesi Kapak Görüntüsü)

(Londra Sefaretnamesi İlk Sayfa)

(Sefaretname Son Sayfa)

Kaynakça

Akalın, Şehabeddin. "Mehmet Namık Paşa", *Tarih Dergisi*, IV, (1952): 127-140.

Altındağ, Şinasi. "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında Namık Paşa'nın Yardım Talep Etmek Üzere 1832 Senesinde Memuriyet-i Mahsusa ile Londra'ya Gönderilmesi", *TTK Belleten*, VI/23-24, (1942): 229-251.

_____, "Namık Paşa'nın Londra Elçiliği", *Tarih Vesikaları*, II/12, (1943): 441-451.

_____, "Namık Paşa'nın Londra Elçiliği", *Tarih Vesikaları*, III/14, (1944): 127-136.

_____, "Namık Paşa'nın Londra Elçiliği", *Tarih Vesikaları*, III/15, (1949): 200-205.

Armaoğlu, Fahri. 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), İstanbul: Timaş, 2014.

Beydilli, Kemal. "Sefaret ve Sefâretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XXX, (2007): 9-30.

_____, "Sefâretnâme", *DiA*, XXXIV, 288-294.

Binzouba, Majed M., "Mehmet Namık Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1804-1892)", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

BOA, HAT, No. 372/20392-D.

BOA, HAT, No. 46505-37532-37532.

Gürsoy, Belkis Altunış. "Sefâretnâmeler" *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel. XII (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 582-591.

_____, "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefâretnâmenin Rolü", *Bilgi*. XXXVI, (2006): 139-165.

İBB Atatürk Kitaplığı, *Londra Sefâretnâmesi*, Muallim Cevdet Bey Yazmaları (MCY), No. K.35.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, *Londra Seyahatnamesi*, Ktp. TY, No. 5085.

Karal, Enver Ziya, "Mehmet Namık Paşa'nın Hal Tercümesi 1804-1892", *Tarih Vesikaları*, II, S. 7, (1942): 220-227.

_____, *Osmanlı Tarihi*, V. Ankara: TTK, 2011.

Kılıç, Abdullah. "Namık Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, 348.

Korkut, Hasan. "Osmanlı Sefâretnâmeleri Hakkında Yapılan Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. I/2, (2003): 491-511.

_____, *Osmanlı Elçileri Gözüyle Avrupa*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2018.

Saydam, Abdullah. "Namık Paşa", *DİA*, XXXII, 379.

Sazak, Samet. "Sefaretnameler Işığında Osmanlı-Rus Münasebetleri (1792-1812)", Yüksek Lisans Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2016.

Sinaplı, Ahmet Nuri. *Şeyhül Vüzera, Serasker Mehmet Namık Paşa*, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1987.

Şahin, Esin. "Edebi Bir Tür Olarak Klasik Edebiyatımızda Sefâretnâmeler", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 33, (2007): 61-68.

Unat, Faik Reşit. *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri*, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, (Ankara: TTK, 2008).

Yalçinkaya, Mehmet Alaattin. "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefâretnâmelerin Kaynak Değeri". *OTAM*, 7. (1997): 319-338.

_____, "İstanbul-Londra Arasında Karşılıklı Diplomasi: Sir Robert Ainslie ve Yusuf Ağâh Efendi'nin Elçilikleri", *Kesîşen Dün-yalar: Elçiler ve Ressamlar*, ed. R. Barış Kıbrıs, (İstanbul: Pera Müzesi Yayınları, 2014).

_____, *The First Permanent Ottoman Embassy In Europe: The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, (ISIS Press, İstanbul, 2010).

Yusuf Agah Efendi. *Havâdisnâme-i İngiltere*, Fatih Millet Kütüphanesi, No. AETrh840.

Osmanlı Devleti Kuruluş Dönemi'nde Önemli Bir İlim Adamı: Molla Yegân

Şeyma Deniz*

Öz: Bu çalışmada XV. yüzyılda yaşamış ve her kesimden insanın iltifatına mazhar olmuş olan Molla Yegân'ın hayatı, ilmi faaliyetleri, kültür tarihimize önemli bir yere sahip olan vakıfları, etkilendiği ve etkilediği isimler araştırılmıştır. Bunun yanında yaşadığı dönemdeki ilmi zenginliğin daha iyi anlaşılabilmesi adına muasırı olduğu kişilerin isimleri kronolojik sırayla verilmiştir. Literatür taraması ve betimsel analiz yöntemlerine dayanan bu çalışmada Osmanlı klasik kaynakları referans gösterilerek Molla Yegân hakkında yapılan ikincil çalışmalardaki muhtelif bilgilerin düzeltilmesi cihetine gidilmiştir. Bu çalışma neticesinde Molla Yegân'ın müderrislik, kadılık, müftülük makamlarının yanı sıra Osmanlı Devleti'nin ikinci şeyhülislâmı olduğu ve ilim adamlarının tespit edilip ülkeye kazandırılmasında görev aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca hocası Molla Fenârî ve hem damadı hem de talebesi olan Hızır Bey vasıtasıyla Osmanlı medrese sistemine büyük etkileri olan Fahreddin er-Râzî ekolünün Anadolu'ya getirilmesini sağlayan kilit isimlerden biri olduğu anlaşılmıştır. Dönemin padişahlara hocalık yapabilecek bir-kime sahip ulemanın yetişmesinde büyük bir katkısı olan Molla Yegân'ın mevcut kaynaklar ışığında ulaşılabilen herhangi bir eseri bulunmamaktadır. Bununla birlikte vakıfları sayesinde şehirlerin kültürüne yaptığı katkılar ile bu yapılarıdaki eğitim-öğretim faaliyetlerinin uzun süre devam etmesine ve pek çok önemli âlimin buralardaki ilim tahsilini devam ettirmesine katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Molla Yegân, Ulemâ, Medrese, Meşihat, Osmanlı.

Giriş

II. Murad döneminin önemli âlimlerinden biri olan Molla Yegân; saray erkânı, ulema ve halk nezdinde takdir gören biri olmuştur¹. Zamanının yegânesi olarak vasıflandırılan Molla Yegân; kadılık, müftülük, şeyhülislâmlık görevlerinin yanı sıra Osmanlı topraklarına ilim adamlarının getirilmesinde de görevlendirilmiştir. Şeyhülislâmlık görevi günümüz araştırmacıları tarafından net bir şekilde ifade edilmezken; Devlet arşivlerinde bulunan şeyhülislâm

* Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi, Yüksek Lisans Programı.
İletişim: seymadeniz0026@gmail.com

1 Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, Edirne Selimiye Kütüphanesi, Edirne Selimiye Basmalar, No. 2084-2, s.438; Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye Osmanlı Âlimleri, haz., Muhammet Hekimoğlu, ed., Derya Örs, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019, s.142; Mecdî Mehmed Efendi, Şakâik-i Numaniyye ve Zeyilleri: Hadâiku's-Şakâik, haz., Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yay., 1989, s.99.

fetvaları ile ilgili yapılan bir çalışmada, Molla Yegân'ın 6 yıllık süre zarfında ikinci Osmanlı şeyhülislâmı olarak görevde bulunduğu açık bir şekilde belirtilmiştir.

Yapılan çalışmalar sonucunda çok önemli görevler ifa eden Molla Yegân'ın herhangi bir eserinin olmadığı tespit edilmiştir. Bu konu hakkında günümüz araştırmacılarından Kemal Ramazan Haykiran ile Osman Aydın iki farklı eseri Molla Yegân'a isnat etmişlerse de klasik kaynaklara müracaat edildiği zaman bu hatanın isim benzerliği nedeniyle ortaya çıktığı anlaşılmıştır.

Biyografi kitaplarına bakıldığı zaman Molla Yegân ile ilgili bazı ihtilaflı bilgiler mevcuttur. Örneğin; eserlerin çoğunda Fenârîler ile Yegânîler ailesi arasındaki gerginliğin sebebi olarak Molla Yegân'ın, hocası Molla Fenârî'nin kızıyla evlendirilme teklifini reddetmesi gösterilir. Ancak Mehmet Süreyya *Sicill-i Osmani* adlı eserinde, bu evliliğin gerçekleştiğini belirtmiştir. Bu durumun iki aile arasındaki isim benzerliğinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bir başka örnek; Molla Yegân'ın, Molla Gürânî ile Kahire'de tesadüfi bir şekilde karşılaştığı bilgisidir. Ancak Topkapı Sarayı Arşiv Dairesi'nden elde edilen bir vesika ile Molla Gürânî'nin gerek padişah gerekse Molla Yegân tarafından önceden bilindiği ve bu görüşmenin kasıtlı bir şekilde gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Molla Yegân bu kadar önemli özelliklere haiz iken kendisi hakkında sınırlı sayıda çalışmanın var olması ve bunların da birtakım eksiklikleri bünyesinde barındırması nedeniyle günümüzde yeterince tanınamamış ve örnek alınamamıştır. Bu makale ile önceki çalışmalardaki eksikliklerin giderilmesi cihetine gidilmiş ve Molla Yegân hakkında temel kaynaklar referans gösterilerek müstakil bir çalışmanın yapılması arzulanmıştır.

Hayatı

Kaynaklarda Molla Yegen/Yegân² olarak geçen Şemseddin Mehmed³ aslen Aydınlıdır. Babası ulemeden olup Akçakoyunlu cemaatine⁴ mensup olan Armağan Halil'dir⁵. Annesi hakkında ise herhangi bir bilgi mevcut olmayan Molla Yegân'ın ne zaman doğduğu bilinmemektedir.

Osmanlı klasik kaynakları, II. Murad devrinin seçkin âlimlerinin biyografisini yazarken Molla Yegân'a⁶ ilk sırada yer vermiş⁷ ve zamanın yegâne bilgini⁸, asrında yegâne olan⁹, zamanın

2 Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, s.438.

3 Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1990, s.94.

4 Baldırzâde Selâsi Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliya*, haz., M. Hızlı, M. Yurtsever, Bursa: Arasta Yay., 2000, s.238.

5 Topkapı Sarayı Milli Saraylar Arşivi (TS.MA.): TS. MA., Dosya No: 672, Gömlek No: 17.

6 Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, s.438; Taşköprülüzâde, eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye, s.142; Mustafa Bilge, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984, s.32.

7 Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, s.438; Taşköprülüzâde, eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye, s.142; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku'ş-Şakâik*, s.98.

8 Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku'ş-Şakâik*, s.100.

9 İsmail Belîğ, *Tarih-i Bursa: Göldeste-i Riyaz-i İrfan Ve Vefeyat-ı Danişveran-ı Nadiredan*, Bursa: Hudâvendigâr Mat-

zâhidi, âbidlerin yegânesi¹⁰ ve büyük kişi¹¹ ifadelerini kullanmışlardır.

Molla Yegân'ın fiziksel ve kişisel özellikleri bahsinde: açık tenli, uzun boylu, gür sakallı; dostlarıyla muhabbet etmekten hoşlanan, misafirleri için mükellef sofralar hazırlayan biri olduğu söylenilmiştir¹². Ayrıca insanî ilişkilerinde nahif bir karaktere sahip olan Molla Yegân'ın zeki olmakla birlikte ezber yeteneğinin biraz zayıf olduğu bilgisi de mevcuttur¹³.

İlmî Yolculuğu ve Görevleri

Taşköprülüzâde'nin eserinde belirttiğine göre Molla Yegân ilk ilim yolculuğuna Aydın'da başlamıştır¹⁴. Daha sonra birtakım âlimlerinde rahle-i tedrisinde bulunan Molla Yegân¹⁵, hocası Molla Fenârî'den kıraat ilminin yanı sıra değişik alanlarda da dersler almıştır¹⁶. İlerleyen zamanlarda ilmî donanımını daha da artıran Molla Yegân, hocası Molla Fenârî'den sonra devrinin en büyük âlimi sıfatına haiz olmuştur¹⁷.

Molla Yegân icazetini aldıktan sonra Bursa'daki Manastır Medresesi¹⁸ ve Sultaniye Medresesi¹⁹ ile birlikte çok sayıda medresede müderrislik vazifesini ifa etmiştir²⁰.

II. Murad dönemindeki ilmî hayatın temelinde yer alan Molla Yegân²¹, müderrislik vazifesinin yanı sıra fetva ve kadılık görevlerini de yerine getirmiştir²². Bazı kaynaklarda ise Molla

baası, 1286-1287, s.254.

10 Evliya Çelebi Mehmed Zillî İbn Dervîş, *Evliya Çelebi Seyehatnamesi*, c.2, Dersaadet: Akdam Matbaası, 1314, s.45.

11 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyehatnamesi*, s.17.

12 Hoca Sadeddin, *Tâcüt-Tevârih*, s.438; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.142; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s.99.

13 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.142; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s.99; Hoca Sadeddin, *Tâcüt-Tevârih*, s.438.

14 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.142; ; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s.99.

15 Hoca Sadeddin, *Tâcüt-Tevârih*, s.438; İsmail Belîğ, *Güldeste-i Riyaz-i İrfan*, s.252; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s.99; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.142; Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman Âşıkpaşazâde Tarihi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332, s.203. Osman Aydın, Molla Yegân'ın İbn Hâcer el-Askalanî'den de ilim tahsilinde bulunduğunu belirtmiş "Bkz. "Osman Aydın, Anadolu Coğrafyasında Hadis Usûlü Çalışmaları: Molla Yegân ve Risâletü Usûlî'l-Hadis", *OMÜİF Dergisi*, 44 (Samsun, Haziran 2018), s.147", ancak dipnotunda göstermiş olduğu referansta böyle bir bilgiye rastlanamamıştır.

16 Baldırzâde Selîsî Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliya*, s.238.

17 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, yayına haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, c.3, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Vakfı, Haziran 1996, s.957.

18 İsmail Belîğ, *Güldeste-i Riyaz-i İrfan*, s.252; Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul: İz Yay., 1998, s.40; Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, 3.b. y.y: T.A.Ç Vakfı, 1993, s.157.

19 A. Süheyl Ünver, *Risale 5: Kadıköy'ne Ünvanı Verilen Hızır Bey Çelebi Hayatı ve Eserleri*, c.1, İstanbul: Nümune Matbaası, 1944, s.76.

20 Hoca Sadeddin, *Tâcüt-Tevârih*, s.438; Abdülkadir Özcan, "Molla Yegân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.30, (2005), s.265.

21 Halil İnalçık, "Murad II", *İslâm Ansiklopedisi*, 8 (1979), s.613.

22 Hoca Sadeddin, *Tâcüt-Tevârih*, s.438. Kemal Ramazan Haykiran, *Fâtih'in İlk Hocası Molla Yegân Güzelhisâr'dan*

Yegân'ın hocası Molla Fenârî'den sonra bu görevlerinin yanı sıra başmüderrislik makamına da getirildiği bilgisi mevcuttur²³. Bursa'da kadılık görevini yapan kişiler arasında yer alan Molla Yegân, 1419 yılında 7. sırada 1435 yılında da 9. sırada yer almaktadır²⁴. Bu bilgiden yola çıkarak Molla Yegân'ın iki farklı senede şehrin kadısı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Günümüz araştırmacıları tarafından da Molla Yegân'ın söz konusu görevlerinin yanı sıra şeyhülislâmlik görevine getirildiği ifade edilmektedir. Örneğin Abdülkadir Özcan makalesinde net olarak belirtme de sadece “Şakâyık Tercümesi'ndeki bir ifadeden hareketle” ifadesiyle Molla Yegân'ın ikinci Osmanlı müftüsü olduğunu belirtmiştir²⁵. Devlet arşivleri şeyhülislâm fetvalarından yola çıkılarak hazırlanan çalışmada da Molla Yegân'ın 834-840/1431-1436 senesinde ikinci Osmanlı şeyhülislâmı olduğu tespit edilmiştir²⁶. Modern çalışmalarda da ulaşılan bu sonuç klasik kaynaklardaki bilgileri destekleyici mahiyettedir.

Molla Yegân'ın hac ibadetini yerine getirdikten sonra resmî görevlerden uzaklaştığı söylenilmektedir.²⁷ Ancak Serez Medresesi'nin tescilini kendisinin yaptığını gösteren belgeler²⁸ ile yeniden Bursa kadısı olduğu ve 857/1453'te İstanbul'un fethinde aktif rol aldığı bilgisi Molla Yegân'ın birtakım resmî görevler yaptığını göstermektedir²⁹.

Fenârîzâdelerle Arasındaki Gerginlik

Molla Yegân'ın soyundan gelen Yegânîler ailesi ile Molla Fenârî'nin soyundan gelen Fenârîler ailesi arasında bir anlaşmazlık mevcuttur. Bunun nedeni olarak da Molla Fenârî'nin Molla Yegân'ı kızıyla nikahlamak istemesi fakat Molla Yegân'ın, Aydın'daki hocasının kızıyla evlenme sözü verdiği için bu teklifi reddetmesi gösterilir³⁰.

Pây-ı Taht'a, 1. bs., İstanbul: Kriter Yay., 2018, s.40'da Hoca Sadeddin'in eserini referans göstererek onun Molla Yegân hakkında sadece kadılık görevini yaptığını belirttiğini söylemiştir. Ancak işaret ettiği sayfalarda böyle bir bilgi mevcut değildir.

- 23 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.142; Baldırzâde Selîsî Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliya*, s.238; İsmail Belîğ, *Güldeste-i Riyaz-i İrfan*, s.253; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, c.3, s.957.
- 24 Kamil Kepcioğlu, *Bursa Kültüğü*, haz., Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, Mehmet Asım Yediylidiz, c.2, Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2010, s.262.
- 25 Abdülkadir Özcan, “Molla Yegân”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 30 (2005), s.265.
- 26 Sebahattin Bayram ve Önder Bayır, *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları*, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015, s.11.
- 27 Konu hakkında bkz. Baldırzâde Selîsî Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliya*, s.238; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.142; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s.99; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, c.3, s.957.
- 28 Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1997, s.91.
- 29 Özcan, “Molla Yegân”, s.265.
- 30 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.144; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, s.438-439.

Bu hadiseden rahatsız olan Fenâîler, Molla Yegân'ı vermiş olduğu hükümden dolayı şikâyet etmişlerdi³¹. Hanefi mezhebine bağlı olan Molla Yegân, fetvayı müctehid olarak kabul edilen İmam Züfer'in bir ictihadından yola çıkarak verdiğini belirtmiş ve mahkeme tarafından haklı bulunmuştur³². Bu olay Molla Yegân'ın fıkıh ilmindeki yetkinliğini ve donanımını ortaya koyması açısından önemlidir.

Söz konusu bilgilere rağmen *Sicill-i Osmânî*'de bu evliliğin gerçekleştiği bilgisi mevcuttur³³. Diğer klasik kaynakların üzerinde ittifak ettiği bu hususta Mehmed Süreyya'nın savının tek kalmasının sebebi olarak iki ailenin isim benzerliği nedeniyle karıştırılma ihtimalinin daha kuvvetle muhtemel olduğu söylenebilir.

Molla Gürânî'yi Anadolu'ya Getirşi

Molla Yegân 844/1441'de hac ibadetini ifa etmek için yolculuğa çıkmıştır³⁴. Günümüz araştırmacılarına göre Halep'e uğradığında klasik kaynaklarda ise Kahire'ye uğradığı sırada Molla Gürânî'yle tanışmış³⁵ ve onu Osmanlı topraklarına getirmiştir³⁶. Molla Gürânî bu süre zarfında Molla Yegân'dan ilim tahsil etmiş ve onun öğrencisi olmuştur³⁷.

Molla Yegân, hac dönüşünde padişaha hediye olarak Osmanlı topraklarına getirmiş olduğu Molla Gürânî'yi sunmuştur. II. Murad da bu durumdan memnun olmuş ve büyük bir ilmî liyakate sahip olan Gürânî'yi, II. Mehmed'e hoca tayin etmiştir³⁸. Ayrıca Bursa'da bulunan Kaplıca ve Yıldırım Han medreselerine de müderris olarak vazifelendirmiştir³⁹.

Molla Yegân ve Molla Gürânî'nin hayatlarını anlatan eserlerin neredeyse tamamında mevzu bu şekilde geçmektedir. Fakat Topkapı Sarayı Arşiv Dairesinden elde edilen vesika, bu konu hakkında farklı spekülasyonların olduğunu ortaya çıkarmıştır. Vesikada şunlar yazılıdır:

- 31 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.142-144; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s.100; Hoca Saadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, s.439; Murteza Bedir, "Züfer b. Huzeyl", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 44 (2014), s.529.
- 32 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.142-144; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s.100; Hoca Saadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, s.439; Murteza Bedir, "Züfer b. Huzeyl", s.529.
- 33 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, haz., Nuri Akbayer, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, c.3, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Vakfı, 1996, s.957.
- 34 İsmail Belig, *Güldeste-i Riyaz-i İrfan*, s.252-253; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.142.
- 35 Günümüz araştırmacılarına göre Molla Yegân ile Molla Gürânî Halep'te bir araya gelmiş olabilirler. Konuyla ilgili bkz. M. Kâmil Yaşaroğlu, "Molla Gürânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 30 (2005), s.249. Bu konu hakkında bkz. Yakup Şahiner, "Molla Gürânî'den Şeyh Akşemseddin'e Fethin Hocaları: 1432-1453", *Anasay*, 8 (2019), s.120.
- 36 Kepcioğlu, *Bursa Kütüğü*, c.1, s.93.
- 37 Kepcioğlu, *Bursa Kütüğü*, c.1, s.93.
- 38 Ahmed Rifat b. İsmail, *Devhatü'l-Meşâiyih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, No. 04580, s.10; Yaşaroğlu, "Molla Gürânî", s.248; Ünver, *Hızır Bey Çelebi Hayatı ve Eserleri*, s.76-77.
- 39 Ahmed Rifat b. İsmail, *Devhatü'l-Meşâiyih*, s.10; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.150.

“Ba'de'd-du'â,

Benüm Sultânüm, selâm ve du'â idüp iki şâh gözler gözden öperim. Kabûl kılasız işte Mollâ Gürânî geldi ne buyurursuz? Anda göndereyim mi yoksa bunda bir iki gün ey-levelüm sizden haber gelince?

İmdi benüm Sultânüm varan adama ta'cılce bir mektûb yazub mühürleyüp göndere-siz sizinle bizim aramızda kalsun Sultânım hele bir 'azîz kişidür sözümüz sımadı geldi siz dahi nice olmalıysa öyle idün elhamdü'lillâh kim devletün gürdür üşenme benüm Sultânüm aç gözünü aç ebün(un) pâdişâhsın (pâdişâhısın) kimine virmekle kimine eyi söylemekle güler sûret gösterin benüm sultânım

ve dahi şeyhe yüz akçe gönderdüm du'âdân unutman didüm etmiş biz dâim du'â-dayız kendüye oğul gerek ise oğluna beğlik gerekse tevbesini zinhâr sımasın zira kim ben kendümden söylemedüm erenler izniyle söyleyem dimiş

imdi benüm sultânüm ve benüm cânüm zinhâr tevbeni sima kimhem dünyâ pâdişâhı hem âhiret pâdişâhı olasız hem/kim? etmiş korkman üşenmen devleti gürdür hemân tevbesin sımasun dimiş

gece ve gündüz hayr du'âya meşgûl bilesiz benüm devletlüm sizin başınız çün varan adam(ı) anlamalısız.”⁴⁰

Belge ışığında hadiseyi analiz ettiğimiz zaman padişahın daha önceden Molla Gürânî'den haberdar olduğunu görürüz. Çünkü Molla Yegân, II. Murad'a yazdığı mektupta Gürânî'yi tanıtmadan direkt onun geldiğini ve kendisinin ne yapması gerektiğini sormuştur. Bu ifadeler ışığında padişahın daha önceden Gürânî'den haberdar olduğunu ve Molla Yegân'ın da padişahın izin alarak Gürânî'yi Osmanlı topraklarına getirdiği anlaşılmaktadır. Mektubun devamında ise padişaha hitaben, “Yanına mı göndereyim yoksa bir kaç gün yanımda beklesin mi?” diye sormuştur. Buradan yola çıkılarak olayın Edirne'de vuku bulmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü hadise Edirne'de gerçekleşmiş olsaydı Molla Yegân mektubu kaleme almadan doğrudan padişah ile görüşürdü.

Sakıp Yıldız'ın da görüşüne göre padişah, ilim adamlarının belirlenip Osmanlı topraklarına getirilmesi vazifesini Molla Yegân'a vermiştir⁴¹. Molla Yegân kutsal topraklara yaptığı yolculukta Molla Gürânî'yle karşılaşmış akabinde vaziyeti padişaha bildirmiş ve padişahın haber gelinceye kadar Bursa'da beklemişlerdir⁴².

Bu konuyla ilgili yeni bir belge bulununcaya kadar vesika ışığında yapılan yorumların doğru olduğunu düşünüyoruz.

40 Topkapı Sarayı Milli Saraylar Arşivi (TS.MA.E): TS. MA.E, Dosya No: 983, Gömlek No: 77.

41 Sakıp Yıldız, *Fatih'in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, 1988, s.39-40.

42 Yıldız, *Fatih'in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, s.48-51.

Kitapları

Yaptığımız araştırmalar sonucunda 2900 eserden müteşekkil zengin bir kütüphaneye sahip olan Molla Yegân'a ait herhangi bir telifin bilgisine ulaşılamamıştır. Ancak günümüz araştırmacıları tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda iki eser⁴³ Molla Yegân'a nisbet edilmiştir. Osman Aydın'ın makalesinde iddia ettiği *Risale fi Usûli'l-Hadis* adlı eserin ferah kayıtlarına bakıldığında Molla Yegân Ahaveyn Ömer Çelebi'ye⁴⁴ ait olduğu; Kemal Ramazan Haykıran'ın kitabında bahsettiği *Risâletün fi'l-Hulle* adlı eserin ise Yegâniler ailesinden Mehmed Şah b. Mehmed el-Yegânî'ye ait olduğu tespit edilmiştir⁴⁵.

A. Süheyl Ünver, Molla Yegân'ın kütüphanesine ait iki kitabı gün yüzüne çıkarmıştır. Bunlardan biri Molla Yegân'ın talik kırmasıyla el yazısının bulunduğu ve şu an Bayezid'deki Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'nde bulunan *Kınyetü'l-münve fi'l-fıkh* adlı kitaptır. Diğer kitap ise Fatih Kütüphanesi'nde *Keşfi Pezdevî*'nin ilk cildinde Mehmed bin Armağan adının yazılı olduğu eserdir.⁴⁶

Vefatı

Kaynaklarda Molla Yegân'ın vefat tarihi hususunda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte 840⁴⁷, 857⁴⁸, 865 civarı⁴⁹ ve 878⁵⁰ seneleri geçmektedir. Bu tarihler değerlendirilmeye tabi tutulduğu zaman Molla Yegân'ın 844'te hac vazifesini ifa ettiği ve 857'de de İstanbul'un fet-hinde görev aldığı⁵¹ için bu iki yılın doğruluk payı olmadığı ortaya çıkar⁵². Zikredilen seneler arasında kanaatimizce en uygun olanı Molla Yegân'ın vakfiyesini düzenlediği 865/1461 yılı civarında vefat etmiş olmasıdır⁵³.

43 Aydın, "Molla Yegân ve Risâletü Usûli'l-Hadis", s.152; Haykıran, *Fâtih'in İlk Hocası Molla Yegân Güzelhisâr'dan Pây-i Taht'a*, s.50.

44 Molla Yegân Ahaveyn Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-Hadis*, Milli Kütüphane-Ankara, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, No. 06 Mil Yz A 4181/9, vr.82b-84b.

45 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, terc., Rüştü Balcı, c.2, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2007, s.703.

46 Ünver, *Hızır Bey Çelebi Hayatı ve Eserleri*, s.78'deki 1. dipnot.

47 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, s.203'deki 2. dipnot; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmani*, c.3, s.957.

48 Özcan, "Molla Yegân", s.266.

49 Özcan, "Molla Yegân", s.266.

50 Baldırzâde Selîsi Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliya*, s.238.

51 Özcan, "Molla Yegân", s.265.

52 İsmail Belîğ, *Güldeste-i Riyaz-i İrfan*, s.252-253.

53 Özcan, "Molla Yegân", s.266.

Kaynaklarda Molla Yegân'ın medfun bulunduğu yer hususunda da net bilgi bulunmamakla birlikte İznik⁵⁴, Zeyniler⁵⁵ ve Yıldırım Bayezid Camii'nin haziresi belirtilmektedir⁵⁶. Ekrem Hakkı Ayverdi ise Molla Yegân'ın kabrinin önceleri müzede yer aldığını, günümüzde ise fotoğrafindan başka herhangi bir kalıntının bulunmadığını belirtmiştir. Mezar taşının şeklin-den yola çıkarak Molla Yegân'ın derviş halkasına dahil olduğunu ve kitabenin "*Yegân Mon-lâsı bitâli*" "ısyân" ifadeleriyle bittiğini belirtmiştir⁵⁷.

Öğrencileri

Molla Yegân'ın gerek ailesine mensup gerekse normal talebesi olarak tedris halkasından geçen kişiler ulaşılabildiğimiz kadarıyla Yûsuf Bâlî b. Molla Yegân⁵⁸, Ayaslug Çelebisi Meh-med⁵⁹, Şeyhülislâm Efdalzâde Molla Hamîdüddin⁶⁰, Kazasker Hızır Bey (damat)⁶¹, Şeyhülis-lâm Molla Hüsrev⁶², Kazasker Hacı Hasanzâde Molla Mehmed⁶³, Hatibzâde Molla Taceddin İbrahim⁶⁴, Molla Hayreddin Halil⁶⁵, Molla Mecdüddin⁶⁶, Muhyiddin Muhammed Niksarî⁶⁷ ve Molla Gürani⁶⁸'dir.

Muasırı Olduğu Kişiler

Yaşadığı dönemin önemli âlimleri arasında yer alan Molla Yegân, İslâm dünyasındaki pek çok tarih, hadis, kelam, felsefe bilgini ve şairiyle aynı döneme tanıklık etmiştir. Doğum veya vefat tarihlerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla bu isimlerden bazıları şunlardır:

54 Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s.94.

55 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyehatnamesi*, s.50.

56 A. Memduh Turgut Koyunluoğlu, İznik ve Bursa Tarihi, Bursa: Vilayet Matbaası, 1935, s.155.

57 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri (855-886)*, c.3, İstanbul: Baha Matbaası, 1973, s.160.

58 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.144.

59 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.170; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s.117.

60 Ahmed Rifat b. İsmail, *Devhatü'l-Meşâyih*, s.14; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.288; Mecdî Meh-med Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s.191; Cahit Baltacı, "Hamîdüddin Efendi, Efdalzâde", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 15 (1997), s.476.

61 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.160; Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Hızır Bey", *Diyanet İslam Ansiklopedi-si*, 17 (1998), s.413.

62 İsmail Belîğ, *Güldeste-i Riyaz-i İrfan*, s.259; Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 30 (2005), s.252.

63 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.266; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s.180.

64 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.168; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s.115.

65 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.206; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s.139.

66 Aydın, "Molla Yegân ve Risâletü Usûlî'l-Hadis", s.149-150.

67 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s.440; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s.291.

68 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, c.5, s.1575.

Hacı Bayram-ı Velî (1340-1430)⁶⁹, Molla Fenârî (1350-1431)⁷⁰, Abdülkâdir Merâgî (1353-1435)⁷¹, Bedreddin Simâvî (1359-1420)⁷², Bedreddin Aynî (1361-1451)⁷³, Ahmed b. Ebu Bekir Bûsîrî (1361-1436)⁷⁴, Abdülkerîm el-Cîlî (1365-1428)⁷⁵, Emir Sultan (1368-1429)⁷⁶, İbn Hâcer el-Askalânî (1372-1449)⁷⁷, Sabuncuoğlu Şerefeddin (1386-1468)⁷⁸, Kâfiyeci (1386-1474)⁷⁹, Uluğ Bey (1394-1449)⁸⁰, Ali Kuşçu (1400-1474)⁸¹, Mehmed Şah Fenârî (1401-1435[?])⁸², Hızır Bey (1407-1459)⁸³, Alâeddin et-Tûsî (1414-1482)⁸⁴, Molla Câmî (1414-1474)⁸⁵, Celâleddin ed-Devvânî (1426-1502)⁸⁶, Kadızâde-i Rûmî (ö.1440)⁸⁷, Ahmed b. Muhammed Kastallânî (1448-1517)⁸⁸, Abdurrahman Bistâmî (ö. 1454)⁸⁹, Akbiyık Sultan (ö.1456)⁹⁰, Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (1456-1516)⁹¹, Molla Hüsrev (ö.1480)⁹², Molla Gürânî (ö.1488)⁹³, Molla Zeyrek (ö.1497-1498[?])⁹⁴, Hacıhasanzâde Efendi (ö.1505-1506)⁹⁵, Niksârî (ö.1495)⁹⁶.

69 Nihat Azamat, "Hacı Bayrâm-ı Velî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 14 (1996), s.442.

70 İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 30 (2005), s.245.

71 Nuri Özcan, "Abdülkâdir-i Merâgî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 1 (1988), s.242.

72 Bilal Dindar, "Bedreddin Simâvî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 5 (1992), s.331.

73 Ali Osman Koçkuzu, "Bedreddin Aynî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 4 (1991), s.271.

74 İsmail Lütfi Çakan, "Bûsîrî, Ahmed b. Ebû Bekir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 6 (1992), s.468.

75 M. Nazif Şahinoğlu, "Abdülkerîm el-Cîlî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 1 (1988), s.250.

76 Hüseyin Algül ve Nihat Azamat, "Emîr Sultan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 11 (1995), s.146.

77 M. Yaşar Kandemir, "İbn Hâcer el-Askalânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 19 (1999), s.514.

78 Nuran Yıldırım, "Sabuncuoğlu Şerefeddin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 35 (2008), s.358.

79 Hasan Gökbulut, "Kâfiyeci", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 24 (2001), s.154.

80 Yavuz Unat, "Uluğ Bey", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 42 (2012), s.127.

81 Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2 (1989), s.408.

82 Tahsin Deliçay, "Mehmed Şah Fenârî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 28 (2003), s.529.

83 Yazıcıoğlu, "Hızır Bey", s.413.

84 Mustafa Öz, "Alâeddin et-Tûsî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 41 (2012), s.432.

85 Ömer Okumuş, "Molla Câmî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 7 (1993), s.94.

86 Harun Anay, "Celâleddin ed-Devvânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 9 (1994), s.257.

87 İhsan Fazlıoğlu, "Kadızâde-i Rûmî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 21 (2001), s.98.

88 Abdülkadir Şenel, "Ahmed b. Muhammed Kastallânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 24 (2001), s.583.

89 Mustafa Çağrı, "Abdurrahman Bistâmî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 6 (1992), s.218.

90 Hasan Kâmil Yılmaz, "Akbiyık Sultan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2 (1989), s.223.

91 Hasan Aksoy, "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 21 (2006), s.485.

92 Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", s.252.

93 Yaşaroğlu, "Molla Gürânî", s.248.

94 Mehmet İpşirli, "Molla Zeyrek", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 30 (2005), s.266.

95 Mehmet İpşirli, "Hacıhasanzâde Efendi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 14 (1996), s.503.

96 Hasan Gökbulut, "Niksârî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 33 (2007), s.122.

Vakıfları

Molla Yegân'ın tespit edilebilen üç tane vakfı bulunmaktadır. Bunlar kendi adıyla bilinen Molla Yegân Medresesi ve medresenin avlusunda yer alan mescididir. Söz konusu medreseyi Kara Eyne Bey inşa ettirmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda mütevellileri yapıya sahip çıkmayınca Molla Yegân ve ailesi korumaya almış ve bazı ilavelerle birlikte 20. asrın ilk yarısına kadar eğitim-öğretim faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmesini sağlamıştır⁹⁷. Molla Yegân, kendisinin de ders verdiği⁹⁸ medresedeki eğitim faaliyetlerinin sekteye uğramadan devam edebilmesi ve mescidinin de sağlam kalabilmesi için bazı evler ve arsalar vakfetmiştir. Bunlarla birlikte Keşşaf tefsirinin arkasına yazıldığı söylenen ve değişik ilimlerden oluşan 2900 adet kitabı mescide bağışlamıştır. O dönemdeki kitap çoğaltma olanakları düşünüldüğü takdirde, bu eserlerin maddi ve manevi kıymetinin büyüklüğü daha iyi anlaşılır⁹⁹.

Diğeri ise babası Armağan Halil'e isnad edimekle birlikte Molla Yegân'ın adıyla meşhur olan mekteptir. Yıldırım semtinde bulunan mektepten ise günümüze herhangi bir iz ulaşamamıştır.¹⁰⁰

Sonuç

Çalışmanın ana konusunu oluşturan Molla Yegân; ulema bir aile arasında doğmuş ve yaşadığı süre zarfında saray erkânı, ilmiye ricali ve halk arasında hürmet ve iltifat görmüştür. Biyografi eserlerinde II. Murad dönemi âlimleri bahsinde ilk sırada yer alan Mehmed bin Armağan Halil, vefatından sonra da ilmî liyakatleri ve vakıfları ile meşhur olan Yegâniler ailesine ismini vermiştir.

Âlemin yegânesi olarak vasıflandırılan Molla Yegân, Molla Fenârî'nin vefatından sonra ilmiye ricalinin en büyüğü olmuştur. II. Murad nezdinde fikirlerine ehemmiyet verilmiş ve Osmanlı Devleti'ndeki önemli medreselerde müderrislik görevini ifa etmiştir. Daha sonrasında kadılık ve müftülük görevlerini icra etmiş ve ikinci Osmanlı şeyhülislâmı olarak meşihat makamına terfi edilmiştir. Söz konusu görevlerinin yanı sıra ilmî donanımlarıyla meşhur olan âlimlerin seçilip ülkeye getirilmesi gibi çok önemli vazifelerde de görevlendirilmiştir.

Hayatı boyunca büyük bir üne sahip olup çok önemli görevlerde bulunmasına rağmen kay-

97 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)*, c.3, İstanbul: Baha Matbaası, 1973 s.120; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilât Tarih*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976, s.315-316.

98 Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basimevi, 1999, s.97; Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri*, s.40.

99 Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)*, c.3, s.102-103.

100 Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, s.96-97.

naklarda kendisi hakkında az ve ihtilafli bilgiler mevcuttur. Bu durum Molla Yegân'ın doğru bir şekilde anlaşılmasını engellemiş ve sonraki dönemlere de eksik bilgilerle ulaşarak unutulmaya yüz tutmasına sebebiyet vermiştir. Örnek kabilinde meşihat makamındaki vazifesi verilebilir. Zira klasik kaynakların bazılarında müderrislik, müftülük ve kadılık görevlerinde bulunduğu bilgisi yer almakta fakat şeyhülislâm olduğu açık bir şekilde beyan edilmemektedir. Lakin günümüz araştırmacıları tarafından Devlet arşivlerindeki şeyhülislâm fetvaları üzerinden yapılan bir çalışma sonucunda Molla Yegân'ın 834-840/1431-1436 yılları arasında toplam 6 sene boyunca Osmanlı Devleti'nin ikinci şeyhülislâmı olduğu tespit edilmiştir. Ulaşılan bu bilgi sayesinde yıllardır tarih kitaplarında yer alan ikinci Osmanlı şeyhülislâmı ismi revize edilerek yerini Molla Yegân'ın ismi almıştır.

Molla Yegân'ın yaşadığı dönemdeki ilmî derinliğin niteliğini anlamak için muasırı olduğu âlimlere baktığımız zaman Osmanlı topraklarında ilmî zenginliğin had safhada olduğu bir zamanda yaşadığı anlaşılmaktadır. Örneğin her kesimden insanın iltifatına mazhar olan ve sonraki dönemlerde şeyhülislâmlık makamına da getirilen Molla Fenârî, Molla Hüsrev, Molla Gürânî, Efdalzâde Hamidüddin Efendi gibi âlimlerle; el-Kasîdetü'n-Nüniyye eseriyle meşhur olan ve tarih düşürmeyi şiirde gerçekleştirerek edebiyat alanında yeni bir dönem açan ilk İstanbul kadısı Hızır Bey'le; Molla Câmî, Molla Zeyrek, İbn Hâcer el-Askalânî gibi ilimde pay sahibi olan bilginlerle; Hacı Bayram-ı Velî, Abdurrahman Bistâmî, Abdülkâdir-i Merâgî, Abdülkerîm el-Cîlî, Emir Sultan gibi mutasavvıflar ile Sabuncuoğlu Şerefeddin, Uluğ Bey, Ali Kuşçu gibi önemli bilim adamlarıyla çağdaş olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan araştırmalar sonucunda ilmî liyakati ve derinliğiyle ön plana çıkan Molla Yegân'ın 2900 kitaptan müteşekkil seçkin bir kütüphaneye sahip olmasıyla kendisinin kitaplara ayrı bir muhabbeti olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü dönemin kitap çoğaltma imkanları göz önüne alındığında bu kadar yüksek sayıda kitabın bulunduğu bir kütüphaneye sahip olmanın ne kadar zor olduğu daha kolay anlaşılmaktadır. Bu kadar ilimle hemhal olan ve ilim meclislerinde bulunan Molla Yegân'ın günümüze kadar ulaşan kitaplar ve arşiv belgeleri ışığında tespit edilebilen herhangi bir eseri bulunmamaktadır. Ancak günümüz araştırmacıları tarafından Molla Yegân'a eser isnat edilen çalışmalar bulunmaktadır. Buralarda zikredilen eserler incelenmeye tabi tutulduğu zaman müelliflerin künye benzerliği nedeniyle karıştırıldığı tespit edilmiştir. Ancak bu meselede göz önünde bulundurulması gereken en önemli husus Molla Yegân'ın herhangi bir kitap yazmamasına rağmen, ilmî donanımlarıyla meşhur olan talebelerinin günümüzde bile okunan çok kıymetli kitapları kaleme almalarında pay sahibi olmasıdır.

Molla Yegân'ın, 13. yüzyıldan itibaren Efdaleddin Huncî ve Sadreddin Ahlatî yoluyla Anadolu'ya gelen Fahreddin er-Râzî ekolünün Osmanlı topraklarına girerek medrese sistemi ne tesir etmesinde katkı sahibi olduğu görülmüştür. Ayrıca medreselerden mezun olan

öğrencilere verilen icazetnamelerle, Osmanlı medreselerindeki eğitim-öğretim silsilesinin Nizâmiye medreselerine ulaştığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu sayede ilk dönem Osmanlı medreselerinde, farklı coğrafyalardan gelen bilim adamları ve eğitim-öğretim geleneklerinin etkisiyle ilmi zenginliğin varlığı anlaşılmıştır. Ayrıca icazetnamelerdeki hoca-talebe silsilesi kayıt altına alınarak mezunların hangi âlimden istifade ettiği ortaya konulmuş ve eğitim sürecine yeni bir kimlik kazandırılmaya çalışıldığı fark edilmiştir.

Hem ilmi katkıları hem de vakıfları vasıtasıyla Molla Yegân'ın ve ailesinin Bursa merkezli olmak üzere diğer şehirlerin kültürlerine yaptıkları katkılar göz ardı edilemez. Çünkü aslen Aydınli olmakla birlikte ömrünün uzun bir bölümünü Bursa'da geçirerek burayı kendilerine ikinci memleket olarak benimsemiş ve çok önemli yapılar inşa edip bunların yıllarca insanların kullanımına açık olmasını sağlamışlardır.

Öte yandan şimdiye kadar Molla Yegân ve ailesi hakkında yapılan çalışmalarda gerek dipnot bölümünde gerekse asıl metin kısmında birtakım yanlış ve muhtelif bilgilerin varlığı tespit edilmiştir. Bu çalışmamızla söz konusu araştırmalardaki tereddüt içeren ifadelerin mümkün olduğu kadar ortadan kaldırılması amaçlanmış, klasik kaynaklar ile arşiv belgeleri referans gösterilerek sıhhat açısından sağlam bilgilerin gün yüzüne çıkarılmasına gayret gösterilmiştir. Aile silsilesinin daha iyi ortaya konulması ve isim benzerliği nedeniyle yanlış anlaşımaların önüne geçilmek için soy şeceresi oluşturulmuştur. Son olarak Osmanlı ilim ve kültür havzasına çok önemli katkılarda bulunan Molla Yegân'ın yüzyıllardır hakettiği değeri görmesine ve gençler tarafından da örnek alınmasına ufak bir katkıda bulunmuş olabilmeyi ümid ediyoruz.

Kaynakça

- Ahmed Rifat b. İsmail, *Devhatü'l-Meşâyih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, No. 04580.
- Âşıkpaşazâde. *Tevarih-i Âl-i Osman Âşıkpaşazâde Tarihi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332.
- Aydın, Osman. "Anadolu Coğrafyasında Hadis Usûlü Çalışmaları: Molla Yegân Ve Risâletü Usûli'l-Hadis". *OMÜF Dergisi*, 44 (2018): 143-165.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mi'marisinde Fâtih Devri 1481-1451* 886-855). c.3, İstanbul: Baha Matbaası, 1973.
- Baldırzâde Selisi Şeyh Mehmed. *Ravza-i Evliya*. Haz., Mefail Hızlı, Murat Yurtsever. Bursa: Arasta Yayınları, 2000.
- Bayram, Sebahattin & Önder Bayır. *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislâm Fetvaları*. İstanbul: Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015.
- Baykal, Kâzım. *Bursa ve Anıtları*, 3.b, y.y: T.A.Ç Vakfı, 1993.
- Baltacı, Cahit. *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilât Tarihi*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Bilge, Mustafa. *İlk Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Abdülkadir Şenel. 24. cilt. "Ahmed b. Muhammed Kastallâni". İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Abdülkadir Özcan. 30. cilt. "Molla Yegân". İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Ali Osman Koçkuzu. 4. cilt. "Bedreddin Aynî". İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Cahit Baltacı. 15. cilt. "Hamîdüddin Efendi, Efdalzâde". İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Bilal Dindar. 5. cilt. "Bedreddin Simâvî". İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Cengiz Aydın. 2. cilt. "Ali Kuşçu". İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Ferhat Koca. 30. cilt. "Molla Hüsrev". İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Harun Anay. 9. cilt. "Celâleddin ed-Devvanî". İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Hasan Gökbulut. 24. cilt. "Kâfiyeci". İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Hasan Gökbulut. 33. cilt. "Niksârî". İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Hüseyin Algül & Nihat Azamat. 11. cilt. "Emir Sultan". İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. İhsan Fazlıoğlu. 21. cilt. "Kadızâde-i Rûmî". İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. İbrahim Hakkı Aydın. 30. cilt. "Molla Fenârî". İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. İsmail Lütfi Çakan. 6. cilt. "Büsîrî, Ahmed b. Ebû Bekir". İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Murteza Bedir. 44. cilt. "Züfer b. Huzeyl". Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Mustafa Said Yazıcıoğlu. 17. cilt. "Hızır Bey". İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. M. Kâmil Yaşaroğlu. 30. cilt. "Molla Gürânî". İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. M. Nazif Şahinoğlu. 1. cilt. "Abdülkerim el-Cilî". İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. M. Yaşar Kandemir. 19. cilt. "İbn Hâcer el-Askalânî". İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Mustafa Öz. 41. cilt. "Alâeddin et-Tûsî". İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Nihat Azamat. 14. cilt. "Hacı Bayrâm-ı Velî". İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Nuri Özcan. 1. cilt. "Abdülkâdir-i Merâgî". İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Nuran Yıldırım. 35. cilt. "Sabuncuoğlu Şerefeddin". İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Ömer Okumuş. 7. cilt. "Molla Câmi". İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Tahsin Deliçay. 28. cilt. "Mehmed Şah Fenârî". Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Yavuz Unat. 42. cilt. "Uluğ Bey". İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Mustafa Çağrırcı. 6. cilt. "Abdurrahman Bistâmî". İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Hasan Kâmil Yılmaz. 2. cilt. "Akbiyık Sultan". İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Hasan Aksoy. 21. cilt. "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi". İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Mehmet İpşirli. 30. cilt. "Molla Zeyrek". İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Diyanet İslâm Ansiklopedisi. Mehmet İpşirli. 24. cilt. "Hacıhasanzâde Efendi". İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Evliya Çelebi Mehmed Zilli İbn Derviş. *Evliya Çelebi Seyehatnamesi*. c.2, Dersaadet: Akdam Matbaası, 1314.
- Gül, Ahmet. *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim Ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Haykıran, Kemal Ramazan. *Fâtih'in İlk Hocası Molla Yegân Güzelhisâr'dan Pây-ı Taht'a*. İstanbul: Kriter Yayınları, 2018.
- Hızlı, Mefail. *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999.
- Hızlı, Mefail. *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*. İstanbul: İz Yay., 1998.
- Hoca Sadeddin. *Tâcüt-tevârih*. Edirne Selimiye Kütüphanesi, İstanbul: Matbaa-i Amire Basımevi, No. 2084-2.
- İslâm Ansiklopedisi. Halil İnalçık. 8 cilt. "Murad II". İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- İsmail Belîğ. *Tarih-i Bursa: Güldeste-i Riyaz-i İrfan Ve Vefeyat-ı Danişveran-ı Nâdiredan*. Bursa: Hudâvendigâr Matbaası, 1286-1287.

Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zunûn An Esâmi'l-Kütübi Ve'l-Fünûn*. Terc. Rüştü Balcı. c. 2, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Kütüğü*. Haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, Mehmet Asım Yediyıldız. c.4. Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2010.

Koyunluoğlu, A. Memduh Turgut. *İznik Ve Bursa Tarihi*. Bursa: Vilayet Matbaası, 1935.

Mecdî Mehmed Efendi. *Şakâik-i Numanîyye ve Zeyleri: Hadaikuş-Şakâik*. Haz., Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

Mehmed Süreyyâ. *Sicill-i Osmanî*. Yayına haz., Nuri Akbayan, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman. c.3, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Vakfı, 1996.

Molla Yegân Ahaveyn Ömer Çelebi. *Risâle fi Usûli'l-Hadis*. Millî Kütüphane-Ankara, Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, No. 06 Mil Yz A 4181/9, vr.82b-84b.

Şahiner, Yakup. "Molla Gürani'den Şeyh Akşemseddin'e Fethin Hocaları: 1432-1453". *Anasay*, 8 (2019): 107-146.

Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Âlimleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.

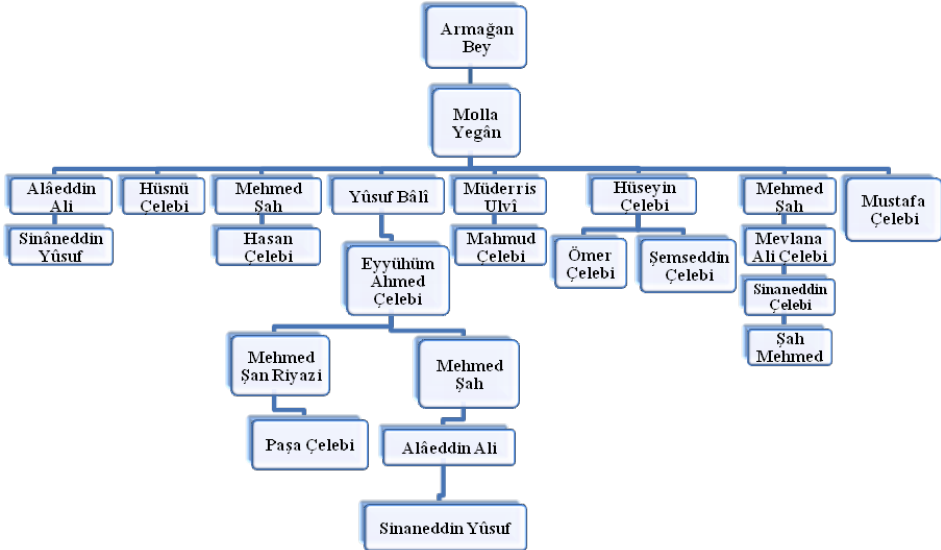
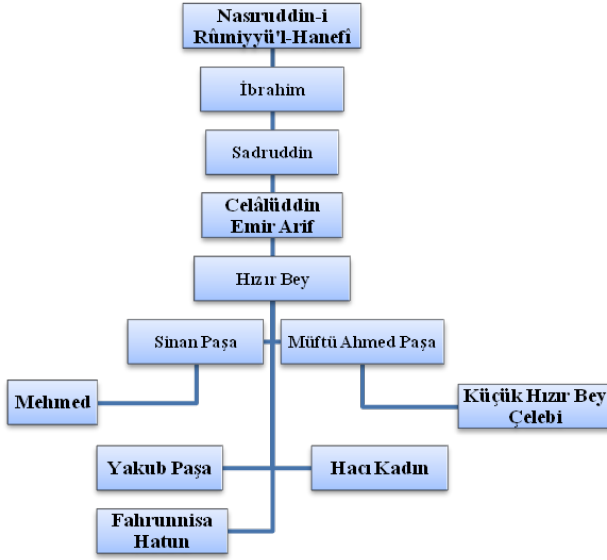
Taşköprülüzâde Ahmed Efendi. *eş-Şakâiku'n-Nu'mânîyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmânîyye Osmanlı Âlimleri*. Haz., Muhammet Hekimoğlu. Ed. Derya Örs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Topkapı Sarayı Millî Saraylar Arşivi (TS.MA.E): TS. MA.E, Dosya No: 983, Gömlek No: 77.

Ünver, A. Süheyl. *Risale 5: Kadıköyü'ne Ünvanı Verilen Hızır Bey Çelebi Hayatı Ve Eserleri*. C. 1, İstanbul: Nümune Matbaası, 1944.

Yıldız, Sakıp. *Fatih'in Hocası Molla Gürânî Ve Tefsiri*. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, 1988.

YEGÂNZÂDELER VE AİLENİN SOY AĞACI

Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi (TLÇK), Sosyal Bilimler alanında disiplinler arası çalışmaları teşvik etmek, nitelikli ve özgün akademik üretime katkı sağlamak amacıyla düzenlenen ulusal bir kongredir. TLÇK, genç akademisyenlere çok yönlü iletişim ve tecrübe aktarımı imkânı sunarak lisansüstü çalışmaların niteliğini artırmayı ve bilim dünyasına kazandırılmasını amaçlamaktadır. Türkiye'de yaşanan özgün akademik üretim sorununu aşmak için disiplinler arası yaklaşımları teşvik ederek ortak dil ve yöntem geliştirilmesine imkân sağlamaktadır. 10. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, 3-6 Kasım 2021 tarihleri arasında İlmî Etüdler Derneği, Necmettin Erbakan Üniversitesi ve Konya Büyükşehir Belediyesi iş birliğiyle Konya'da gerçekleşti. 10. TLÇK Bildiriler Kitabı, kongrede sunulan tebliğlerin kongre mekânıyla sınırlı kalmaması idealinden hareketle hazırlanmış kapsamlı bir derlemedir. Kongre'de sunulan 110 bildiri kongre sonrasında hakemlik ve editörlük süreçlerinden geçirilerek 5 ciltlik bir kitapta toplanmıştır. Elinizdeki bu cilt, kongre kapsamında İletişim Bilimleri, Mimarlık & Şehircilik ve Tarih alanlarında sunulan 11 bildiriden oluşmaktadır.